

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK KATOLIZÁCIÓJA (1685–1715)

NAGY KORNÉL

2008

**Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

NAGY KORNÉL

**AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK KATOLIZÁCIÓJA
(1685–1715)**

Történettudományi Doktori Iskola,

Dr. Gergely Jenő Doktori Iskola vezetője

Magyar Koraujkor Történeti Program

Dr. Kalmár János a Program vezetője

A bizottság elnöke: Dr. R. Várkonyi Ágnes, CMHAS., Professor Emeritus

**Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Baán István, CSc., Egyetemi tanár
Dr. Fazekas István, CSc., Főlevéltáros,**

A bizottság titkára: Dr. Molnár Antal, PhD., Egyetemi docens

**A bizottság további tagja: Dr. Horn Ildikó, PhD., Egyetemi docens
Dr. Szabó Péter, PhD., (póttag)**

Témavezető: Dr. Kalmár János, CSc., Egyetemi docens

Budapest, 2008

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés

1.1. Az értekezés célja

.....
1

1.2. Forrásanyag és historiográfiai áttekintés 5

2. Kísérletek az örmény apostoli egyház uniálására a közép- és koraujkorban (Előzmények)

2.1. Róma uniós törekvései a középkorban: a kilikiai uniók 13

2.2. A firenzei zsinat következményei az örmény apostoli egyházra..... 18

2.3. Az anyaországi egyház és az unió kérdése a koraujkorban 25

2.4. Nikol Torosowicz érsek lemergi uniója..... 30

3. A Habsburg udvar uniós politikája

3.1. Telepítés politika az egyházi uniók jegyében..... 40

3.2. Uniós kísérletek az ortodox szerbek körében..... 45

3.3. A kárpátaljai rutének uniója..... 50

3.4. Az erdélyi románok uniója..... 57

4. Oxendio Virziresco és az erdélyi örmények uniója

4.1. Az örmények megjelenése Erdélyben 63

4.2. Az erdélyi örmények népesedési viszonyai 1668–1715 között..... 68

4.3. A moldvai és erdélyi örmények egyházi joghatóságának kérdése..... 71

4.4. A lemergi unitus érsekség és az erdélyi örmények (1681–1686)..... 74

4.5. Az 1689. évi lemergi örmény zsinat..... 80

4.6. Oxendio Virziresco hittérítő munkája Erdélyben..... 85

4.7. Tett-e Minas püspök katolikus hitvallást? 93

4.8. Theodor Wartanowicz erdélyi ambíciói..... 97

4.9. Az egyesülés és a püspöki kinevezés kérdése.....	102
4.10. Oxendio püspöksége (1690–1696)	115
4. 11. Az Elia Mendrul-ügy (1697–1700)	130
4.12. Kísérlet a moldvai misszióra.....	149
4.13. Oxendio püspök 1710. évi jelentése az erdélyi örményekről.....	158
4.14. Oxendio püspök utolsó évei.....	161
5. Összegzés	167

6. Rövidítésjegyzék

178

7. Felhasznált irodalom

7.1. Kiadott források.....	179
7.2. Szakirodalom.....	181

1. BEVEZETÉS

1.1. Az értekezés célja

A 17–18. század fordulója Magyarország és Erdély történetének egyik legizgalmasabb korszaka. Az oszmán törökök kiűzése, a másfél évszázados önálló államisággal rendelkező erdélyi fejedelemség betagozódása a Habsburg Monarchiába, az egykori oszmán hódoltság hatalmas paragon maradt területeinek betelepítése, a mindennapi élet újjászervezése hatalmas feladatokat rótt a bécsi udvarra. Ez az időszak (1686–1711) a római katolikus egyház számára is óriási kihívásokat, lehetőségeket és feladatokat hordozott magában: az északi és a keleti országrészen minden eddiginél nagyobb lendületet vett a rekatolizáció, az oszmánoktól visszafoglalt területeken pedig százötven év után újra megjelentek az elhagyott és elpusztult egyházmegyéek püspökei, akiket Szentszék által küldött misszionáriusok, valamint világi és szerzetes papok segítettek a római katolikus egyházi élet megújításában.

A Róma támogatását maga mögött tudó magyar katolikus egyház ellenreformációs törekvései ugyanakkor egybeestek a bécsi udvar érdekeivel. A katolikus Habsburgok szemszögéből a rekatolizációs törekvéseket nemcsak hitbéli, hanem gazdasági, népesedési és társadalmi megfontolások is ösztönözték. Ehhez pedig a római katolikus vallás megfelelő ideológiai háttérrel biztosított.

A bécsi udvar meglátása szerint egy felekezeti egységes társadalom hatékonyabban segíti elő az állam működését. A homogénebb felekezeti lakosság, vagy társadalom könnyebben kormányozható, a lakosság pedig fegyelmezettebben fizeti be az adókat a központi kincstárnak. Ezért volt fontos az államnak, hogy minél több egyvallású, lehetőleg katolikus, alattvalója legyen.

Az állam és római katolikus egyház az ország területén élő ortodox keleti keresztyén közösségek rekatolizálásának is komoly figyelmet szentelt. Ebben a bécsi udvart többnyire a fent említett szempontok vezérelték. A 17–18. század fordulóján a korábbi kezdeményezések folytatásaként a magyar katolikus egyház már komoly eredményeket tudott felmutatni a keleti keresztyénekkal történt uniók létrehozásával.

A délvideki szerbek között már a 17. század elején megindult a Habsburg-udvar hathatós támogatásával a katolizáció. A szlavóniai szerbek a 17. század elején, míg a szerémségi és baranyai szerbek a század végén ismerték el az uniót a katolikus egyházzal. Az unitus szerbek azonban komoly nehézségekkel találták magukat szemben. Egyrészt püspökségeiket a Szentszék nem kanonizálta. Ez csak kárt és nem hasznot hozott az unitus szerbeknek.

Másrészt 1690-ben pátriárkájukkal Magyarországra bemenekülő szerbek ezrei a felekezeti viszonyokat megváltoztatták az unitus szerb lakosság körében. Túlsúlyba kerültek az ortodoxok, és a szerb pátriárka vezetésével sikeresen háritották el a magyar katolikus egyház és a bécsi udvar rekatolizációs törekvéseit. Sőt az ortodox szerbek sikeres ellenmissziókat folytattak unitus honfitársaik visszatérítésére.

A kárpátaljai rutének több korábbi kísérlet után 1646-ban Ungváron kimondták az egyesülést, és a konstanz–ferrara–firenzei és a breszti uniós zsinatok szellemében tették le a hitvallást. Az említett időszakban a ruténeknek elsősorban az unió gyakorlati megvalósításával, a püspökkinevezések körüli kánonjogi vitákkal, és az önálló egyházmegye felállításának problémáival kellett megküzdeniük.

Az erdélyi ortodox románok rekatolizálását az udvar és az egyház a ruténekhez hasonlóan kiemelt fontosságú kérdésként kezelte. A sokfelekezetű Erdélyben a 17. század végén egyfajta konfesszionális egység alakult ki a protestánsok és a katolikusok között. A rekatolizációs törekvések egyik kulcskérdése volt: vajon a nagyszámú erdélyi ortodox románság megmarad-e saját vallásán, vagy áttéríthető-e a római katolikus hitre. Az udvar meglátása szerint a román unió megteremtésével a katolikusok javára megbontható az előbb említett konfesszionális egység Erdélyben. Mindenesetre tény, hogy a jezsuita páterek hittérítő munkájának eredményeképpen 1697–1701 között létrejött a gyulafehérvári román unió.

Az erdélyi örmények katolizációját és unióját tulajdonképpen ebben a komplex egyháztörténeti kontextusban kell elhelyezni és vizsgálni. Az 1668–1672 között Moldvából és Podóliából bemenekülő örmények konfesszionális kérdése sok tekintetben a magyar és nemzetközi egyháztörténet egyik fehér foltjaként van számon tartva. Az örmények unióját elsősorban egy személyhez, a püspöki címet is viselő Oxendio Virzirescéhoz,¹ illetve hittérítői és egyházszerzői tevékenységéhez kötik. Ez mintegy harminc esztendő óta, amely egybeesett az erdélyi fejedelemségnek a Habsburg Monarchiába történt integrálásával. A magyar történeti köztudatban historiájukról hosszú ideig igen csekély információ állt rendelkezésre. Ismert volt például az örmények 1672. évi betelepülése Minas Alék'sanean-Zilifdarean T'oxat'ec'² püspök vezetésével; a püspök 1686. évi állítólagos katolizálása; a Rómával történt unió létrejötte 1690 körül; Szamosújvár alapítása; az örmény unitus püspök

¹ A püspök nevének több ismert, mint például Auxendius Virzirescus, Oxendius Verzelescul, Auxentius Virziresky, Verzár Oxendius, Awksént Vrcesgul, Ok'séntios Vrzarean, stb. Hosszú gondolkodás után arra jutottunk, hogy a disszertációban az olaszosított Oxendio Virzirescót használjuk, mert a Szentszékhez küldött jelentéseit a püspök mindig ezzel a névvel írta alá.

² Az örmény szövegek és nevek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtük, amelyet a nemzetközi armenológiai társaság, az AIEA (= *Association Internationale des Études Arméniennes*) határozott meg. Néhány örmény egyházfő és főpap nevét azonban a hazai gyakorlatnak megfelelően magyarosítottuk, de zárójelben esetükben is megadtuk – dőlt betűvel szedve – eredeti örmény nevüket.

munkácsi fogsága a Rákóczi-szabadságharc idején; valamint a püspök halála Bécsben 1715-ben.

Az örmény unió kutatásának egyik fő problémája az volt, hogy az időszakról szóló dokumentumok és források túlnyomó többsége nem magyarországi, hanem szentszéki levéltárakban található. A másik fő probléma abban gyökerezett, hogy az örmények uniójára vonatkozó magyar, és idegen nyelvű történeti irodalom rendkívül csekély. Ez utóbbi esetben még inkább nehezítette a kutatást, hogy az irodalom többsége – egy-két kivételtől eltekintve – a 19. század második felében, és a 20. század elején látott napvilágot.³

Ezek a történeti munkák, tanulmányok gyakorta egymásra hivatkoztak, illetve egymástól szó szerint emeltek át fejezeteket, továbbá az örmény uniónak nem tulajdonítottak olyan nagy jelentőséget. Hasonló volt az álláspontjuk Oxendio püspök tevékenységéről is, azaz nem részletezték erdélyi hittérítői és egyházszerzői tevékenységét. Sőt róla egyfajta romantikus, idilli képet hagyományoztak az utókorra, aki minden körülmények között az örmények érdekeit védte Erdélyben. Az unitus püspököt tulajdonképpen valamiféle apostol-, vagy pap fejedelemként, az erdélyi örmény náció vezetőjeként tüntették fel. Munkánk célja többek között, hogy ezt az idealisztikus a képet fenntartásokkal kezeljük, illetve revízió alá vegyük.

Az örmények uniója a fent felvetett problémák mellett még sok olyan megválaszolandó kérdést is magában hordoz, amelyre a korábbi szakirodalom nem adott kielégítő választ. Hosszú ideig nem lehetett tudni, vajon milyen szerepet játszott a magyarországi római katolikus egyház, valamint bécsi udvar rekatolizációs politikája az örmények uniójában; és amennyiben nem játszott, akkor miért nem. Nem voltak ismeretek arról sem, vajon a bécsi udvarnak a törökök kiűzése utáni népesedési és telepítési politikájában milyen szerepet szántak az örményeknek. Azaz alkalmazták-e a 17–18. század fordulóján a bécsi udvari hatóságok velük kapcsolatban a különböző berendezkedési tervzetek telepítési és konfeszionális elgondolásait, terveit, avagy sem.

Felmerül továbbá az a kérdés is, vajon az udvar milyen korábbi uniós és rekatolizációs módszerek, tapasztalatok és minták alapján kívánta tető alá hozni a vallási egyesülést. Következésképpen az erdélyi örmények uniója összehasonlítható-e a kárpátaljai rutének, a délvidéki szerbek és az erdélyi románok között folytatott rekatolizációs és hittérítői tevékenységgel? Párhuzamba lehet-e ezeket az egyesüléseket állítani, vagy az erdélyi örmények uniója egy teljesen egyedi esemény volt-e? Tehát külső hatásra, a magyar katolikus egyház tevékenységétől függetlenül megtörtént egyesülésről kell-e jelen esetben beszélni?

³ Erre vonatkozóan lásd a következő alfejezetet.

Felvetődik továbbá a fentiek alapján az a kérdés: vajon az örmények uniója esetleg öncélú eseménynek tekinthető-e?

Nem tisztázott eddigelé az sem, vajon milyen gazdaságpolitikai megfontolások vezettek az egyesüléshez? Már ha ugyan egyáltalában voltak ilyenek. Azaz például kecsegtették-e az áttért örmény papokat a nemesi rang, az adómentesség lehetőségének ígretével, vagy adományozásával.

A források feldolgozásának és elemzésének hiánya miatt nem volt tisztázott kérdés, vajon az unió megkötését pusztán a hitbéli egység helyreállításának gondolata vezérelte. Nincs feltárva az sem, vajon léteztek-e az örmény uniójának esetleg korábbi középkori és koraiújkori uniók mintái. S ehhez kapcsolódva behatóan meg kell vizsgálni, vajon a kilikiai, konstanz–ferrara–firenzei, breszti, és lemergi zsinatok és uniók mennyiben hatottak az erdélyi örmények uniójára. Végül, voltak-e úgymond „külföldi” kapcsolatai az örmények uniójának?

Nem volt ismert, hogy történt-e valójában korábban uniók kezdeményezése Oxendio Erdélybe érkezése előtt. Az eddig ismert kútfők alapján nem lehetett pontosan eldönteni, vajon Minas püspök valóban letette-e katolikus hitvallást, mintegy előkészítve az erdélyi örmények egyesülését. Nem teljesen tisztázott az sem, mikor, hogyan, milyen körülmények között zajlott le az erdélyi örmények köreiben az unió. Nincs kellően feltárva az sem, vajon Oxendio püspökké való kinevezése milyen körülmények és feltételek között történt? Újabb kérdés: mennyire játszott szerepet ebben maga a Szentszék, vagy éppenséggel a magyar katolikus egyház, és a bécsi udvar.

Az eddigi kutatások nem tárták fel kellő alaposággal és körültekintéssel azt sem, vajon az örmények uniója konfliktusok nélkül, vagy kemény belső viszályokkal, vitákkal és hittagadásokkal ment-e végbe Erdélyben. Pontos és kielégítő választ kíván az a kérdés is, vajon milyen volt az áttért örmény papoknak az unióról kialakult képe? Megőrizték-e az unió után az örmény egyházi hagyományokat, vagy pedig az erdélyi örmények teljes latinizációja került-e előtérbe? Ezzel kapcsolatban fontos elemezni azt, vajon miként vélekedett Oxendio püspök az unióról, és az unió hasznáról. Ktartott-e ő is az örmény szokások megmaradása mellett, vagy a latinizáció híve volt? Vagy ha a latinizációt tartotta szem előtt az unió gyakorlati megvalósításában, akkor ez milyen megfontolásokból fakadt?

Az eddigi kutatások tükrében keveset lehetett tudni arról is, milyen volt Oxendio missziója, voltak-e Erdélyben támogatói, hogyan oldódott meg a javadalmozása, és a pénzügyi kérdések mennyire befolyásolták hittérítői tevékenységét Erdélyben? Az sem világos, vajon unitus püspökként csak az örmények lelki gondozásáról kellett gondoskodnia, vagy a katolikus magyarokra és székelyekre is felügyelnie kellett-e? Hallgat az eddigi kutatás arról is, vajon

Oxendio hittérítői tevékenysége csak Erdélyre összpontosult-e, vagy kiterjedt-e más, szomszédos tartományokra is? Fényt kell deríteni arra is, vajon miképpen ítélte meg az örmények unióját az udvar, a római katolikus egyház, illetve miként szóltak róla maguk az örmények? Végül választ kell adni arra a kérdésre, vajon az örmények uniója többi unióval összevetve sikerként, vagy kudarcként könyvelhető-e el?

A fent elősorolt kérdések mind-mind azt bizonyítják, hogy csak alapos és mélyreható kutatással lehet az erdélyi örmény uniót és Oxendio püspök tevékenységét vizsgálni. Az értekezésben részben feltárt és feltáratlan (honi és külföldi) levéltári dokumentumokra támaszkodva, valamint a kisszámú irodalom eredményeinek kritikai elemzését elvégezve próbálunk a felvetett kérdésekre és problémákra lehetőleg egyértelmű és pontos választ/válaszokat keresni. Úgy véljük, munkánkkal sikerül majd eloszlatni azt a homályt, továbbá azokat a téves képzeteket, amely, illetve amelyek az erdélyi örmény egyháztörténet 1685–1715 közötti időszakának kutatását a magyar és a nemzetközi tudományos közéletben mind a mai napig körülengik, és befolyásolják.

1.2. Forrásanyag és rövid historiográfiai áttekintés

Az értekezés gerincét a szentszéki levéltárakban feltárt forrásanyag képezi, amelyben részletes és értékes információk találhatók Oxendio püspök 1685–1715 közötti erdélyi tevékenységéről, és az erdélyi örményekről. Különösen a Hitterjesztés Szent Kongregációjának⁴ (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) történeti levéltára, valamint a Vatikán Titkos Levéltár (*Archivio Segreto Vaticano*) őriztek meg róluk óriási mennyiségű dokumentumot.⁵ A szentszéki levéltárak örmény vonatkozású iratanyagának egyháztörténeti fontosságára a magyar és nemzetközi kutatók közül már Hodinka Antal, Vanyó Tihamér, Galla Ferenc, Benda Kálmán, Schütz Ödön, Athanasius Welikyj, Gregorio Petrowicz, Sávai János, Tóth István György Baán István és Molnár Antal is felhívták a figyelmet.

A bécsi és velencei mechitarista apátságok levéltárai az erdélyi örmények korai történetéről sajnos nem lelhetők fel olyan kútfők, amelyek elősegíthetnék a téma kutatását. Természetesen az erdélyi örményekről szép számmal találhatók dokumentumok, ezek

⁴ A nevezett intézményre továbbiakban a Propaganda Fide megnevezést használjuk.

⁵ A Vatikáni Titkos Levéltárban (*Archivio Segreto Vaticano*) a bécsi nunciaturáról került be egy fontos, s mintegy száz feliót kitevő, forrásanyag, amely Oxendio püspök, és Elia Mendrul unius örmény pap 1697–1699 között történt vizlátát taglalja. E forráscsoport rendkívül fontos, mivel bepillantást nyújt az erdélyi örmények belső egyházi életébe a 17. század végén. A nevezett forráscsoporttal kapcsolatban itt meg kell jegyezni, hogy a kitűnő magyar egyháztörténész Vanyó Tihamér két monográfiájában is tett említést a Vatikáni Titkos Levéltárban található erdélyi és magyar örmény közösségekről szóló kiadatlan dokumentumokról is. Lásd erről: Vanyó, 1933. 113–118. p.; Vanyó, 1986. 180–182. p.

azonban tárgyakat tekintve a 18. század utolsó harmadára koncentrálnak.⁶

A jereváni Nemzeti Levéltárban, a Matenadaranban, a jelzett időszakból csupán néhány erdélyi és moldvai eredetű örmény nyelvű kézirat maradt fenn. Ezek a dokumentumok többségében az erdélyi örmények kivándorlásáról nyújtanak fontos információkat, különös tekintettel az erdélyi, és a moldvai örmények vallási helyzetére és a római katolikus hitre történt áttéréseikre.⁷

Az erdélyi örmény unióról az erdélyi örmény egyházi levéltárakban szintén kevés dokumentum áll a kutató rendelkezésére. A beszercei örmény egyházi anyaga a szentszéki levéltárakban található.⁸ Az erzsébetvárosi (ebesfalvi) örmény katolikus főplébánia könyvtárában a legkorábbi kézirat 1729-ből származik, annak ellenére, hogy a plébániát 1708-ban alapította Oxendio püspök.

A gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia könyvtárában tárgyunkról csak egy töredékes kézirat maradt fenn, amely klasszikus örmény nyelven a plébánia történetét taglalja az alapítástól, 1695-től 1719-ig. A kézirat ugyanakkor csak kevés használható információval szolgál Oxendio püspök tevékenységéről.⁹

Szamosújvár esetében nehezebb a helyzet. Egyrészt az egyházi levéltári források inkább az 18. század második felétől kezdve nyújtanak értesítéseket az ottani örmény egyházzról, másrészt az első örmény templomot csak 1722-ben szentelték fel (a katedrális csak 1794-ben). Az egyházi iratanyagok közül sok a költözésekkor szétszóródott, vagy megsemmisült. Ellenben jól dokumentált az szamosújvári örmény önkormányzati és bírósági iratanyaga, mely 1714-től 1799-ig az erdélyi örmény jogi, gazdasági, peres, valamint elvettve egyházi ügyeibe nyújt betekintést. Korszakra vonatkozóan öt kézirat maradt fenn, melyet a szamosújvári Történeti Múzeum kézirtárában őriznek. Ezek a dokumentumok az örmény város önkormányzatának felállításáról, valamint az örmények adózásáról informálnak.¹⁰

A másik örmény településre, Csikszépvízre vonatkozó dokumentumanyag tekintetében még nehezebb dolgunk van. Igaz a legkorább erdélyi örmény kolóniáról van szó, de az 1694.

⁶ A bécsi állami levéltárból a vonatkozó korszakra csak egy dokumentumról van tudomás. 1702-ben az örmények gazdasági ügyek miatt a bécsi udvarnál panaszolják be a beszercei szászokat. Kovács Bálint szíves közlése, melyet ezúton köszönünk.; Erről lásd: Szabó, 1898. 109. p.; Köllönte, 1910. 138. p.; Garda, 2007. 228. p.
⁷ MA Ms., no. 1708. no. 3519. no. 5812. no. 6582. no. 9800.

⁸ APF SOCG, Vol. 529. Vol. 531. Vol. 532.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4.; ASV ANV, Vol. 196.

⁹ Gyergyószentmiklósi unitus plébániát 1695-ben létesítette Oxendio püspök. Első plébános a Cziffra Luszig Jakab (*Yakob Lusikean Jiffrayec'i*) volt, akit a püspök szentelt pappá. „*Jmanē (Ōgsēntios Vercarenc' Pojanc'i) jernadri paron tēr Yakob Lusik Jiffrayec'i žamanaki žantamahun ast i Čurčov yami team, 1719 septembri 6.* [Cziffra Luszig Jakab, aki a botoşani születésű Oxendio Virziresco által lett felszentelve, 1719. szeptember 6.-án a pestisjárvány idején Gyergyószentmiklóson meghalt.]” Lásd erről: GYŐKPK, Plébánia Története. I. Könyv 1. fejezet (1695–1719).

¹⁰ SZTMK, no. 28. no. 29. no. 30. no. 31. no. 32.

évi tatár betörés szinte teljesen megsemmisítette az ottani közösséget. 1759 táján új örmény menekültek érkeznek Moldvából, mintegy hatvan örmény család telepedett le a községben. A csíkszépvízi örmény iratok tehát 1760 után maradtak fenn az erzsébetvárosi, illetve 1785 után a csíkszépvízi örmény plébánia könyvtárában.

Gyulafehérváron a főegyházmegyei levéltárban gazdag anyag áll a kutatók rendelkezésére az erdélyi örmények történetéről. A probléma inkább itt az, hogy a források zömét kitevő örmény Canonica visitatiók közül a legkorábbi 1731-ből származik. Oxendio és az örmény unió időszakát tekintve nem találunk adatokat, hiszen az akkori erdélyi püspökség élén ebben a korszakban nem volt állandó püspök. Ugyan Mártonffy Györgyöt 1713-ban kinevezték püspöknek, de Erdélybe csak 1716-ban, azaz közvetlenül Oxendio püspök halálát követően foglalta el hivatali helyét, és kezdte meg az egyházmegye újjászervezését.¹¹

A magyarországi levéltárakban Oxendio örmény püspök személyével, és tevékenységével kapcsolatban csupán csekély számú forrásanyagot őriznek. A Magyar Országos Levéltárban Oxendio erdélyi tevékenységéről négy dokumentum található. Fontos megjegyezni, hogy az Erdélyi Kancellária és Gubernium 17. század végi, 18. század eleji iratanyagát a Rákóczi-szabadságharc után mesterségesen állították össze.¹² 1698-ból a Gubernium iratai között fennmaradt egy vizsgálat irata, amely Oxendio püspök Szamosújvár alapítása körül altorjai Apor István kincstartóval kialakult jogi és gazdasági vitákról tudósít. Ezenkívül két irat II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltárából került elő, melyek Oxendio kuruc fogságát taglalják.¹³ Végül egy 1711-ben keltezett forrás, mely az Erdélyi Fiscális Levéltárban található. Ez az unitus püspök Szamosújvár ügyében megfogalmazott latin nyelvű felterjesztése a Guberniumnak.¹⁴ A Magyar Országos Levéltárban a fentiekén kívül a vizsgált korszakra vonatkozóan csupán az erdélyi örmény kolóniákról készített néhány összeírás, valamint kérelem tanulmányozható.¹⁵

Az esztergomi Primási Levéltárban felkutatott forrásokban elsősorban az 1692. évi eszesfalvi konfliktusról esik szó, és hasznos, illetve fontos kiegészítő adatokkal szolgálnak a szentszéki levéltári forrásoknak a témát érintő, vagy taglaló irataihoz, különös tekintettel az Oxendio püspökről kialakítható kép árnyalásához.¹⁶

Az ELTE Budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenes Gyűjteménye (*Collectio Hevenesiana*) a

¹¹ Bernád, 2006. 239. 243. 264. p.; Lásd erről: Szógi, 2006.

¹² MOL, F 46.1698. no 238.

¹³ MOL, G 16. I. 2. d. no. 520.; MOL, G 19. II. 2 e/a.

¹⁴ MOL, F 234. XII ½ fasc. Litt. A.

¹⁵ Ezek az iratok szintén az erdélyi Guberniumra vonatkozó iratanyagból kerültek elő. MOL, F 46. 1698. no. 50.; MOL, F 49. no. 5. 13 fasc.; Itt megjegyzendő, hogy az erdélyi örmény összeírásokat Pál Judit és Kovács Bálint is kutatta.

¹⁶ PLE AEV, SPSZ. no. 274/1-4., 274/8.

magyar egyháztörténetre vonatkozóan számos értékes iratanyagot tartalmaz. Hevenesí Gábor és munkatársai 1694–1715 között jelentős mennyiségű forrásanyagot másoltak le különböző egyházi és világi levéltárakban, számos fontos kérdésről írtak értekezéseket, amelyek jórészt kéziratban maradtak.¹⁷ Ezek közül néhány az ebesfalvi örmény közösség alapításával, valamint az 1691–1692. évi erdélyi örmény viszályal foglalkozik. Az 1693-ból fennmaradt, ismeretlen szerzőnek tulajdonított *Fidelis relatio* nevű dokumentum, az első, erdélyi örmények történetéről szóló forrásként tartható számon.¹⁸

A Budapesti Egyetemi Könyvtár dokumentumai között témánk szempontjából különösen jelentősek az Erdélyben tevékenykedő Rudolf Bzensky morva jezsuita páter iratai. 1694-ben hittérítói tevékenységéről mintegy negyvenoldalas missziós jelentést készített Hevenesí számára, és tizenkét fejezetben mutatta be az erdélyi felekezeteket, és népeket. Bzensky részletes képet nyújtott az örményekről, a románokról, a szászokról, a bolgárokról, a görögökről, és a magyarokról, és a nevezett népek vallásos életéről. Az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének mintegy négyoldalmi terjedelmű alfejezetet szentelt, melyben az erdélyi örmények történetét a betelepülésüktől Oxendio püspökké történt felszenteléséig (1691) mutatja be. Az erdélyi örményekről hiteles információkat közöl, és egyértelmű, hogy a morvai jezsuita páter értesüléseit első kézből, azaz magától Oxendiótól szerezte.¹⁹

¹⁷ Molnár, 2006. 19. p.

¹⁸ BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 77–80. 81–84. p.

¹⁹ Rudolf Bzensky 1693-ban került Boszniából Erdélybe, 1694–1701 között Brassóban tevékenykedett, majd 1708-ban tért vissza Brassóba. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy Bzensky 1715. május 5-én bekövetkező haláláig Erdélyben maradt. Szoros kapcsolatban állt a jezsuita történetíró Hevenesí Gáborral. Művét 1694 körül írta meg. Az erdélyi örményekről szóló értesüléseit minden bizonnyal Oxendio Virziresco püspöktől szerezte. BEKK, Coll. Hev. Vol. 16. 5. 32.–34. p.; Bzensky forrása Origenes Propagationis Variarum Fidei in Transylvania címen íródott; Bzensky forrása módosított változatban megtalálható továbbá. BEKK, Coll. Hev. Vol. 23. cap. 16. liber 5. (5 oldal). (Oldalszámozás nélkül). A forráskötet címe: *Syllogimea Transylvanae Ecclesiae per Historiophilum Anagnosten*. A fejezet címe: *De Adventu Armenorum e Moldavia in Transylvaniam Transmigrantibus*. E forráskötetben nincs oldalszámozás. Ez utóbbi dokumentum másolata még megtalálható. BEKK, Coll. Hev. Vol. 15. 248–252. p.; A morvai jezsuita atya tevékenységéről érdekes adalékokat találunk továbbá. BEKK, Coll. Hev. Vol. 87. 273–302. p. A dokumentumok Rudolf Bzensky és Hevenesí Gábor jezsuiták latin nyelvű levelezéseit tartalmazzák, amelyek egy a Moldvában és Havasalföldön, az ottani román ortodox lakosság között megszervezendő misszióról informálnak; Rudolf Bzenskytől rengeteg adatot és információt (így az örményekről is) használt fel a jezsuita Ilia András 1730-ban Kolozsvárt megjelent Erdély népeit és vallásait tagláló munkájában is. Lásd erről: Ilia, 1730.; Rudolf Bzensky ugyanakkor a brassói apostoli vallású örmény kereskedőkre is felhívta a figyelmet. A dokumentumot *Dissertatio de Societate Iesu stabilienda Coronae in Transylvania* címmel 1697. október 6-án írta. A forrás elsődleges célja, hogy bemutatassa Brassó történetét, korabeli lakosságát, és felekezeti viszonyait. Bzensky megemlítette, hogy megismerkedett két anyaországi örmény kereskedővel, akik közül az egyik katolikus, míg a másik apostoli hitvallású volt, és mindkettőjükkel latin nyelven kommunikált, mert az anyaországban a jezsuita misszió által fenntartott iskolában tanultak. BEKK, G. Vol. 522. fol. 173., 178. A teljes dokumentum: BEKK, G. Vol. 522. fol. 173–180.; Ezenkívül a morvai jezsuita atya röviden megemlékezik egy másik dokumentumban, hogy Brassóban a keleti kereskedők között ott vannak az örmények. Felekezeti hovatartozásukra itt ugyanakkor nem tért ki. BEKK, G. Vol. 522. fol. 170. (A levelet 1695. augusztus 26-án Brassóból írta Degallo Ferdinándnak); Rudolf Bzensky erdélyi tevékenységéről lásd Molnár Antal kitűnő tanulmányait: Molnár, 2001. 67–78. p.; Molnár, 2007. 18–29. p. (Itt szeretnénk külön megköszönni Molnár Antalnak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta Rudolf Bzenskyvel kapcsolatos tanulmányának kéziratát, valamint, hogy felhívta a figyelmünket a budapesti Egyetemi Könyvtár

Az erdélyi örmények unitus egyházáról szóló forrásgyűjtemények sajnálatos módon igen gyér és hiányos adatokat közölnek. Így például a jezsuita Nicolaus Nilles 1885-ben Innsbruckban megjelentett kétkötetes forráskiadványa. Megjegyeznénk, hogy Nilles adatai a Budapesti Egyetemi Könyvtárból származnak.²⁰

Az erdélyi örmény egyháztörténet máig legmegbízhatóbb forrása a lengyelországi örmény Stefano Stefanowicz Roszka unitus püspök nevével fémjelzett egyháztörténeti évkönyv. A klasszikus örmény nyelvű munka a késő-középkortól kezdve egészen 1730-ig foglalkozik részletesen az örmény egyháznak a római katolikus egyházzal való kapcsolatával. Külön hangsúlyt kap benne a lengyelországi örmény egyház 17–18. századi története. Roszka igen tömören foglalkozik az erdélyi örményekkel, különösen Minas Alék'sanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i és Oxendio Virziresco püspökök tevékenységével. Művében igen merész állításokat közöl főleg az anyaországi főpapokról, akik meglátása szerint önként léptek unióra Rómával. Ennek ellenére Roszka munkája nagyon értékes, hiszen Lengyelországról és Erdélyről meglehetősen megbízható információkat szolgáltat. Roszka kéziratát sokáig a bécsi mechtarista kongregáció levéltárában őrizték.²¹

Témánk szempontjából igen fontos a magyar és nemzetközi szinten is nagy elismerést jelentő tudományos vállalkozás, a Benda Kálmán vezetésével kiadott csángó-magyar okmánytár. Ebben Benda a Propaganda Fide történeti levéltárában fellelhető dokumentumokat a Moldvában a csángó-magyarok között tevékenykedő római katolikus misszionáriusok jelentéseit, levelezéseit jelentette meg a 15. század végétől a 17. század végéig. Bár a dokumentumok többsége elsősorban magyar és román történeti vonatkozású, a forrásokban gyakorta történik említés a moldvai örmény közösségekről és egyházról, mégpedig közvetlenül az 1668–1672-es betelepülés idejéből. Sőt a kútfőkből az is kitűnik, hogy már korábban is volt egy kisebb örmény beszivárgás Moldvából Erdélybe, továbbá

Kéziratában található G 522.-es forráskötetre, amely néhány örmény tartalmú levelet is tartalmaz.); A jezsuita páter egy rövid fejezetet szentelt még Oxendio 1708-ban történt rövid erdélyi visszatérésének is az Annotatio menstrua in modum diarii de mense Augusti 1709 című iratában. BEKK, Coll. Hev., Vol. 8. 57–61. p.; Bzensky 1701-ben írt Relatio de ecclesia Transylvania című munkájában is egy rövid bekezdést szentelt az erdélyi örményeknek. BEKK, Coll. Hev. Vol. 29. 346. p.; Rudolf Bzensky 1696-ban, Brassóban keltezett levelét kiadta Sávai János is: a dokumentum Giuseppe Lutioli konventuális ferences szerzetes védelmében íródott, mert azzal vádolták be a protestánsok, hogy katolikus szerzetes létere egy nővel folytatott viszonyt. Sávai, 1997a. 428–429. p.; Az irat megtalálható: APF SC, Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 2. fol. 377.

²⁰ Nilles, 1885. 915–936. p.

²¹ Roszkanak igen erős erdélyi kötődései is voltak: szüleivel 1672-ben Lengyelországból (Kameniec-Podolskiból) menekült az erdélyi Besztercére, és ott kezdte fiatalon egyházi pályafutását még apostoli hitvallásúként Minas Zilifdarean püspök védőszármái alatt. Az 1720–30-as évek fordulóján több ízben is vizitált a Szentzék utasítására az erdélyi örmény plébániákon. Erdélyi vizitációi során Roszka püspök a helyi örmény közösségek vallási életét megerősítendő, úgynevezett vallásos társaságokat alapított. Ilyen társaságokat (testvériségeket, fraternitásokat, örményül *elbayrut'ivnk'*) létesített Szamosújvárt, Gyergyószentmiklóson, Erzsébetvárosban. Rošk'ay, 1964.

ekkor már áttért, örmény születésű ferences szerzetesekkel is találkozhatunk például Csíksomlyón.²²

A tárgyunkra vonatkozó szakirodalomról szólva el kell mondani, hogy az örmény unióról, illetve Oxendio püspök tevékenységéről nagyon kevés és használható munka áll rendelkezésünkre. Ezek közül mindenképp ki kell emelni a mechtarista Lukácsy Kristóf szamosújvári örmény katolikus plébánosnak 1859-ben, Bécsben megjelent latin nyelvű művét, amelyben az erdélyi örmény egyházi kérdéseket dolgozta fel. Lukácsy számos forrást idéz, de ezek eredetét nem tünteti fel. Munkáját ennek ellenére a nemzetközi armenológia alapl munkaként tartja számon.²³

A mechtarista Bárány Lukács 1888-ban Oxendio Virziresco püspökről írt három részben tanulmányt, az erdélyi örmény 'Arménia' c. folyóiratban.²⁴ Ez az első olyan tudományosnak mondható értekezés, amely megpróbálta összefoglalni a püspök erdélyi tevékenységét. Bárány stúdiuma ugyanakkor rengeteg hibás, sőt félrevezető információt is közöl, és elsősorban Lukácsy Kristóf idézett könyvére támaszkodik.²⁵

Az erzsébetvárosi születésű Bárányhoz hasonlóan szintén mechtarista szerzetes Kovrig Gergely (örmény nevén: Grigor Govrikean) 1896-ban Bécsben jelentette meg monográfiáját, amely szülővárosának a történetét dolgozta fel. Az ottani örmény közösség uniálásáról, illetve rekatolizációjának körülményeiről azonban csak kevés, alig használható adatot közölt.²⁶

Figyelemreméltó volt viszont ugyancsak 1896-ban Temesváry János vállalkozása a nemességet szerző erdélyi örmény családok történetéről és címeradományozásáról. A jeles erdélyi örmény származású történész többek között figyelmet szentelt a szamosújvári Verzár (Virziresco család magyarosított változata) család nemesítésének is. Ez a família Oxendio atyafisága volt. A szerző család 1761-ben Mária Teréziától kapott nemességét többek között Oxendio missziójának eredményeként magyarázta. A püspök hittérítői tevékenységéről viszont nem ad használható információkat.²⁷

Temesváry János munkájához némileg hasonlított Éble Gábornak a szamosújvári Virziresco (Verzár) családról írott monográfiája. A szerzőt anyaggyűjtésében Katapán Márton

²² A forrásgyűjtemény először két kötetben jelent meg 1989-ben. A második kiadás 2003-ban látott napvilágot. Benda, 2003.

²³ Lukácsy Kristóf munkájában, Oxendio Virziresco püspökkel kapcsolatban merített a már fent említett Rudolf Bzensky forrásából. Lukácsy, 1859.

²⁴ A nevezett folyóirat mintegy húsz évig működött a 19–20. század fordulóján, és a magyarországi armenisztika fellelőváráként volt számon tartva. Főszerkesztője a történész Szongott Kristóf volt, de szerzői között találjuk az erdélyi örmény származású elitet is, név szerint Jakab Antalt, Éble Gábert, Molnár Antalt, Bárány Lukácsot, Avedik Félixet, Moldován Gergelyt és Temesváry Jánost.

²⁵ Bárány, 1888a. 65–71. p.; Bárány, 1888b. 101–106. p.; Bárány, 1888c. 137–142. p.

²⁶ Govrikean, 1896.

²⁷ Temesváry, 1896.

szamosújvári örmény katolikus plébános segítette. Oxendio püspökről elégséges információt közöl, főleg Szamosújvár alapításával kapcsolatban. Éble csak néhány bekezdést szentelt az örmények uniójának, és el is ismerte, hogy ezeket elsősorban Lukácsy Kristóf munkájából vette át. Elsősorban a Verzár családnak 1761-ben adományozott nemességére koncentrált, illetve arra, hogy a család tagjai a 19. században milyen köztiszteletnek örvendő munkaköröket töltöttek be.²⁸

A 19. század második felében és a 20. század első felében ugyan több monográfia is megjelent, amelyek az erdélyi örménység történetével, egyházával és kultúrájával foglalkoztak. Ezek általában nem tudományos, hanem ismeretterjesztő, népszerűsítő művek, és részben azért kerültek kiadásra, hogy felhívják a figyelmet az akkor teljesen elmagyarosodott erdélyi örménység kultúrájára és hagyományaira.²⁹

Az utóbbi évtizedek magyar tudományos munkái közül figyelmet érdemel az Örmény, és Magyar Tudományos Akadémiák Történettudományi Intézeteinek közös gondozásában, 1983-ban Jerevánban megjelent tanulmánykötet. A munka szerzői a magyar és az örmény történelem közös találkozási pontjaival foglalkoznak, különös tekintettel az erdélyi kolónia jog-, gazdaság-, és társadalomtörténetére. A kötetben Schütz Ödön, Trócsányi Zsolt, Niederhauser Emil, Vörös Antal, Bóna Gábor, Bagi Éva, Gayane Pingiryan és Suren K'olanjian tanulmányai láttak napvilágot. Sajnos e kötet magyarországi kiadása mind a mai napig nem történt meg. Meg kell jegyeznünk, hogy sajnálatos módon a tanulmányokban érdemben nem esik szó az örmények egyházi uniójáról.³⁰

Nemzetközi szinten meg kell említeni a romániai születésű, és a közelmúltban elhunyt Suren K'olanjian tudományos tevékenységét. K'olanjian behatóan tanulmányozta a moldvai és erdélyi örmények történetét. Az erdélyi örmények történetéről írott tanulmányai 1962-ben és 1967-ben jelentek meg Jerevánban és Párizsban. Sajnos, az erdélyi örmények konfesszionális helyzetével, uniójukkal, illetve Oxendio püspök tevékenységével írsaiban ő sem foglalkozott.³¹

1988-ban került kiadásra Rómában Gregorio Petrowicz olasz nyelvű munkája. A monográfia elsősorban a lengyelországi örmény egyház történetével foglalkozik 1681-től 1947-ig. Petrowicz könyve bőséges forrásokkal és szakirodalommal ellátott alapos munka, melyben néhány alfejezetet szán az erdélyi örmény egyház történetének. Az egyikben Oxendio tevékenységét mintegy huszonhat oldalon tárgyalja. Ebben az alfejezetben több

²⁸ Éble, 1915.

²⁹ Lukácsy, 1867.; Ávedik, 1904.; Ávedik, 1896.; Merza, 1902.; Merza, 1913.; Szongott, 1901.; Szongott, 1903.

³⁰ A kötetet Vladimir Barxudaryan akadémikus szerkesztette.

³¹ K'olanjian, 1962.; K'olanjian, 1967.

szentszéki forrásra hivatkozik. Petrowicz művében lengyelországi örmény egyháztörténet vitás kérdéseire is kitért. Ugyanakkor munkájának több hiányossága is van. Az erdélyi örményekkel kapcsolatos alfejezetek általában vázlatosak, és a szentszéki forrásokat nem minden esetben pontosan, és helyesen adja meg. Több jelentős szentszéki forráscsoportot, mint például a vatikáni iratokat nem vette figyelembe műve írásakor.³²

Az erdélyi Pál Judit a 1990-es években foglalkozott az erdélyi örmények 17–18. századi gazdasági tevékenységével. Munkáit a helyi és magyarországi tudományos folyóiratokban közölte. Különösen figyelemreméltó az erdélyi örmények népesedéséről írott tanulmánya, amely az egyik legfontosabb tudományos publikáció az erdélyi örménység történetéről.³³ Az új nemzedék kutatói közül feltétlenül említést érdemel a fiatal Kovács Bálint, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett az erdélyi örmény egyházi levéltárak feltárásában és feldolgozásában. Kovács Bálint kutatói munkássága elsősorban az erdélyi örmények egyházi műveltségére és az interkonfeszionális kapcsolataikra összpontosul.³⁴

³² Petrowicz, 1988.

³³ Pál, 1997. 104–120. p.

³⁴ Kovács, 2006. 49–68. p.; Kovács, 2007. 30–46. p.

2. KÍSÉRLETEK AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ UNIÁLÁSÁRA A KÖZÉP- ÉS A KORAÚJKORBAN (ELŐZMÉNYEK)

2.1. Róma uniós törekvései a középkorban: a kilikiai uniók

Mind a mai napig vita tárgyát képezi, mikor kezdett leválni az örmény egyház az egyetemes egyházzól. Egyes vélemények szerint az örmények már 375-ben, az úgynevezett manazkertí (manzikerti) egyházfők hivatalviselésének idején elszakadtak, az egyházi joghatóságukat jelentő caesarei metropolitától.³⁵ Más vélemények a leválást az 5–7. század hitvitáira vezették vissza. Ezeknek a polémiáknak középpontjában a khalkédóni zsinat dogmatikai és politikai viták állottak. A szakértők többsége ez utóbbit tartja hihetőbbnek és megalapozottabbnak.

Az örmény apostoli egyháznak a IV. khalkédóni egyetemes zsinathoz fűződő ellentmondásos viszonyát általában a monofizitizmussal magyarázták. Az örmény apostoli egyház nemzeti zsinatain Jézus isteni, azaz egy természetét (*moné füsziisz*) valló, monofizitizmus tanát, és annak követőit – mint például Euthükhész apátot és Szevérosz antiókhiai pátriárkát – igen határozottan elutasította. Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati örmény területek püspökei Konstantinápoly fennhatósága alá tartoztak, és közülük jó néhányan részt vettek a khalkédóni zsinaton, és elfogadták az egyetemes zsinat tanításait. Ugyanakkor a nagyobbik a keleti rész – ahol az örmény egyházfő, a katolikosz, székhelye volt, és ahonnan időről időre nagyobb számú örmény csoportok telepedtek át a keleti tartományokból a bizánci birodalom területére – püspökei a Szászánidák ellen 449-ben kirobbant szabadságharcban való aktív részvétel miatt nem jelenhettek meg a khalkédóni zsinaton. Így az egyetemes egyház ügyeivel érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. A khalkédóni zsinatról torz kép jutott el Örményországba, melynek nyomán azt hitték, hogy a zsinaton rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált nesztorianizmust. (A nesztorianizmus Szűz Máriát

³⁵ A három manazkertí örmény egyházfő: I. Šahak (374–377), I. Zawēn (377–381), és I. Aspurakēs (381–386) volt. A feltételezett leválás oka egy konfliktuson alapul, amely szerint az örmények országából ez a három főpap nem viselhette a katolikosz címet. Nem is próbálkozhattak a püspök felszentelés szertartásával, mert I. Szent Nersēs katolikosz (halála) miatt. Caesarea érseke megtiltotta Nagy Örményország püspökeinek (egyházfőinek), hogy püspököket szenteljenek fel. Megjegyzendő, hogy az örmény egyház az 4. század végéig valójában is Caesarea érsekének egyházi joghatósága alá tartozott. Sőt magát Világosító Szent Gergelyt, az örmények apostolát az említett városban szentelték fel az örmények missziós püspökének. Garitte, 1952. 11. 13. 403–404. p.

Krisztusszülőnek, azaz görögül *Khrisztothokosznak*, vallotta.) Ezt az irányzatot a Szászánida-politika támogatta, és igyekezett a nesztoriánusokat az örmény egyház ellen uszítani.

Az örmény krónikairódalomban markáns Róma- vagy Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel álláspontjuk szerint Konstantinápoly, mint keresztyén szövetséges több ízben is cserbenhagyta az örménységet a pogány perzsák elleni háborújában.³⁶ Az örmény történeti irodalomban főleg a 7. században kezd kikristályosodni ez Bizánc (Róma)-ellenes magatartás, amely időnként nyílt Khalkédón-ellenességbe csapott át, annak ellenére, hogy az örmény egyház a nemzeti zsinatain nyíltan nem fordult szembe a khalkédónizmussal, illetve nem elítélte el a monofizita tanokat.³⁷ A 7. századtól kezdve a hitviták nyomán toposzok és sztereotípiák keletkeztek, a bizánciak és az örmények kölcsönösen hitszegőeknek, aposztatáknak, eretnekeknek, vagy hitetlennek nevezték egymást.

Más keleti egyházzal ellentétben az örmény apostoli egyházhoz erősen kötődött a liturgikus nyelv és irodalom megszületése, amely jelentős mértékben hozzájárult az örmények etnikai azonosságtudatának megteremtéséhez, valamint a túléléséhez.³⁸

A vélhetően örmény gyökerű Makedón-dinasztia (866–1056) idején a Bizánci Birodalom területére nagy számban vándoroltak örmények. Egyidejűleg a 11. század közepére a történeti Örményországot Konstantinápoly fokozatosan integrálta, és így gyakorlatilag az önálló örmény állam megszűnt létezni. Bizánc mindent megtett, hogy az örményeket, mind politikailag, mind pedig konfesszionálisan beolvassza. Konstantinápoly azonban nem tudta megvédeni az újonnan annektált területeket a szeldzsukoktól. Az 1071-es manzikerti (manzikerti) csata után a történeti Örményország szeldzsukok fennhatósága alá került, ami újabb exoduszerű menekülthullámot idézett elő észak és déli irányba. Az ország megmaradt arisztokráciája és főpapsága, élén a katolikusszal, Kilikiába telepedett, és ott alapított államot 1085-ben.

Az anyaországból Kilikiába menekült örmény arisztokrácia és apostoli egyház – felismerve latin és görög egyház között szunnyadó konfliktusokat – kapcsolódási pontokat kezdett keresni Rómával. A kísérletek a kapcsolatfelvételre a római, latin rítusú és az örmény egyház között a kilikiai örmény állam megalapítása után azonnal megkezdődtek. VII. Gergely pápa 1080-ban II. „Hitvalló” Gergely (*Grigor V kayasēr*) katolikoszhoz írott levelében már felvetette, hogy noha tisztában van a két egyház között fennálló teológiai, krisztológiai és liturgikus különbségekkel, mégis érdemes lenne ezeket az eltéréseket valamilyen módon

³⁶ Draxanakertac'i, 1912. 50. p.

³⁷ Gir'k' T'it'oc', 1901. 177–183. p.; Arpee, 1946. 56–75. p.; Mesrop Vardapet, 1957. 96–121. 152–156. p.; Sarkissian, 1975. 7–42. 196–213. p.; Örmanean, 1993. 59–75. p.

³⁸ Papadakis–Meyendorff, 2002. 166. p.

kiegyenlíteni.³⁹ A következő évszázadban jelentős – mondhatni pozitív – változás állt be Róma és az örmény apostoli egyház közötti kapcsolatok fejlődésében, aminek elsősorban politikai okai voltak. A latin források tanúsága szerint Kilikia bizánci uralma, valamint a Rubenida-házból származó I. Leó fejedelem halála azt eredményezte, hogy örmény egyház politikai megfontolásokból elismerte Róma elsőbbségét. Sőt hajlandónak mutatkozott arra, hogy alkalmazkodjon a latin liturgikus gyakorlathoz. A római és az örmény egyház vezetőinek érintkezéseit a 12. század végén mindenképp a kilikiai, kereszties, bizánci és mohamedán konfliktusok összefüggésében kell látni. III. Lucius pápa például azért tett engedményeket az örmény apostoli egyháznak, mert a kilikiai örmény állam komoly katonai és anyagi segítséget nyújtott a kereszties államoknak. A szívélyes diplomáciai és egyház kapcsolatok 1191-ben érték el a csúcspontjukat, amikor Wittelsbach Konrád mainzi érsek megkoronázta I. „Nagy” Leó (*Lewon Mec*) örmény királyt. A koronázás alkalmával I. Leó király formálisan elismerte a római egyház elsőbbségét.⁴⁰ A kapcsolatok viszont I. Leó uralkodásának második felében egyre feszültebbé váltak, mivel a király az Antiókhiai Hercegség kapcsán kirobbant örökösödési viszály miatt konfliktusba került a Szentszékkal. A vita végül I. Leó 1211-ban történt kiátkozásához vezetett. A két egyház közötti kapcsolatokat beárnyékolta az is, hogy Róma makacsul ragaszkodott az örmény rítus latin normák szerinti megreformálásához, amit az örmények saját „nemzeti” rítusuk megsértésének tekintettek.⁴¹

A Kilikiában székelő örmény egyházfők a királyság bukásáig igyekeztek kézben tartani a kapcsolatokat Rómával. Ez különösen igaz volt 1293 után, amikor az egyházfő székhelyét Hromklából az ország fővárosába, Sisbe helyezte át, elsősorban azért, mert nagyobb biztonságban volt az esetleges mameluk betörésektől. A királyi udvar könnyebben befolyásolta az örmény egyházat.⁴² Gyakorta előfordult, hogy az egyházfők nem voltak képesek szembeszállni a királyi udvar akaratával. A katolikusok ugyanis majdnem mindig fenntartásokkal kezelték a királyi udvar „Róma-barát” politikáját, amely hajlandóságot mutatott az egyházi unióra. Viszonzásul az udvar katonai segítséget várt el a pápától a mohamedán terjeszkedéssel szembeni harcban.⁴³

Ugyanakkor voltak kísérletek a két egyház kibékítésére. Ennek példája volt a történetíró Nersēs Lambronac’inak, Tarszosz püspökének az esete, aki egységes (ökumenikus) hitben mélységesen hívő keresztyénként megkísérelte (eredménytelenül) összebékíteni az örmény

³⁹ Galanus, 1661. 438. p.; Atamian, 1983. 394. p.; Ananean, 1992. 7–30. p.

⁴⁰ Ormanean, 1960. 1230–1258. p.

⁴¹ Tekeyan, 1939. 21–58. p.; Atamian, 1983. 394. p.

⁴² Č’amč’eanc’, 1786. 353–354. p.

⁴³ Arpee, 1946. 140–148. p.; Atamian, 1983. 394. p.

apostoli egyházat mind a khalkédónita görög, mind a khalkédónita latin egyházzal. Sőt, a püspök kezdeményezésére, 1198-ban, Tarszoszban az örmény egyház formálisan elfogadta az uniót Rómával.⁴⁴ A Rómával kötött unió nem örvendett nagy népszerűségnek, és az örmény egyház képviselői ritkán tekintettek úgy rá, mint amely magában foglalná a teljes szentségi közösséget és alávettetséget.

A királyi udvar által kezdeményezett úgynevezett romanizációs vagy latinizációs reform, az örmény liturgikus gyakorlat megváltoztatása igen komoly viszályokat okozott a királyi udvar, a kilikiai és anyaországi örmény klérus között. A klérus ellenállt mindenféle olyan újításnak, amely drasztikus változtatásokat idézett volna elő az örmény egyházban. Sőt az ilyen szándékokban a konzervatív, mindinkább a nemzeti érdekeket előtérbe helyező örmény klérus a nemzeti egyház érdekeinek megnyírbálását látta. Az udvarból jövő Róma-barát nyomás olyan erős volt, hogy hatékony ellenállást csakis az idegen uralom alatt álló örményországi egyház tudott kifejteni. A szembehelyezkedés egyik kulcsfigurája a 13. század második felében a történetíró és teológus Step'anos Örbēlean, az anyaországi Siwnik' tartomány érseke, volt.⁴⁵

Ebben a korszakban a királyi udvaron keresztül egyértelműen Róma akarata nyilvánult meg. A római pápák követelték, Róma elsőbbségének elismerését, az első négy egyetemes zsinat tanításainak feltételek nélküli, valamint a Filioque elv (örményül: *ew yOrdwoyn*) elfogadását. Ezen túlmenően feltétel volt még a nyugati naptár átvétele (például: Karácsonyt január 6-ról, december 25-re tegyék át), az örmény liturgiákban a Triszagion ének monofiziták által betoldott „*Aki megfeszítettél érettünk*” (görögül: *sztaurótheisz di' hémasz*; latinul: *qui crucifugeris pro nobis*; örményül: *or xač'ec'ar vasn mer*) eltörlése és az eukharishtiában a megszentelt bor vízzel való keverése.⁴⁶

A latinizáció csúcspontját a kilikiai Örményországban a 13. századtól a 14. század közepéig tartó periódusra tehetjük. Ez volt az az időszak, amikor az országban ferences-, és domonkos-rendi missziók tevékenykedtek. 1289-ban érkezett II. Hethum (*Het'um*) király udvarába Giovanni Montecorvino ferences szerzetes, akinek fő feladata volt, hogy megindította a tárgyalásokat az unióról a két egyház között, beleértve a liturgikus különbségeknek Róma számára történő kiküszöbölését. A tárgyalások megkezdését VIII. Bonifác pápa VII. Gergely (*Grigor Anawarjec'i*) katolikosznak 1298-ban írt levelében támogatta, mely szerint az örmény egyházfőknek el kellene ismerni Róma elsőbbségét.

⁴⁴ Kogean, 1981. 26–31. p.; Papadakis–Meyendorff, 2002. 171–174.p.

⁴⁵ Arpee, 1946. 149–164. p.

⁴⁶ Atamian, 1983. 395. p.

A hosszan elnyúló tárgyalásokat követően 1308-ban, Sisben, illetve 1316-ban Adanában összehívott örmény nemzeti zsinatokon a kilikiai és az anyaországi főpapság, illetve a nemesség formálisan elfogadta, hogy az örmény apostoli egyház aláveti magát a római egyház tanításainak és liturgiájának.⁴⁷ A számos itáliai örmény közösség a kilikiai unóknak megfelelően szintén elismerte Róma elsőbbségét, és ezáltal közvetlenül a pápa védelme alá került. Ugyanakkor az anyaországból érkező örmény főpapok és teológusok határozottan elutasították a Rómának tett engedményeket. Róma közben lépéseket tett, hogy tompítsa az erős anyaországi ellenzék unióellenes magatartását. Ezt tükrözi XXII. János pápa levele az örményországi egyházmegyékhöz, amelyben arra kérte az örmény főpapokat, hogy határozottan támogassák a két egyház közötti uniót. A Róma és az örmény egyház közötti tárgyalások folytatását elősegítette a domonkos-rendi szerzetesek (*Fratres Uniatores*) széles körben folytatott örményországi missziós tevékenysége, valamint az örmény királyi udvar tagjainak adományozott engedmények és kiváltságok is (pl. hűbértartók adományozása a pápai állam területén).

Az egyházi unió heves reakciókat váltott ki Kilikiában. Még 1222-ben Fülöp, IV. Bohemund antiókhiai herceg fia feleségül vette Izabellát (*Zabēl*), I. Leó király lányát, és nem sokkal később a hercegnővel kötött frigyével az örmény trónt is megszerezte, azaz társuralkodó lett. Részben az örmény egyház közbelépése miatt a következő évben Fülöpöt megfosztották királyi hatalmától, és bebörtönözték, mivel határozottan kiállt amellett, hogy a kilikiai Örményország feltétel nélkül fogadja hűséget Rómának.⁴⁸ Még ugyanebben az évben Mamisztra és Tarszosz városok latinbarát püspökeiket kiűzték a királyság területéről.⁴⁹ Később a naptárhasználattal kapcsolatban robbant ki heves vita az örmény egyházon belül, konkrétan akörül, hogy Húsvét ünnepét a „latin” naptár szerint kell-e megünnepelni, vagy pedig a hagyományos örmény kalendárium szerint. Azokat az örmény papokat, akik nem fogadták el a latin szokást és ragaszkodtak az örmény tradíciókhoz, bebörtönözték, illetve száműzték.⁵⁰

A 14. század elején is komoly feszültségek támadtak a két egyház között. A „latin párt” tevékenysége, valamint a domonkos-rendi szerzetesek befolyása egyre növekvő ellenszenvet váltott ki, és az egyházi ellenzék megerősödött. Az örmény apostoli egyház válasza Róma liturgikus és hitelvi igényeire ugyanakkor nem elégítette ki a pápai udvart.⁵¹ A feszültségeket

⁴⁷ Van den Oudenrijn, 1956. 94–112. p.

⁴⁸ Örmanean, 1960. 1816–1825. p.

⁴⁹ C'amē'eanc', 1786. 290–291. p.

⁵⁰ Örmanean, 1960. 1784–1793. p.

⁵¹ Rošk'ay, 1964. 143–144. p.; Stefan (Stefano) Stefanowicz Roszka címzetes hymériai püspök, lengyelországi unitus örmény történetíró nevét a lengyel formával adtuk meg a disszertációban, viszont a hivatkozásokban nevének örmény változatát (az örmény nyelv tudományos átírási szabályzata szerint) használjuk, mert művét

csak fokozta, hogy XI. Gergely pápa egyik levelében úgy rendelkezett: azoknak az örményeknek, akik elfogadják az uniót, újra meg kell keresztelkedni, és az unitus örmény papokat a római egyház szokásai szerint újból fel kell szentelni.⁵² 1344-ben az unióellenes párt megölte a francia származású I. (Lusignan) Guy királyt, és magához ragadta a hatalmat, gyakorlatilag majdnem a kilikiai királyság bukásáig (1375) irányította az államot. Az időszakra vonatkozó örmény források némi túlzással azt állították, hogy a kilikiai periódus utolsó hat örmény katolikosza „latin-barát” egyházpolitikát folytatott, és emiatt az ellenzék mindnyájukat megmérgezte. Közben Róma Kilikiában továbbra is folytatta uniós politikáját Kilikiában, sőt az uniós politika folytatása fejében, katonai segítséget ajánlott fel a királyságnak a Mameluk Birodalommal elleni egyre inkább reménytelennek tűnő harcában. Az unió kérdésében 1374-re átmenetileg az uniót támogató örmények kerekedtek felül, és a Lusignan-dinasztiából származó IV. Leót (*Lewon*) tették meg királyuknak, aki egyúttal a kilikiai örmény állam utolsó uralkodója is volt.⁵³

2.2. A firenzei zsinat következményei az örmény apostoli egyházra

A firenzei (pontosabban a konstanz–ferrara–firenzei) zsinat kapcsolata az örmény apostoli egyházzal már hosszú ideje viták tárgyát képezi. Közismert, milyen eredményekkel végződtek a tárgyalások a keleti (bizánci rítusú) ortodox egyházzal. Az viszont kevésbé, hogy maga a zsinat milyen eredményeket hozott az örmény apostoli egyházra nézve.

A kilikiai uniók kudarca miatt a római egyház tovább próbálta erőltetni egyesülési politikáját. Az uniós törekvés azért tudott teritéken maradni, mert mindig akadt az örmény apostoli egyházon belül egy olyan elszánt, általában néhány főpapból álló kis csoport, amely hajlandóságot mutatott az unió elfogadására. Az örmény főpapok egy része az örmény nemzet megmaradását az unióban látta: tisztában volt azzal, hogy népüket és egyházukat iszlám tenger fogta körül. A kilikiai örmény állam 1375-ben megszűnt létezni, hűbéruraik muszlim fejedelmek lettek. A főpapok az uniót bizonyos tekintetben mentsvárnak tartották. Naiv módon abban reménykedtek, hogy az unióval jelentős politikai és katonai segítséget kaphatnak a muszlimok elleni felszabadító háborúban. Jóllehet ez az álláspont sok tekintetben is megosztotta az örmény apostoli egyházat.

A zsinat idején VI. Konstantin (*Konstandin Vahac'i*) személyében egy latinbarát

örményül írta me, és örményül adták ki.

⁵² Zek'ryan, 2000. 106–127. p.

⁵³ Tournbize, 1900. 320–337. p.; Atamian, 1983. 395. p.

katholikosz irányította az örmény apostoli egyházat. Mihelyt az örmény egyházfő a zsinatról értesült, azonnal útnak indította két tudós papját (vardapetjét), Sargist és Markost, hogy kezdjék meg az uniós tárgyalásokat a latin egyházzal. A kép pap útja Kilikiából Kaffán és Pérán keresztül vezetett Firenzébe. Kaffában egy Basil nevű unitus örmény szerzetes, majd Pérában a latin barát Hiak'intos örmény püspök is csatlakozott hozzájuk.⁵⁴

Ugyanakkor a latin egyház részéről is érkezett hivatalos megkeresés. IV. Jenő pápa előbb 1433-ban, majd 1437-ben hívta meg a katolikoszt uniós tárgyalásokra.⁵⁵ Az örmény delegáció végül 1439 augusztusában érkezett meg Firenzébe, ahol rögtön a pápa színe elé járultak. Uniós szándékukat mi sem bizonyította jobban, hogy a római pápát az egyetemes keresztyén egyház vezetőjeként üdvözölték.⁵⁶

A delegáció rögtön hozzákezdett az uniós tárgyalásokhoz, és három hónapos megfeszített munka után az örmény egyház nevében kimondták az egyesülést. Az egyesülésről szóló, *Decretum pro Armenis* című dokumentumot eljuttatták a pápához. Az örmény delegáltak 1439. november 22-én mondták ki az ünnepélyes egyesülést a firenzei Santa Maria Novella-templomban.⁵⁷ A templomban jelen lévő örmény papok pedig újból és ünnepélyesen megerősítették a dekrétumban foglaltakat.⁵⁸

⁵⁴ Egyébiránt Hiak'intos püspök külön meghívót kapott a firenzei zsinatra a Szentszéktől, melyben arra kérték őt, hogy segítsen tető alá hozni az uniót az örményekkel. „*Deus concordet vos in pace, in amore, in unione, quicquid Spiritus Sanctus illustraverit sanctam synodum, prompti sumus ei obedire.*” Balgy, 1883. 88. p.; Hofman, 1939. 151. 155. p.; Gill, 1959. 305. p.; Az unitus Stefan Stefanowicz Roszka szerint az örmény katolikosz a ferrara-firenzei zsinatra két püspököt és két vardapetet küldött tárgyalni. A szakirodalomtól eltérően itt az örmény történetíró Sargist, mint kaffai örmény püspököt, Yovak'im püspököt, és Martiros és T'omas nevű tudós örmény papokat említ meg. „*Konstantin kat'olikos yasm ami anuamb bolor azgin Hayoc' ayak'ē despans zYovakim episkoposn, Sargis episkoposn Kafayu, zMartiros ew zT'omas zvardapetsn, ork' čorekinn ein ark' imastunk', aq surb žolovn Florenc'ioy, ur ēr Evkenios č'orrordn ew Yunac' kaysrn Yohannēs Palēlokos ew Yovšēp' patriargn Kostandinupolsi ew aylk' ew ēnkalan zamenayn saħmanadrut' iwns surb žolovoyyn aynorik.* [Konstantin katolikosz abban az évben, az örmény nép nevében elküldi követeit – Yovakim püspököt, Sargis kaffai püspököt, Martiros és T'omas vardapeteket, kik mindanégyen tudós emberek voltak – a firenzei szent zsinatra, ahol jelen voltak még IV. Jenő pápa, Palailogosz János, a görögök császára, József, Konstantinápoly pátriárkája, és sokan mások, ahol elfogadták annak a szent zsinatnak minden rendelkezését.]” Rošk'ay, 1964. 156. p.; Petrowicz, 1971. 52. p.; Gündisch, 1975. 25. p.

⁵⁵ „*amē'eanc'*, 1786. 474. p.

⁵⁶ „*Christi sedem tenes, Christi vicarius es in sede apostolorum. Venimus ad te, caput nostrum. Venimus ad pastorem nostrum. Tu es fundamentum ecclesiae. Omne membrum, quod elongavit se a te, infirmitatum est, et gregem, qui se a te separat, fera pessima decoravit eum. Ecclesia, quae te non fuit secuta vel per te sustentata, funditus fuit eversa. Tu caput, condole membrs. Tu fundamentum, confirma ecclesias. Tu, qui habes potestatem caelestium clavium, aperi nobis portam vitae aeternae.*” Hofman, 1935. 20. p.; Rošk'ay, 1964. 156. p.; Petrowicz, 1971. 52. p.

⁵⁷ Hofman, 1939. 158. 161. p.

⁵⁸ „*Minē' linēr i žolovn Florenc'iaj miut' iwnn Yunac' ēnd ekelec' woyñ Ĥromaj žamanec'in Hayoc' kat'olikosis patgamawork'n, ork' xndrec'in i surb žolovoyyn usanił čšmarit Ĥawatoy, oroc' Ewgenios p'ap'n žhawatoy dawanut' iwnn, aysink'n zHanganakn Konstantinu Polsi žoloyñ ēnd barikw'n Or i Ĥōri ew yOrdwoy bxi, tay, ew zeot'n xorħurds ekelec' woy tay. Ew Hayk' patgamawork's zays ew zžolovn K'alakedoni ew zaylsn ēndunec'in.* [Miközben a firenzei zsinaton a görögöknek Róma egyházával történő uniója zajlott, megérkeztek az örményországi katolikosz küldöttei, akik azt kérték a szent zsinaton, hogy hadd tanulhassák meg az igazi hitnek dolgait, vagyis Jenő pápa hitvallását; azaz mutassa meg a konstantinápolyi zsinat hitvallását azzal monddal, hogy az 'Atyától és a Fiútól és a Fiútól származik', és mutassa meg az egyház hét szentségét is. Az örményországi

A dokumentum valójában a korábbi az uniós tárgyalások végzéseit, valamint az 1307–1314 között sis-adanai örmény nemzeti (uniós) zsinat fő szempontjait vette alapul. Ennek fő alapelve az volt, hogy kimondta a római pápa primátusát. Az örmények továbbá proklamálták a Filioque elfogadását, a Purgatórium létezését, valamint a monofizitizmus tévnanát.⁵⁹ Olyan kérdésekre, mint például a leendő unitus örmény papok javadalmazása, vagy házassága, az egyesüléskor nem tértek ki.

Ezután mind Hiak’intos püspök, Basil szerzetes, Sargis és Markos vardapetek elhagyták Firenzét, és visszatértek hazájukba. Az uniót ugyanakkor az örmény egyház nem erősítette meg, mert 1439 végén elhunyt a latinbarát VI. Konstantin katolikosz. Ezzel kétéves viszály vette kezdetét a főpapi csoportok körében az egyházfői szék elnyeréséért.

Kilikiaiban az egyesüléspártiak *ab ovo* kisebbséget alkottak, de az unióellenes kilikiai többség is konfliktusba került az anyaországi klérussal, mert egyre inkább előtérbe került ekkor az egyházfői szék Örményországba történő visszaköltöztetése.⁶⁰

Külön kérdésként merült fel milyen szerepe volt lembergi örmény érsekségnek a ferrarra–firenzei zsinaton? IV. Jenő pápa nemcsak az örmény katolikosznak küldött hivatalos meghívót, hanem Lemberg örmény érsekének, II. Grigor Nasredineannak is. Az örmény főpap ugyanis VI. Konstantin katolikosz bizalmasának számított, és latinpárt egyik vezéregyéniségeként tartották számon.⁶¹

A katolikus egyház tisztában volt azzal, hogy Lemberg a 14. század közepe óta a legnagyobb európai örmény diaszpóra egyházi és kulturális központja. Így a pápát a meghívó kiküldésében az is motiválta, hogy az örmények körében nagy tekintélynek örvendő lembergi érseknek a zsinatra invitálásával esetleg komoly befolyást lehet gyakorolni az unió megkötésében mind az anyaországi, mind pedig a kilikiai örmény klérusra. Ezt megerősíti az a tény, hogy IV. Jenőnek jó értesülései voltak a lembergi örmény érsek jelentős befolyásáról az örmény apostoli egyházon belül, továbbá arról, hogy kitűnő kapcsolatokat ápol mind a kilikiai, mind pedig az anyaországi örmény klérussal.

Van olyan hipotézis is, miszerint az II. Grigor Nasredinean érsek maga is jelen volt Firenzében az uniós tárgyalásokon, és külön értekezett az örmény delegáltakkal, valamint szerepe lehetett a *Decretum pro Armenis* megfogalmazásában.⁶² Jelenlétét a zsinaton azonban

küldötték mindezeket, valamint a khalkédóni és a többi egyetemes zsinatok tanítását is elfogadták.] ” Ŗošk’ay, 1964. 156. p.

⁵⁹ Tournbize, 1900. 369. p.; De Guibert, 1919. 81–95. 150–162. 195–215. p.; Hofman, 1939. 165–169. p.; Petrowicz, 1971. 53. p.

⁶⁰ Hofman, 1939. 173–176. p.

⁶¹ Olbertyński, 1934. 44. p.

⁶² „Unde iidem tui oratores, Spiritui Sancto acqúieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto,

semmilyen forrás nem támasztja alá. Viszont 1781-es datálással Lembergől előkerült egy olyan irat, amely a lembergi örmény küldöttek zsinati jelenlétét igazolja.⁶³

Ebből az iratból végső soron kiderül, hogy az érsek két emberét – akiknek nevét sajnos nem tudjuk – küldte el Firenzébe tárgyalni, azzal a szándékkal, hogy mindenképp segítsék tető alá hozni az örmény apostoli egyház egyesülését.⁶⁴ Bár a dokumentumban egy komoly kronológiai hiba található: 1439 helyett ugyanis 1429-et jelölte meg, de ez nem változtat azon, hogy Lemberg örmény érsekének közvetett módon – azaz a delegáltjai révén – szerepe volt az uniós tárgyalások alakulásában.

Az unióról IV. Jenő pápa informálta III. Ulászló lengyel királyt is. Az uralkodó természetesen örömmel vette tudomásul, hogy örmény alattvalói immár a latin egyház hívei, és gratulált IV. Jenő pápának, hogy sikerült meggyőznie a lengyelországi örményeket.⁶⁵ Az unió megkötése ráadásul – első pillantásra – kedvező eredményeket hozott az örmények számára: 1440-ben a lengyel uralkodó megerősítette, illetve kiszélesítette az örmények kereskedelmi, és önkormányzati kiváltságait.⁶⁶

IV. Jenő pápa az európai nagyhatalmak uralkodóit is értesítette az örmények firenzei uniójáról, hangsúlyozva, hogy a legnagyobb tekintélynek örvendő keleti egyházak is

quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.” Olbertyński, 1934. 12. p. Olbertyński igen töredekésen közölte ezt a dokumentumot, annak ellenére, hogy az érsek jelenléte mellett szállt síkra.; Nasredinean érseknek a zsinati részvételét ezenfelül Hofman is megerősítette. „*Unde iidem tui oratores, tamquam viri sapientes, cognoscentes romanae ecclesiae veritatem ita ostensam et declaratam fuisse, ut nulla contradictio fieri posset, ac huiusmodi cognite veritati et ipsi Spiritui Sancto, per quem Christus, salvator noster, qui aeterna veritas est, ecclesiam, sponsam suam, omnem veritatem docturum esse praedixit, obsistere non valentes. Considerantes insuper, hanc sanctam synodum eodem Spiritui Sancto innixam, diffiniri velle, prout diffinitum est, edocti, Spiritui Sancto acquieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto, quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis Novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.*” Hofman, 1935. 50. p.; Petrowicz, 1971. 54. p.

⁶³ A dokumentum címe: *Iura armenicalia, privilegia et documenta, in archivio residentiae privilegiae nobilium ac honoratorum dominorum iudicum nationis Armenae Leopoliensis reperibilia, anno Domini 1781, die 29-va Mai revisa.* Lásd erről: Olbertyński, 1934. 24. p. Az iratot jelenleg a velencei mechtarista főapátság levéltárában őrzik.

⁶⁴ „*Anno incarnationis Domini 1439 die 18va mensis Ianuarii. Venerabilis Gregorius, archiepiscopus Illouae, misit oratores duos ad sinodum Florentinam, praesidente Eugenio summo pontifice. Qui cum adessent sanctae sinodi in omnibus sessionibus, exauditis omnibus controversiis ad sanctam fidem sese regulantibus et sese in omnibus argumenti convincentibus illuminati gratia Spiritus Sancti, ad quam directe a venerabili Gregorio, archiepiscopo suo et populo armenorum ad eandem sanctam synodum ordinati fuerunt, in omnibus adhaeserunt, tam suo, quam archiepiscopi sui et populi Armeni nomine, uti ordinati legati post quam subsecutam unionem cum Sancta Sede Apostolica, summus pontifex Eugenius literis suis missilibus, fraternae charitatis plenis datis per dilectum filium Narsem monachum Caphensem, in his negotiis bene informatum, praedictum archiepiscopum ad sanctam unionem adhortavit, ut eidem decreto assentiat et ex se ipso exemplum populo armeno praebat et instituat, nec non literas responsales per eundem dilectum Narsem monachum de firma declaratione sua eiusmodi sinodialis decreti dirigit Florentiam.*” Olbertyński, 1934. 24. p.; Hofman, 1935. 52. p.; Petrowicz, 1971. 57. p.

⁶⁵ „*Ecce ad cumulum gaudiorum acceperunt et aliae sanctitatis vestrae litterae, que subsecutam Armenorum et ad obedientiam Sacrosanctae Romanae Ecclesiae et unitatem catholice fidei professionem denunciabant.*” Hofman, 1944. 143. p.; Petrowicz, 1971. 58. p.

⁶⁶ Bischoff, 1864. 16–19. p.

elfogadták az egyesülést.⁶⁷ Ezenfelül ki kell emelni, hogy az örmény uniónak volt még egy komoly hozadéka: a kaffai örmény közösség hivatalosan szintén deklarálta az uniót. Ennek keresztülvitelében egyrészt a zsinaton részt vett kaffai örmény küldött szerzett nagy érdemeket, másrészt a 14. század közepe óta a Kaffában tevékenykedő unitus Fratres Uniatores kongregáció is komoly befolyással rendelkezett a krími örmény közösségen belül, mintegy előkészítve az egyesülést.

A pápa 1439. december 15-én *Decisiones pro Dioecesi Armena Caffensi* dekrétumot adott ki a kaffai örmények számára címmel. Ebben szigorúan megtiltotta, hogy az ottani latin szertartású papok inzultálják az örményeket, valamint hogy újrakereszteljék az áttért és unitus örményeket.⁶⁸

Végezetül fel kell tenni azt a kérdést: milyen eredményeket hozott a konstanz–ferrara–firenzei unió az örmény apostoli egyházra nézve? Legegyszerűbb és talán a legfrappánsabb válasz az volna, hogy valójában semmilyen. De ez túl egyszerű, és sarkított megfogalmazás lenne.

Örményországban a klérus nem fogadta kitörő lelkesedéssel az uniót. Az egyház képviselői nemzeti egyházuk különállásának feladását látták benne. Az unió kapcsán azzal korholták a Kilikiában székelő örmény katolikoszt, hogy nem tett mást, minthogy szolgálai módon behódolt a latinok és a görögök egyházának. Ezért nyomást akartak gyakorolni a kilikiakra, és hangot adtak annak a követelésüknek, hogy az örmény egyházfői székek azonnal vissza kell költöznie Örményországba. Ha továbbra is Kilikiában marad, a mindenkori örmény egyházfő ki lesz téve mind a latin, mind a görög egyház kénye-kedvének.⁶⁹

Az unió elfogadását végül megakadályozta VI. Konstantin katolikosz váratlan halála. Utódja IX. Gergely (*Grigor Musabēgean*) mellszélességgel támogatta az uniót, melyet a pápának 1440. szeptember 4-én Kairóból írt latin nyelvű levelében is igyekezett megerősíteni.⁷⁰ Az új katolikosznak viszont az unió kapcsán legitimációs problémákkal is meg kellett küzdenie. Az anyaországi klérus őt ugyanis uniópártisága miatt nem ismerte el katolikosznak. Sőt 1441-ben, Örményországban külön katolikoszválasztó színódust hívtak össze, ahol I. Kirakoszt (*Kirakos Virapec'i*) választották meg Minden Örmények Katolikoszának. Az újonnan megválasztott örmény egyházfő pedig nem ismerte el IX. Gergelyt, ráadásul az unió esküdt ellensége volt, és elutasította a konstanz–ferrara–firenzei

⁶⁷ Olbertyński, 1934. 45. p.; Gill, 1959. 308. p.

⁶⁸ Olbertyński, 1934. 44. p.; Hofman, 1935. 47. p.

⁶⁹ Mesrop Vardapet, 1957. 181–182. p.

⁷⁰ „*Filii quoque mei spirituales Sarchis Verthebet et Thomas Verthebed venerunt ad te, meam personam representantes. Quidquid tecum fecerunt ac dixerunt, totum gratiose accepto, quo a te altissimo sit statutum.*” Hofman, 1939. 176–177. p.; Petrovicz, 1971. 59. p.

zsinat határozatait.

I. Kirakosz ultimátumot intézett a kilikiai klérushoz. A kilikiai örmény egyházat kiátkozással fenyegette meg, amennyiben elfogadja a konstanz–ferrara–firenzei uniót, valamint nem tekinti semmisnek IX. Gergely katolikosz megválasztását. A kilikiai örmény klérus gyakorlatilag kinos választás elé került: vagy leváltják IX. Gergelyt, és elismerik I. Kirakoszt, vagy továbbra is támogatják a latinbarát és unió párti katolikoszt, amivel az egyházszakadást is megkockáztatják.⁷¹

Választásukat némileg megkönnyítette IX. Gergely 1444-ben váratlanul bekövetkezett halála. Ezután a kilikiai örmény klérus a „latin-pártot” ugyan háttérbe szorította, de továbbra sem volt hajlandó elismerni az anyaországi I. Kirakosz katolikoszt. Az örmények Kilikiában az unióellenes I. Karapetet (*Karapet Sisc'i*) választották meg egyházfővé. Ez persze nem oldotta fel az ellentéteket, sőt a kilikiai katolikoszválasztás az egyházszakadás szélére sodorta az örményeket. A kritikus helyzetet még inkább súlyosbította, hogy az egymás megválasztását el nem fogadó két katolikosz kölcsönösen kiátkozta egymást. Ennek az volt az elsődleges oka, hogy a kilikiai örmény klérus nem akart Örményországba visszatérni, mert tisztában volt azzal, hogy nincs komoly támogatottsága az anyaországi örmények körében.

Az örmény egyházszakadásról a latin egyháznak ekkor még semmilyen tudomása sem volt. Sőt Róma a Kilikiában maradt örmény katolikoszt továbbra is unitus egyházfőként tartotta számon.⁷²

Más volt a helyzet a Krím-félszigeten található Kaffában, ahol az egész örmény közösség elfogadta az uniót. Sőt a zsinaton részvevő kaffai illetőségű Basil unitus szerzetes még térítésekre is kezdett, amelyeknek egyik kézzel fogható eredménye volt, hogy Tigranakert (Diyarbakir) örmény érseke Mkrtič' Nalaš áttért a katolikus hitre. A krími örmény unitus egyház az 1475-ig virágzó közösség volt, amikor is az oszmánok elfoglalták Kaffát. A krími örmények többségét ekkor Konstantinápolyba telepítették át, ahol sokan közülük visszatértek az örmény apostoli hitre. A krími unitusok kisebbik része pedig Pérában telepedett le.⁷³

A leMBERGI örménység helyzete az unió megkötése után érdekesen alakult. II. Grigor Nasredinean érsek, miután delegáltjaitól értesült az unió megkötéséről, azonnal hozzáfogott,

⁷¹ Dawrižec'i, 1896. 418–419. p.

⁷² „Peractis mihi a Sede Apostolica commissis in partibus Armeniae inferioribus, cum me sensissent orientales antistites occidentales partes adire volentem legatione functurum, accurate singuli mihi suas litteras destinaverunt. Voce itaque omnium orientalium antistitum, potissime vero Reverendissimi Domini Carabith Patriarchae Vagserabat et grandis omnium Armenorum, Honoratissimorum et Dominorum Archiepiscoporum Nachaoensis, Gambaliae, Taurisii et Tafesilii, qui quamvis vivant sub tyrannica servitute, tamen Sedis Apostolicae magisterio semper intendunt.” Hofman, 1939. 184. p.; Petrowicz, 1971. 59–60. p.

⁷³ C'amč'eanc', 1786. 483–484. p.; Hofman, 1939. 179–182. p..

hogy az egyesülést az egész lengyelországi örmény közösséggel elfogadtassa.⁷⁴ Annak ellenére, hogy a lengyel királyi udvartól és az egyháztól komoly politikai segítséget kapott, nem volt könnyű dolga.⁷⁵ Igaz, az erre vonatkozó források hiányában nem lehet pontosan megállapítani, milyen viták zajlottak a közösségen belül az unió elfogadásáról. II. Grigor Nasredinean érsek erőfeszítései mindenesetre eljutottak a pápa fülébe is, aki valóságos dicshimnuszt zengett az érseknek az unió elfogadtatásáért tett erőfeszítéseiről.⁷⁶

Az egyesülés ennek ellenére kudarcot vallott. Az érsek 1440-ben, vagy 1441-ben elhalálozott. Lemberg pedig nem vonhatta ki magát az anyaországban és Kilikiában lezajló döntő változások alól. II. Grigor Nasredinean érsek utódja a lengyelországi születésű Awedik Ilovc'i lett, aki viszont kérelhetetlen és könyörtelen ellensége volt az uniónak. Rádásul Awedik Ilovc'i érsek az anyaországi klérus támogatását is maga mögött tudhatta, hiszen kinevezését I. Kirakos katolikosztól kapta.⁷⁷ Így Lemberg szembekerült Kilikiával.

A firenzei unió azért volt az örmények szemszögéből sikertelen, mert hivatalosan egyik örmény egyházfő sem hagyta jóvá, vagy szentesítette az egyesülési dokumentumot. Még azok a katolikoszok sem írták alá, akik eredendően támogatásukról biztosították az uniót. Végezetül 1439-ben az örmény egyházfők mögött nem sorakozott fel egy olyan jelentős erő, amely hajlandónak mutatkozott volna az unió feltétel nélküli elfogadására. Az örmény egyház vezetői mindig is azzal dicsekedtek, hogy igaz követői voltak a Szentírásnak és a korai egyházatyáknak. Dogmatikai és doktriner kérdésekben mindig is igen konzervatív álláspontot képviseltek, és minden egyes unió kísérletben az örmény apostoli egyház által ébren tartott nemzeti hagyományokat látták veszélyeztetettnek. Új egyházi fogalmaktól, formuláktól, vagy interpretációktól általában véve is elzárkóztak. Az örmény egyház 4–6. században kialakult tradíciói és tanításai az örmény nemzettudat integráns részeivé váltak. Talán ez magyarázza az előbb említett konzervatív álláspontot, amely mindenféle külső behatást, azaz unió kísérletet

⁷⁴ „*Ne sine ulla recusatione recipere, quicquid, Sancta Synodus decerneret atque declararet.*” Olbertyński, 1934. 44. p.; Petrovicz, 1971. 60. p.

⁷⁵ Halecki, 1958. 55–59. p.

⁷⁶ „*Pium tuae fraternitatis ardorem in procuranda Armenorum populorum unione cum Romana Ecclesia commendamus plurimum in Domino et veris laudibus extollimus.*” Olbertyński, 1934. 44–45. p.

⁷⁷ Az unió kapcsán felmerült az a hipotézis, hogy Nasredinean érsek Lembergben úgynevezett preunios állapotot teremtett, és ezzel előkészítette a lengyelországi örmények unióját a 17. században. Ez a megállapítás erőltetettnek tűnik, és semmilyen valóság alapja nincs. Először is a 17. század elejéig a lengyelországi örmény egyház az egyik leglojálisabb híve volt az örményországi katolikoszoknak. Másodszer a 17. század elején meginduló uniói törekvéseket nem szabad összekapcsolni a firenzei unióval, mert mindkettőt más és más megfontolások vezették, és jellegüket tekintve is nagy különbségek mutatkoztak. A két uniót ezenfelül más és más egyházi és politikai megfontolásokból kötötték. A 15. században Lemberg örmény érseksége tulajdonképpen az akkori hivatalban lévő katolikosz (VI. Konstantin) szándékának megfelelően járt el: azaz volt politikai felhatalmazása, szemben a 17. századival, amely bizonyos tekintetben egyfajta öncélú, és konkrétan egy bizonyos személyhez köthető unió volt. Lásd erről: Ališan, 1896b. 134. p.; Rošk'ay, 1964. 157. p.; Petrovicz, 1971. 61. p.; Puskás, 2006. 23. p.

– mind Konstantinápoly, mind Róma részéről – az örmény egyház és a nemzet elleni árulásnak tekintett. Ez a gondolkodás néhány kivételtől eltérően a 15. században teljesen megcsontosodott.

2.3. Az anyaországi egyház és az unió kérdése a koraujkorban

Az örmény egyház a koraujkorban történetének egyik legválságosabb korszakát élte át. A katolikoszok a helyi muszlim emírek politikai játékszereivé váltak.

A gondokat még tetézte, hogy a megosztottság tovább fokozódott 1461-ben II. (Hódító) Mehmet szultán a birodalomban élő örmény közösségek nyomásának engedve, a korábbi brusszai örmény püspökségből létrehozta a konstantinápolyi örmény patriárchátust, melynek a pátriárkája minden örmények egyházfőjének tekintette magát. Ráadásul az Anatóliában, a Van-tó szigetén Altamar érseke 1475 óta szintén egyházfőnek, azaz katolikosznak nevezte magát, amely csak tovább rontott az örmény egyház helyzetén.⁷⁸

A 16. század elején, az oszmán-perzsa háborúk idején Örményországot kettéosztották. 1519-ben II. Szelim szultán Csildiránál megverte a perzsa seregeket, és ezzel a Kaukázuson túli területek, és velük együtt jelentős része is oszmán befolyás alá került. Így az örmény térség nagyobb része az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, a kisebb keleti része Karabagh (*Arcax*) tartománnyal együtt a Szafavida Perzsiához került.

A 16–17. század folyamán az örmény egyházfők képviselték az örménység érdekeit mind az oszmán Porta, mind a Szafavida sah képviselőinél.⁷⁹ Egyik legfontosabb feladatuk volt az évenkénti fejadók begyűjtése, és eljuttatása az oszmán, illetve perzsa udvarba. Nemzeti és kulturális szempontból az örmény apostoli egyház együtt tartotta az örmény népességet. A politikai széttagolódás miatt ismét előtérbe került a kapcsolatok felvétele a nyugati keresztyén államokkal. Az örménység körében ugyanis még mindig elevenen élt a kilikiai királyság korából áthagyományozódott történeti legenda, miszerint a nyugati keresztyén egyház, valamint a nyugati fejedelmek fogják Örményországot megszabadítani az iszlám uralomtól. A 16. század közepén pedig az örmény egyházon már belül komoly támogatottságot élvezett a nyugati katolikus egyházzal az egyesülés gondolata.⁸⁰

A trienti zsinat (1545–1563) nemcsak a reformáció kihívásaira fogalmazta meg válaszait, hanem a zsinati atyák komoly figyelmet szenteltek az általuk schizmatikusnak és eretneknek

⁷⁸ Nagy, 2001. 112–113. p.

⁷⁹ Örmanean, 1960. 2287–2290. p.

⁸⁰ Akinean, 1954. 141–154. p.

tartott keleti egyházaknak. A római katolikus egyház a Szentszék fennhatósága alatt szeretne volna egyesíteni a régi keleti egyházakat. Ráadásul Róma a „pogány” Oszmán Birodalomban élő keleti keresztyének védnökeként is igyekezett önmagát feltüntetni. Az 1540-es évek vége felé jutott el Örményországba a trienti zsinat híre, és tulajdonképpen ez készítette V. István katolikoszt (*Step'anos Salmastec'i*) arra, hogy székhelyéről, Ęjmiacinból ellátogasson Rómába és Trientbe, segítséget kérve a keresztyén Nyugattól.⁸¹ Az örmény egyház az unió kérdésében inkább politikai, mint dogmatikai egyesülést értett. Tisztában volt azzal, hogy amennyiben csak dogmatikai és teológiai kérdésekre terelődik a szó, akkor az egész kísérlet zátonyra fut, ahogy ez a kilikiai uniók esetében is történt. V. István az unióban inkább politikai lehetőséget látott és keresett. A teológiai fejtegetésekbe tehát nem kívánt bocsátkozni, különös tekintettel a khalkédóni zsinat megítélésére, valamint Jézus Krisztus emberi, vagy isteni természetének kérdésére.

V. István 1548-ban, Lemberg érintésével érkezett Rómába, és III. Pál pápával eszmecsere-t folytatott az unióról.⁸² A tárgyalások – úgy tűnt – eredményesen végződtek. V. István hajlandóságot mutatott az unióra Rómával, de magának az uniónak a konkrét menetrendjét nem állapították meg. A római pápa ígéretet tett arra, hogy közbenjár az európai uralkodóknál közbenjár az örményeknek nyújtandó katonai és anyagi segítség ügyében. Mint ismeretes, hogy ezt az akkori politikai helyzet nem tette lehetővé. Ugyanakkor III. Pál pápa felkérte a katolikoszt, hogy látogasson el Trientbe, és fejtse ki a zsinaton az unióval kapcsolatos nézeteit.⁸³

Közben azonban meghalt III. Pál pápa, így az örmény egyházfő Rómában maradt. Az új pápa, III. Gyula, elődjéhez hasonlóan, szívélyesen tárgyalt V. Istvánnal, és megújította a meghívást a trienti zsinatra. Az örmény egyházfő 1551 áprilisában érkezett a zsinatra, ahol beszédének igen nagy sikere volt, főleg, mivel V. István kifogástalan latinsággal adta elő az örmény egyház unió törekvéseit és az örmény nép helyzetét.⁸⁴

V. István látogatása és felszólalása igen komoly rokonszenvet keltett a zsinaton résztvevő püspökök és teológusok körében, ám eredmény nem született: csupán felvetették az örmény apostoli egyház uniójának kérdését, de konkrétumok nélkül.⁸⁵ Anélkül, hogy V. István bármilyen támogatásra ígéretet kapott volna 1552-ben visszautazott Örményországba. A

⁸¹ Petrowicz, 1971. 87–88. p.

⁸² Bz'skeanc', 1830. 110. p.; Ališan, 1901. 593. p.

⁸³ Ališan, 1896a. 324–326. p.

⁸⁴ Ć'amč'eanc', 1786. 517. p.; Petrowicz, 1971. 90–91. p.

⁸⁵ Sarpi, 1699. 653–654. p.

katolikosz ismét Lemberg érintésével kívánt visszatérni örményországi székhelyére, de a városban lebetegedett és nem sokkal később elhunyt.⁸⁶

V. István római látogatása során ígéretet tett arra, hogy a római katolikus misszionárius szerzetesek telepedhetnek le és tevékenykedhetnek a történeti Örményország területén. A 16. század végén és a 17. század elején a katolikosz szentszéki látogatásának eredményeként Örményországban a római katolikus egyház missziója tényné vált ferencesek, teatinusok, ágoston-rendiek, karmeliták, domonkos-rendi, és jezsuita szerzetesek végeztek térítőmunkát az örménység körében. A missziók fogadásának nemcsak teológiai és dogmatikai, hanem politikai okai is voltak. A két iszlám birodalom ütközőzónájában fekvő örmény tartományok a keresztény Nyugattól várták a segítséget, hogy megszabaduljanak az idegen uralomtól, így az egyház egyes, felsőbb körei is hajlandónak mutatkoztak az egyesülésre Rómával egyesülése.⁸⁷ Ezt mutatja, hogy a korabeli örmény egyházi körökben elterjedt az a kétes értékű örmény apokrif forrásból származó prófécia, amely szerint az örmény egyházat a nyugati „frank” egyházak fogják megszabadítani az iszlám öleléséből.⁸⁸ Az apostoli egyház a római misszióknak belső meghasonlottsága miatt nem tudott komolyan ellenállni.

Az örmények áttérítésére erőfeszítéseket tett a konstantinápolyi egyetemes görög patriarchátus is, amely az oszmán hódítás után a birodalomban élő összes keresztény fejeként lépett fel. A görögök térítő tevékenysége általában eredménytelenül végződött, amelynek nyilvánvaló oka a két egyház közötti, több évszázadra kiterjedő teológiai viszályban kereshető. A konstantinápolyi patriarchátus többször konfrontálódott az általa eretneknek tartott örmény apostoli egyházzal.⁸⁹

A 17. század elején az örmény apostoli egyházat egyidejűleg két egyházfő is irányította: V. Dávid (*Dawit' Valaršapatec'i*) és Melkiszedeck (*Melk'isēt' Garneç'i*). Közülük az unió szempontjából kiemelkedő fontosságú az ellentmondásos személyiségű Melkiszedeck.

Eredetileg V. Dávid volt az örmény egyház legitim vezetője, ám az adók begyűjtése kapcsán több ízben is korrupció vádjával illették az oszmán és a perzsa hatóságok. Ugyanakkor az örmény krónikák felhívják a figyelmet arra, hogy a katolikosz hatalmának

⁸⁶ Roszka szerint V. István katolikosz 1551-ben halt meg Lembergben. sirja az érseki székesegyházban található. „*Step'anos Kat'olikos Ęjmiacni kam ěnkac'eal yat'oroyñ kam iwrovi t'oleal, ert'ay i Hřom ew kataraeal zhnazandut' iwn ew zuxtn iwr gay i Lęopolis ew merani yasm ami, orpęs c'uc'anę gerezmak'arin nora ġirn. 1551* [István ějmiacini katolikosz miután elfoglalta székét, és elhagyta híveit Rómába távozott, ott engedelmességet és esküt téve Lembergbe érkezik, és ugyanabban az évben (sic! 1551) meghal, mint ahogyan azt a sírfelírata is mutatja]; *Hoc sepulchrum est Reverendissimi Patris Stephani Patriarchae maioris Armeniae, qui Romae fuit et Leopoli adveniens animam suam Deo tradidit.*” Roškay, 1964. 164. p.; Lásd erről: Petrowicz, 1971. 95. p.

⁸⁷ Akinean, 1936. 37–39. 322. p.

⁸⁸ Galanus, 1661. 329. p.

⁸⁹ Ormanean, 1993. 108. p.

megingatásában komoly szerepet játszott Melkiszedek püspök, aki főppá történt kinevezése előtt a szultáni udvarban V. Dávid katolikosz legátusa (*nwirak*) volt.⁹⁰ Természetesen az egyházfőség nem pusztán spirituális, hanem komoly gazdasági hatalmat is jelentett, mivel az évenkénti fejadók beszéde során jelentős összegek folytak be az örmény egyházfő kincstárába,⁹¹ aki gyakorta kísértést érzett a fejadók bizonyos hányadának egyéni célokra történő felhasználására.

Az egyházfők vitáját rövid időre megzavarta, az 1603–1604. évi oszmán–perzsa háború, amikor is a perzsa I. (Nagy) Abbász sah jelentős területeket foglalt el az Oszmán Birodalomtól: többek között az akkori Örményország központi területeit, Naxijewant és az Ararát-medencét.⁹² I. Abbász sah, egy esetleges oszmán ellenoffenzívától tartva, az újonnan elfoglalt területek lakosságát, mintegy 350 000 örményt, Perzsiába telepítette át.⁹³ Az örmény apostoli egyház bizonyos körei felszabadítóként üdvözölték a perzsa csapatokat, és hűségeskütek tettek a perzsa uralkodónak. Közöttük volt Melkiszedek, akit a perzsa sah örmény katolikosznak nevezett ki.⁹⁴ V. Dávid ezt a döntést nem fogadta el; arra hivatkozott, hogy Melkiszedek a begyűjtött adókat visszatartotta. Továbbá azzal a váddal illette őt, hogy az örmény mártírok és szentek ereklyéit jó pénzért eladta az „eretnek” latin papoknak.⁹⁵ I. Abbász sah V. Dávidot élete végéig házi őrizetben tartotta, és továbbra is Melkiszedeket tekintette az örmény egyház vezetőjének. V. Dávidot, erős ellenőrzés mellett, a sah a Perzsiába áttelepített örmények spirituális vezetésével bízott meg.⁹⁶

Melkiszedek még kinevezése előtt, 1602-ben felvette a kapcsolatokat Rómával. VIII. Orbán pápához intézett levelében felvetett, ha elismerik őt az örmény egyház vezetőjének, akkor egyházával és gyülekezetével csatlakozik Rómához.⁹⁷ Nyolc évvel később, 1610-ben bizalmasával, Zakariás vardapettel egy levelet küldött Rómába.⁹⁸ Ebben Melkiszedek hűségét

⁹⁰ Dawrižec'i, 1896. 54–55. p.; Schütz, 1987. 268. p.

⁹¹ Ormanean, 1993. 95–101. p.

⁹² Pat'mut'yun, 1972. 116. p.

⁹³ Patmut'yun, 1972. 99. p.; Abrahamyan, 1964. 253. p.; Schütz, 1987. 260–262. p.; Schütz, 1988. 50–66. p.

⁹⁴ Dawrižec'i, 1896. 206. p.; Rošk'ay, 1964. 168–169. p.

⁹⁵ Dawrižec'i, 1896. 202. 205–206. p.

⁹⁶ Érdekeség, hogy maga Melkiszedek nem települt át Perzsiába, hanem az örmény területeken maradt, és jó két évtizedig vezette az egyházat. Az örmény egyháztörténeti munkák elég megvetően nyilatkoznak a főpap cselekedeteiről, azt hangoztatva, hogy Melkiszedek nem törvényes úton lett az örmény egyház vezetője. Ugyanakkor százötven korabeli kézirat és szertartáskönyv kolofónjából (*višatakaran*) az derül ki, hogy százharmincban kimondottan Melkiszedeket említik, és csak tizenhatban V. Dávidot. Tíz dokumentumban fordul elő mindkettő az örmények egyházfőjeként. Lásd erről a következőt: Dawrižec'i, 1896. 218–219. p.; Carmelites, 1939. 101. 160–161. p.; Roškay, 1964. 170. p.; Hakobyan–Hovhannisyan, 1974. VII–VIII. XIII–XIV. p.; Schütz, 1987. 269–270. p.

⁹⁷ Ališan, 1896b. 205. p.; Az üzenet hírvívője Yovhannēs Terzinc'i szerzetes volt. Lásd erről: Akinean, 1936. 295–298. p.

⁹⁸ Dawrižec'i, 1896. 217. p.; Rošk'ay, 1964. 171. p.; Schütz, 1987. 277. p.

tett az örmény egyház nevében a Szentszéknek.⁹⁹ 1613 tavaszán az örmény pap újból megjelent a Szentszéknel, és Melkiszedek megbízásából folytatta az uniós tárgyalásokat.¹⁰⁰ Ugyanennek az esztendőnek a végén Melkiszedek a főpásztori központban ünnepélyesen fogadta a pápa küldöttségét, elfogadta a római katolikus egyház tanításait, és hivatalosan is hűségesküt tett Rómának.¹⁰¹ Melkiszedek a lépéseiről csak szűkebb, bizalmas körét értesítette, és az unióval kapcsolatban figyelmen kívül hagyta a két egyház tanításából fakadó különbségeket, úgy mint: a khalkédóni zsinat értelmezését, a nikaia–konstantinápolyi hitvallást, valamint az eukharisziát.¹⁰²

Róma nem nagyon bízott az örmény főpapban, mivel a Szentszék jelentéseiből kitűnik, hogy Melkiszedeknek nem volt nagy tábor a örmény egyházon belül, és karrierje elsősorban I. Abbász kegyétől függött.¹⁰³ Ezért Róma újabb hűségnyilatkozatot várt el Melkiszedektől, aminek a főpap 1623-ban eleget is tett.¹⁰⁴ Ráadásul a korábbi uniós nyilatkozatok miatt a főpap összeütközésbe került az örmény klérussal, melynek tagjai teljes mértékben ellenezték az uniót. Személyével kapcsolatban ismét felmerült a csalás vádja, mivel az örmények fejadóját évek óta nem szolgáltatta be a perzsa udvarnak, ezért I. Abbász Iszfahánba, a Szafavida fővárosba idézte.¹⁰⁵ Ráadásul Melkiszedek az örmény egyház legszentebb ereklyéjét, Világosító Szent Gergely „szent jobbját” kicsempésztette, és hűsége zálogaként eljuttatta Rómába. Ez a cselekedete azonban az örmény apostoli egyház, és azon belül az alsóbb klérus óriási felzúdulását okozta.¹⁰⁶ Melkiszedek ellenkatholikus, miután kézhez kapta a sah törvény elé idéző levelét, tartván az esetleges felelősségre vonástól, 1624-ben összes vagyonával és néhány hívével a lengyelországi Lembergbe menekült.¹⁰⁷

A Melkiszedek által folytatott felelőtlen és „csapodár” egyházpolitika az ellenkatholikus megfutamodásával gyakorlatilag megbukott Örményországban. Az új örmény egyházfő, III. Mózes (*Movsēs Tat'ewac'i*) katolikus annak ellenére, hogy szívélyes viszonyban állt a

⁹⁹ Örmanean, 1960. 2316–2317. p.

¹⁰⁰ Akinean, 1936. 176. p.; Örmanean 1960. 2316. p.; „*Melk'iset' kat'olikos Ėjmiacni greac' zhnazandut' iwn ew zdawanut' iwn ar Grigor ŽE* [Melkiszedek [ellen]katholikus Ėjmiacinból katolikus hitvallást és engedelmesgetget tanusító levelét irt XV. Gergely pápának].” Roškay, 1964. 171. p.; Roszka szerint Melkiszedek 1623-ban VIII. Orbán pápának is írásban letette a katolikus hitvallás. „*Noyn Melk'iset' kat'olikosn orpēs i veroy, 1622, greac' ew ar Urbanos Ė* [Ugyanaz a Melkiszedek (ellen)katholikus, mint az előbb 1622-ben, írásban (hitvallást) tett VIII. Orbán pápának].” Rošk'ay, 1964. 172. p.

¹⁰¹ Carmelites, 1939. 210. p.; Örmanean, 1960. 2322–2323. p.

¹⁰² Sarkissian, 1975. 112–115. p.

¹⁰³ Akinean, 1936. 300–304. p.; Carmelites, 1939. 319. p.

¹⁰⁴ Carmelites, 1939. 99. 191. 210. 244. p

¹⁰⁵ Petrowicz, 1950. 11. p.; Rošk'ay, 1964. 164. p.; Schütz, 1987. 272–275. p.

¹⁰⁶ Világosító Szent Gergely ereklyéje a pápai kincstárba került, és azt csak 2001-ben szolgáltatta vissza a római katolikus egyház az örmény apostoli egyháznak. Az ereklyéről lásd bővebben: Dawrižec'i, 1896. 9–13. 27–29. 222–228. p.; Carmelites, 1939. 321. 344. p.; Schütz, 1987. 269. 276. p.

¹⁰⁷ Dawrižec'i, 1896. 364. p.; Akinean, 1936. 339–359. p.

római katolikus egyház örményországi és perzsiai misszióival, helytelenítette Melkiszedek politikáját, és az egyesülést semmisnek tekintette.¹⁰⁸ Róma, minden Melkiszedek személyével kapcsolatban felmerült kételyei ellenére, az 1602-ben, 1610-ben, 1613-ban és 1623-ban Melkiszedek által megkötött örmény uniókat (főleg a legutolsót) úgy fogadta el, mint az egész örménység egyesülését Rómával.

2.4. Nikol Torosowicz érsek leMBERGI UNIÓJA

Lengyelország a koraiújkorban a viszonylagos vallásszabadság földje volt: miközben Nyugat-Európában vallási háborúk és üldöztetések dúltak, a nemesi köztársaság területén a felekezetek közötti békét hirdettek. A vallási viták megoldását, valamint a vallásszabadságot békés a lengyel nemesség, mint a reformáció elkötelezett híve elsősorban azért követelte, mert ezt is szabadságjogjai szerves és elválaszthatatlan részének tartotta. A vallási béke létrejöttében a litván–lengyel unióból adódó sajátos vallási helyzetnek is jelentős szerepe volt. Az erdélyi fejedelemség mellett, mely a szabad vallásgyakorlás szigetének számított, a lengyel–litván unió volt az egyetlen olyan politikai entitás Európában, ahol a különböző felekezetű és etnikumú népek már a reformáció korszakát megelőzően is viszonylagos békében éltek egymás mellett. Zsidókon, muszlimokon, latin szertartású katolikusokon, ortodoxokon kívül örmény apostoli hitűek is nagy csoportban, szép számmal képviseltették magukat az ország területén.¹⁰⁹

A 16. század folyamán Lengyelországban a reformáció valamennyi irányzata elterjedt. Megtalálhatóak voltak itt a kálvinisták, a lutheránusok, sőt a husziták örökségét képviselő cseh testvérek is. A hagyományos értelemben vett protestánsok mellett az országban felbukkantak a legkülönbözőbb, olykor összefoglaló néven lengyel testvéreknek is nevezett, anabaptista és neoariánus (antitritinárius, unitárius) csoportok is. Mivel vezetőjük azonban nem volt ez utóbbi felekezet hívei nem tudtak egységes önálló egyházat létrehozni.¹¹⁰

Ebben a periódusban úgy tűnt, Lengyelország, – Oscar Halecki fogalomhasználata szerint –, mint az eretnekek menetsvára (*asylum haereticorum*) nagyszerű lehetőséget kínál a különböző felekezetek számára, hogy a hagyományostól eltérő nemzeti egyház keretein belül

¹⁰⁸ A későbbi leMBERGI – és egyben első – örmény unitus érsek, Vardan Hunanean, beszámolója szerint maga III. Mózes katolikosz tizenkét örmény püspökkel együtt is uniált Rómával. Ezt az anyaországi örmény források nem erősítik meg, sőt a szentszéki követjelentések sem tesznek róla említést III. Mózes uniójáról. Vö erről: Ć'amč'eanc', 1786. 610–612. p.; Akinean, 1936. 350. p.; Rošk'ay, 1964. 173. p.

¹⁰⁹ Halecki, 1993. 186. p.

¹¹⁰ Uo. 187. p.

egyesüljenek.¹¹¹ Meglepetésre épp ennek az ellenkezője történt: kudarcba fulladt az a politikai próbálkozás, vagy szándék, hogy nem-katolikus alapon igazi egyetemes, ökumenikus mozgalmat hozzanak létre.

A protestánsok között dogmatikai kérdésekben nagy volt az ellentét. A katolikusoknak viszont a trienti zsinatnak a hitbéli kérdésekről egyértelmű, letisztázott nézeteik voltak. Ezért az utolsó Jagelló-uralkodó úgy döntött, hogy elfogadja a trienti zsinat végzéseit. Ez arra ösztökélte a szabad vallásválasztás lehetőségével rendelkező lengyelek többségét, hogy Rómát válasszák. Így a katolikus megújulás békés úton valósult meg Lengyelországban. Ez később nagy horderejű döntésnek bizonyult, mivel így Lengyelországban a katolicizmus megerősödve került ki.¹¹²

A 16. század végén komoly lehetőség adódott az ország határain belül arra, hogy a keleti ortodox egyházat egyesítsék a katolikkal és az 1596-ban megkötött breszti unióval ez lényegében meg is valósult. Az örmények esetében ez csak néhány évtizeddel később sikerült, – mint látni fogjuk –, komoly konfliktusok árán. Ekkor Lengyelországot nem-katolikus szomszédok fogták körbe. Az egyik oldalon az ortodox Oroszország nyugati terjeszkedése, a másikon a protestáns Svédország és Brandenburg fellépése, illetve a harmadik oldalon a muszlim Oszmán Birodalom és csatlósa, a Krím Kánság által képviselt iszlám expanzió fenyegette. Ebben a helyzetben a katolicizmus és a nemzeti önazonosság eggyé vált.¹¹³ Tulajdonképpen ilyen külső körülmények hatottak a korajútkori Lengyelországra az ott élt örmények vallási egyesülésének előestéjén.

Lengyelországban az örménység jelentős közösséggel rendelkezett, amely a legtehetősebb volt a diaszpórán belül. A mai Podólia és Galícia területén 13. századtól kezdve nagy számban jelentek meg örmény menekültek, akik az úgynevezett észak-levantei kereskedelmi útvonal mentén hozták létre közösségeket. Szabad vallásgyakorlatukat, illetve kereskedelmi kiváltságaikat mind a halicsi fejedelem, mind az Aranyhorda elismerte.

A galíciai örménység történetében döntő momentumnak bizonyult a halicsi fejedelemség lengyel meghódítása 1346-ban. III. Kázmér az újonnan meghódított területet igyekezett minél gyorsabban a lengyel államba integrálni. A király az ott megtelepedett, illetve folyamatosan megtelepedő örményekben partnerre talált: erős kereskedő-kézműves, város lakó társadalmi csoportot látott bennük, akik képesek voltak a korabeli Lengyelország gazdasági fejlődésének katalizálására.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

¹¹³ Halecki, 1957. 65. p.; Halecki, 1993. 187–188. 351. p.

Az uralkodó 1356-ban kiadott dekrétumaiban a királyság egész területén szabad kereskedelmi jogot biztosított az örményeknek, és megadta nekik az apostoli örménység szabad vallásgyakorlását.¹¹⁴ 1365-ben a lembergi örmény érsekség felállítását is támogatta. Lemberg nyomdájával és iskoláival az örmény kultúra fontos mentsvára lett, és az ottani örmény érsek mindvégig (az 1441. évi örmény schisma után) a hivatalos ėjmiacini egyházfőt ismerte el egyedül katolikusznak, de gyakorlatilag a saját maga ura volt. A vallásgyakorlás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy az örmény közösségnek a főpaválasztó joga (*ius eligendi*) volt, melyet 1365-ben a lengyel királyi udvarnál, valamint az akkor Kilikiában székelő örmény egyházfőnél eszközöltek ki maguknak.¹¹⁵ Ennek az értelmében maga a közösség választja meg főpavjait, akinek megválasztását a lengyel király és az örmény katolikosz azonban jóváhagyja.¹¹⁶

A város örmény közössége a 15. századra felértékelődött, mivel az anyaországban zajló egyházi viták miatt Lemberg örmény érseke is meghívót kapott a ferrara–firenzei unió szinatra, és ugyan az ott jelen lévő örmény klerikusokkal egyetemben az érsek is támogatta az örmény egyház egyesülését. II. Grigor Nasredinaean érsek azonban nem sokkal a szinat után elhunyt. Helyére Awedik Ilovč'i került, aki hevesen ellenezett mindenféle uniót, így egyházmegyéjét továbbra is a keleti örmény apostoli hagyományok szerint kormányozta.¹¹⁷

A lengyelországi örménység a 17. század első feléig viszonylagos vallási toleranciát élvezett. Az anyaországi történelmi tragédiák miatt ráadásul sokan menekültek ide. A korabeli források tanúsága szerint mintegy hetvenezer örménnyel számolhatunk ekkor Lengyelországban. Ahogy azt korábban már említettük, az unitus Melkiszedek ellenkatolikosz a felelősségre vonás elől Lembergbe menekült, ahol egykori tanítványa, Nikol Torosowicz fogadta. Nemcsak egykori diákja, hanem a lengyel jezsuiták is szívesen látták, akikkel hamarosan szívélyes kapcsolatot épített ki.¹¹⁸

A lengyelországi örmény közösség, ezen belül pedig elsősorban a klérus nem rokonszenvezett a városban váratlanul felbukkant ellenkatolikoszsal. Attól tartottak – joggal –, hogy Melkiszedek részt kíván venni a helyi közösség vallási vezetésében. Az ellenkatolikosz partnerre is lelt volt tanítványában az egyházi irányítás átvételében. Ezért 1627. január 3-án Melkiszedek Torosowiczot titokban pappá szentelte, majd érsekké nevezte

¹¹⁴ Zacharyasiewicz, 1842. 78. p.

¹¹⁵ Tulajdonképpen ekkor alakult meg maga a lembergi örmény érsekség is. Ekkor I. Mesrop (*Mesrop Artazec'i*) volt az örmény egyházfő. Lásd erről: Örmanean, 1993. 255. p.

¹¹⁶ Vö. erről részletesen: Petrowicz, 1971. 22. 37–43. 45–46. 61. 91. 238. 248. 261. 296. 300. p.

¹¹⁷ Petrowicz, 1950. 51. p.

¹¹⁸ Dawrižec'i, 1896. 364. p.

ki a lembergi Szent-Kereszt-monostorban.¹¹⁹ A kinevezést az örmény közösség vezetői, főleg a lembergi örmény bíró, Zacharia Bernatowicz ellenezte, hangsúlyozva, hogy Torosowicz fiatal kora és teológiai képzettségének hiányosságai miatt nem alkalmas az érseki feladatok ellátására. Azzal is megvádolták, hogy magát a felszentelést is megvásárolta.¹²⁰

Torosowicz felszentelése előtti életéről keveset tudunk. Lemberg egyik leghetesebb örmény kereskedő családjából, a Torosowicz klánból származott. Konstantinápolyban és Örményországban megkezdett teológia tanulmányait sohasem fejezte be.¹²¹ A közösséggel kialakult feszült viszonya miatt a lembergi jezsuitákhoz menekült, és a rendház vezetőjének kezébe letette a katolikus hitvallást.¹²²

A rendház hamarosan értesítette a Szentszékét hitvallásáról, így ettől kezdve őt a város unitus örmény érsekének tekintették. Ezt követően az egyház támogatásával együtt nekilátott a lengyelországi örménység katolizálásának. Az örmény klérus nem fogadta őt kitörő lelkesedéssel, és heves ellenállást fejtett ki Torosowicz uniója ellen. Sokukat az érsek bebörtönöztetett, és megveretett. Hasonlóan járt el a közösség vele ellenszegülő világi vezetőivel is. Ráadásul az érsek elsősorban a gyülekezetek áttértítésére törekedett, ezáltal igyekezett kikerülni az örmény apostoli vallású papokat.¹²³ Amikor a közösség tudós papokat hívott az anyaországból, hogy vizsgálják ki az ügyet Lembergben, Torosowicz a delegátusok előtt ünnepélyes esküt tett arra, hogy már megbánta korábbi tettét, és hogy ő maga, illetve egyházmegyéje hű marad az örmény apostoli egyházhoz és a katolikusokhoz. Az eskü azonban kérészetlenség bizonyult, mivel az érsek csak időt akart nyerni, hogy kijátssza az ügyében nyomozó örmény papokat.¹²⁴

Torosowicz a lengyel klérus, valamint a Szentszék hathatós támogatásával tovább folytatta uniók egyházpolitikáját. Ezért az örmény apostoli egyház a kérlelhetetlen szigorjáról ismert

¹¹⁹ Dawrižec`i, 1896. 365–366. p.; Abrahamyan, 1964. 222–223. p.; Pingirian, 1982. 451–452. p.; Roszka szerint Torosowicz Melkiszdedek ellenkatholikus kezébe tette le a katolikus hitvallást. Az ellenkatholikus tulajdonképpen azért is szentelte fel Torosowiczot, mert Mesrop Kaffajec`i érsek 1624-ben bekövetkezett halála óta az örmény érseki széket nem töltötték be Lembergben. „Melik`set` kat`olikos žamaneal i Lehs, i Lëopolis, ew geal [ēr] zat`orm parap, jernadrē zabelay tēr Nikolayos T`orosoviē` [Ark`]episkopos Hayoc` Lehac`woc` ew tay nma arnel dawanut`iwn ullaḡ`ar hawatoy ēnddēm kamac` žolovrdeann, or dex ewš herjwacol ēr. [Melkiszdedek [ellen]katholikus a lengyelországi Lembergbe érkezve az örmény érseki széket üresen találta, és szerzetes-pappá, majd a lengyelországi örmények érsekévé szentelte fel Nikol Torosowiczot, aki az akkor még eretnek közösség akaratára ellenére letette [Melkiszdedek] kezébe a katolikus hitvallást.]” Rošk`ay, 1964. 172. p.; Lásd erről: Bžskeanc`, 1830. 107. p.; Dasean, 1895. 441. p.; Ališan, 1896a. 110. 172–176. 185. p.; Petrowicz, 1971. 136. p.

¹²⁰ Akinean, 1936. 249–250. p.; Petrowicz, 1950. 16. 52. p.; Schütz, 1987. 285. p.

¹²¹ „Ex magna familia et nobilissimi viri filius.” APF SOCG, Vol. 291. fol. 167.; Lásd erről: Zacharyasiewicz, 1842. 78. p.; „Nicolaus natus quondam Baronis Iacob Torozovitiū nationis Armenorum.” HC, 1935. 220. p.; Akinean, 1936. 250. p.; Petrowicz, 1950. 14. 22. p.; Schütz, 1987. 285. p.

¹²² Ališan, 1896a. 204. p.; Dawrižec`i, 1896. 364. p.; Rošk`ay, 1964. 174. p.

¹²³ Zacharyasiewicz, 1842. 77. p.; Petrowicz, 1950. 9–12. 23. p.

¹²⁴ Ališan, 1896a. 204. p.; Akinean, 1936. 251–255. p.

Grigor Kesarac'i érseket, volt konstantinápolyi örmény pátriárkát küldte Lengyelországba, akit azonban, amikor Kameniec-Podolski városába érkezett, a lengyel hatóságok Torosowicz háttér munkájának köszönhetően, mint állítólagos oszmán kémeket kiutasították az országból. Válaszul Kesarac'i érsek anatómát (*nzovum*) mondott Torosowicz érsekre, és mindazokra, akik őt követni szándékoztak. A lengyelországi örmény közösség más kiutat nem látva, a katolikoszhoz fordult jogorvoslatért és segítségért. III. Mózes örmény egyházfőnek 1631. július 25-én kelt levelükben felhívták a katolikosz figyelmét, hogy Torosowicz érsek fiatal kora és tapasztalatlansága folytán nem képes ellátni az érsekséget, továbbá el kívánja szakítani a főegyházmegyét az örmény apostoli egyháztól.¹²⁵

A katolikosz választás elé állította az érseket, tudniillik vagy aláveti magát a vizsgálatoknak, vagy hivatalától megfosztva örökre száműzi az örmény apostoli egyházból. Az érsek tisztában volt azzal, amennyiben a vizsgálatokat lefolytatják ügyében, akkor biztos, hogy elveszti hivatalát.¹²⁶ Ezért más kiutat nem látva a város domonkos-rendi kolostorába menekült, amelynek templomában újból kimondta és megerősítette a katolikus hitvallást.¹²⁷

Két esztendővel később Torosowicz érsek visszatért néhány hívével az örmény negyedbe, és a hatóságok segítségével lefoglalta a katolikus egyház számára a Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) érseki székesegyházat. Körlevelet bocsátott ki, amelyben minden olyan örmény egyházi és világi személyt egyházi átok alá helyezett, aki nem ismerte el az uniót. Sőt eretneknek nyilvánított minden olyan örmény papot, aki nem mutatott hajlandóságot az egyesülésre, valamint érseki hatalmának elismerésére. A körlevél nem érte el a célját. Így az érsek a világi hatóságok támogatásával erőszakos térítésekre kezdett, ahol kemény és embertelen kínzások közepette bírták rá az örmény híveket a katolikus hit elfogadására.¹²⁸ Ezeknek (a mintegy tizenöt esztendőn keresztül lezajlott) az akcióknak a következtében az örmény közösség jelentős része az ország elhagyása mellett döntött.

A lengyel királyi udvar sokáig a háttérből támogatta az uniót, azonban a kierőszakolt térítések, és számos örmény pap és világi tisztviselő kínhalála mindenképp beavatkozást igényelt tőle. IV. Ulászló lengyel király az ügy kivizsgálására bizottságot állított fel, amely erőszakos módszerei miatt megróttá az érseket, de lényegében nem marasztalta el

¹²⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 70–71.; Lásd erről: Dawrižec'i, 1896. 366–369. p.; Ališan, 1896a. 25. 206. 211. p.; Akinean, 1936. 255. p.; Pingirian, 1982. 451. p.; Schütz, 1987. 290–291. p.

¹²⁶ Petrowicz, 1950. 25–26. p.

¹²⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 102., 103–104.; Lásd erről: Dawrižec'i, 1896. 375–376. p.; Ališan, 1896a. 209. p.; A HC szerint Torosowicz 1630-ban tért át a római katolikus vallásra csak 1635. május 22-től lesz lembergi örmény unitus érsek. A palliumot a Szentszéktől 1639. július 9-én kapja meg. „*Undecimo Kalendas Junii anno 1635 Nicolaus (...) promovetur ad Ecclesiam Archiepiscopalem Leopoliensis.*” HC, 1935. 220. p.

¹²⁸ „*Cum clericis meis intercipi, incarceravi et poenis arbitrariis punivi.*” APF SOCG, Vol. 64. fol. 148.; APF SOCG, Vol. 65. fol. 164.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 123. p.; Schütz, 1987. 295. p.

Torosowiczot. A bizottság érdemben ezzel az ügygel többet nem is foglalkozott. IV. Ulászló utódja, János Kázmér király az uniót kész tényként kezelte, továbbá szükségtelennek és haszталannak látta, hogy bármilyen bizottság is vizsgálatokat folytasson le az örmény unió ügyében.¹²⁹

Az örményországi zavaros helyzetben az örmény apostoli egyház nem tudott kellőképp koncentrálni a lengyelországi történésekre. Jelentős szerepet játszott egyrészt ebben a nagy földrajzi távolság, és az információáramlás lassúsága, továbbá a megbízható hívek hiánya. Ráadásul az örmény apostoli egyház az oszmán és a perzsa fennhatóság alatt a pusztá létéért volt kénytelen küzdeni, így az örmény egyházfők nem tudtak befolyást gyakorolni Torosowicz uniójára. Kezdték beletörődni abba, hogy Lemberg örmény érseksége, és így a lengyelországi közösség is, elvész az örmény apostoli egyház számára.

Torosowicz érsek és híveinek kegyetlensége ugyanakkor a Szentszék nemtetszését is kiváltotta. A Propaganda Fide 1639-ben Paolo Piromalli – aki korábban Örményországban teljesített missziós szolgálatot – domonkos-rendi szerzetest küldte Lembergbe az ügy kivizsgálására. Maga Piromalli kitűnően beszélt örményül, és tárgyalásba bocsátkozott az unióellenes örmények képviselőivel, és magával Torosowiczcsal. A szerzetes 1640. április 20-án készült jelentésében nem keresztyéni magatartása miatt elmarasztalta az érseket, és teológiai felkészületlensége miatt a leváltását sürgette.¹³⁰ Az érsek sejtette, hogy Piromalli terhelő jelentéseket készített róla, így 1642-ben a Szentszékhez fordult, amelyben kérte, hogy Piromallit helyezték át Lembergől, mert állandóan zaklatta őt.¹³¹ Ezután nem sokkal Piromallit visszaküldték Örményországba, ahol nem sokkal később Naxijewan címzetes latin

¹²⁹ APF SOCG, Vol. 293. fol. 151.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 109.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 79–80. 101–102. p.; Schütz, 1987. 296. p.

¹³⁰ APF SOCG, Vol. 293. fol. 247., 249., 256.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 107–108., 110.; Lásd erről: Dawrżec’i, 1896. 383. p.; Petrowicz, 1950. 104. 115. p.; Rošk’ay, 1964. 176. p.

¹³¹ Torosowicz érsek Andrea Scalimoli da Castellana konventuális ferences szerzetes, misszióprefektus levelén keresztül kérte íjabb Antonio Barberini bitorost, a Propaganda Fide prefektusát, és a domonkos-rend kardinális protektorát, hogy hívja vissza Lembergől Piromallit, aki őt rendszeresen zaklatta. *„Il presente lator di questa Monsignor Illustrissimo et Reverendissimo Arcivescovo d’Armeni residente in detta città di Leopoli, prelado veramente degno d’esser honorato, et stimato in queste parti dalla Sacra Congregatione, si per il suo ardentissimo zelo, che ha di propagar’ la Santa Fede Cattolica com’anco per la sua integerrima vita. Hora viene in Roma per smorciare un accensa face d’un ambizioso zianiatore che seminando zianie ha germinato una grande scisma com gradissimo detrimento della santa fede apostolica romana. Sua Signoria s’abbochi con l’Eminentissimo Signor Cardinale Antonio, che non solo come prefetto di questa Sacra Congregatione, ma particolarmente come protettore della religione dominicana, si chiami a se con bel modo questo Padre Dominicano, che perturba la buona mente, et impedisce la fruttuosa et pastoral’ cura di questo prelado, et non si dia più luoco di ritornare in questa parti, ma si trattenghi nella sua religione dominicana, ut remotu causa, removeatur effectus magni detrimenti, quod ex schismaticis operibus istius Patris Dominicani posset in die venire in Sanctam Fidem Catholicam.”* Tóth, 2002. 1284. p.; Piromalli és Torosowicz konfliktusáról lásd még: Rošk’ay, 1964. 176. p.

püspökeként, majd 1664-től címzetes érsekeként, a domonkosok örményországi missziófőnöke lett.¹³²

A vizsgálódások ellenére Torosowicz több mint fél évszázadig állt az érsekség élén. Az 1640-es évek vége felé annyira tarthatatlannak vélte a helyzetét, hogy az érsek újabb gesztust tett az örmény apostoli egyház irányába. Torosowicz megbánást tanúsított és 1652-ben hűségnyilatkozatot tett I. Fülöp (*P' ilippos Albakec' i*) örmény egyházfőnek.¹³³ A katolikusok látszólag örömmel konstataálta az érsek lépését, de nem bízott meg benne, és pusztá hitegetésnek tartotta az érsek gesztusát.

Az örmény egyházfő azért sem hitt az érsek őszinteségében, mert Örményországba eljutottak az érsek erkölcstelen életviteléről szóló jelentések. Az egyházi kincsek és régi illuminált kódexek elkötyavetyélése, öncélból beszedett adók, a nagy összegű szentszéki segélyek hanyag kezelése, valamint élettársi kapcsolata egy nővel, – melyből három gyermek is született –, mind az örmény apostoli egyház, mind a Szentszék szemében elítélendő cselekménynek tüntek.¹³⁴

Eközben a Szentszék tudomására jutott, hogy Torosowicz érsek visszamondta az uniót. Mai napig is rejtély miért nem tett határozottabb lépéseket a Propaganda Fide és a pápai kúria ekkor az érsek elmozdítására. Talán az unióban játszott szerepe miatt, vagy, mert a lengyel katolikus egyház mindvégig kitarított mellette. A botrányos életvitel ugyanakkor szemet szűrt a Szentszéknek.

A Szentszék 1664-ben Örményországból Lembergbe küldte az itáliai misszionáriust, teatinus szerzetest Clemente Galanót, hogy bocsátkozzon tárgyalásokba a renitens érsekkel. A tudós szerzetes ideális partnernek bizonyult: jól ismerte az örmény egyház korabeli viszonyait, sőt jól beszélte az örmény nyelvet is, hisz évekig tanította az örmény papnövendékeknek a latin nyelvet és a latin egyház dogmatikáját az ějmiacini szemináriumban.¹³⁵

Az unió számos problémát vetett fel. A Torosowicz által letett katolikus hitvallás csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott. Az 1596. évi breszti rutén uniótól eltérően nem terjedt ki olyan fontos kérdésekre, mint az unitus örmény papok és világiak

¹³² Erről lásd: HC, 1935. 115. 253. p.; Petrowicz, 1950. 113–115. p.; Van Den Oudenrijn, 1960. 50. p.; Rošk'ay, 1964. 177–178. p.; Schütz, 1987. 297–299. p.

¹³³ Dawrižec' i, 1896. 387. p.; Petrowicz, 1950. 266. p.; Rošk'ay, 1964. 176–177. p.

¹³⁴ „*Vivet cum meretrice vitam agit sordissimam, cum mulier manet et eam tenet publice et fovet, cum qua prolem suscepit trinom.*” APF SOCG, Vol. 65. fol. 165.; APF SOCG, Vol. 224. fol. 101.; APF SOCG, Vol. 225. fol. 100.; APF CP, Vol. 22. fol. 5., 144.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 124. 195–196. 266. p.

¹³⁵ APF SOCG, Vol. 121. fol. 322.; APF SOCG, Vol. 228. fol. 37., 122.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 118., 394.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 165. 172. p.; Rošk'ay, 1964. 180–181. 195. p.; Schütz, 1987. 303–305. p.

javadalalmazása, és társadalmi helyzetének javítása. Ez utóbbi ugyanakkor feleslegesnek is bizonyult, hiszen az örmény egyház és a világiak a 14. század közepe óta széles körű gazdasági, kereskedelmi, és önkormányzati privilégiumokkal rendelkeztek. Ha a római katolikus egyház a lengyelországi örményeket gazdasági kiváltságok fejében szerette volna uniáltatni, akkor ez a törekvés – pontosan a széleskörű örmény kiváltságok tükrében – biztosan kudarcba fulladt volna.

Az unió ugyanakkor nem terjedt ki olyan égetően fontos teológiai és dogmatikai kérdésekre, mint a khalkédóni zsinat és a Filioque-elv elfogadására, a Triszagion-himnusz helytelen éneklésének elvetésére, továbbá a naptárhasználatra, az eukharisziára, valamint a liturgikus nyelvhasználatra. Torosowicz érsek uniói ellenére mindvégig a régi örmény szokások mellett tört lándzsát, és többek között ezért is küldte a Propaganda Fide Galanót, hogy úgymond javítsa ki az örmény unitusok körében dívó eretnek és schismatikus szokásokat és hibákat. A Szentszék továbbá azzal a problémával volt kénytelen szembesülni, hogy az unió csak akkor lehet Lengyelországban sikeres, ha a Torosowicz vezette örmény unitus örmény egyháznak intézményes keretet adnak, és biztosítják az érsekség számára az unitus örmény paputánpótlást.

A Szentszék célja Galano küldetésével kétcélú volt: először, hogy ellensúlyozza Torosowicz érsek befolyását, (a szerzetest potenciális jelöltként számba lehet majd venni az érsek esetleges leváltása után); másodsor pedig, hogy teatinus rendtársaival együtt papneveldét szervezzen az unitus örmények számára. Ez utóbbit pedig sikerrel végre is hajtották a Collegium Armenum (*Collegio Armeno*) megalapításával, Galano, 1666-ban bekövetkezett haláláig annak első prefektusa is volt.¹³⁶

Torosowicz Galano halála után rövid időre fellélegezhetett, de a Szentszék még inkább ellenőrzése alá akarta őt vonni. A pénzügyi visszaélések gyanúja miatt az 1660-as évek végén az érseket a Szent Hivatal Rómába kihallgatásra rendelte. Az érsek csak a harmadik felszólításra volt hajlandó eleget tenni a kérésnek. 1668-ban Rómába indult, ahol mintegy nyolc évet töltött. Rómában a Szent Hivatal nem marasztalta el az örmény főpapot, mert nem tudták rábizonyítani az ellene felhozott vádakat. Mivel sem a Szentszék, sem a Szent Hivatal nem bízott meg benne, 1675-ben Vardan Hunaneant, és egy másik fiatal örmény unitus papot, Theodor Wartanowiczot kísérőül rendeltek az érsek mellé.¹³⁷ Sőt Vardan Hunaneant – akit

¹³⁶ APF SOCG, Vol. 225. fol. 132.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 165. p.

¹³⁷ APF Acta SC, Vol. 39. fol. 207.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 199., 200., 209–211., 226., 227–228., 231., 238., 332–337., 493., 517.; Roszka szerint Hunaneant maga Torosowicz szentelte püspökké, de ezt a szentszéki dokumentumok nem erősítették meg. Sőt az unitus történetíró Wartanowiczról munkájában egy szót sem ír. „*Nikolajovs Ark'episkoposn t'uylatwut'eamb Surb Zolovoy, éntřew ew jernadrě'yajord iwr zTēr Vardann*

Epiphania címzetes püspökévé szentelték fel – érseki koadjutornak szánták Torosowicz mellé.¹³⁸ A Szentszék azzal a nem titkolt szándékkal küldte a két papot Lembergbe, hogy ellenőrizzék, illetve sakkban tartsák Torosowiczot. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Hunaneanban elsősorban Torosowicz potenciális utódját látták. Ez nem kerülte el Torosowicz figyelmét sem.¹³⁹

Az érsek egyiküket, Wartanowiczot, csakhamar hívévé tette.¹⁴⁰ A rendíthetetlen hitű fiatal örmény unitus főpapban, Hunaneanban viszont egyértelműen riválist látott, és mindent elkövetett, hogy Lembergben ellehetetlenítse őt.¹⁴¹ Ezt Torosowicz érsek könnyen megtehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. Emiatt 1678-ban Hunanean püspök a Szentszékhez fordult az áthelyezését kérve, és nem sokkal később Havasalföld érintésével Örményországba távozott.¹⁴² A Szentszéken felháborodást keltett Hunanean püspök elüldözése.¹⁴³

1681 januárjában a Propaganda Fide javaslatára XI. Ince pápa azonnal az érsek eltávolítása mellett döntött. Torosowicz viszont már nem érte meg felmentését, mert 1681. március 21-én Lembergben elhalálozott.¹⁴⁴ Híve, Wartanowicz pedig Konstantinápolyba menekült a számonkérés elől.¹⁴⁵

Torosowicz érsek uniója egy olyan folyamatot indított el, amely a lengyelországi örmény közösségek teljes uniójához vezetett. Az unió egy több évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét verte szét, hogy utat engedjen az új unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az apostoli egyház Lengyelországban szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni. Torosowicz konfrontatív és ambiciózus

Yunanean, anwamb Episkopos Epifanioy [Nikol érsek a Szentszék jóváhagyásával Epiphania címzetes püspökének választja meg és szenteli fel helyettesül (sic! koadjutorává) Vardan Hunanean nevű urat.]” Rošk’ay, 1964. 183. p.

¹³⁸ APF Acta SC, Vol. 39. fol. 207.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 209–221., 226., 227., 231., 238., 300., 335–337.; Lásd erről: Rošk’ay, 1964. 182–183. p.

¹³⁹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 442.

¹⁴⁰ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 448., 450., 470., 487., 493., 542., 548., 556., 596.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 100., 132., 133., 144.; APF SC, MPR. Vol. 1. fol. 660.; Wartanowiczról lásd: Welikyj, 1974. 165–167. p.

¹⁴¹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 381–382., 413–417., 420., 427.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 225–229. 235. 246–251. 266–270. 297. p.

¹⁴² APF Acta SC, Vol. 39. fol. 207.; APF SOCG, Vol. 225. fol. 270.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 295. p.

¹⁴³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 574., 650.

¹⁴⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 287., 353., 361–362.; Roszka a korát illetően téved, hiszen Torosowicz 1604-ben született, és 74. évében volt halálakor. „*Nikolayos T’orosowic’ n Ark’episkoposn Lēopolis golow amac’ 85, yaysm ami Marti 21, yet anpatmeli ašxatanac’ iwroc’, ardeamk’ li hangeaw i K’ristos, i Lēopolis* [Nikol Torosowicz lembergi érsek annak az évnék [1681.] március 21.-én 85 éves korában, szavakban ki nem fejezhető fáradozásai után, Lembergben megbékélt Krisztusban.]” Rošk’ay, 1964. 184. p.

¹⁴⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 282., 310.; Lásd erről: Brni Miut’iwn, 1884. 26. 31. 38. 164. p.; Dawrżec’i, 1896. 384. p.; Petrowicz, 1950. 307. p.; Schütz, 1987. 305. 309. p.

személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék valójában nemtetszése ellenére sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom módszerei, illetve zűrös magánélete felett; nem is beszélve arról, hogy Torosowicz soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké egy olyan örmény főpap (Melkiszedeek) szentelte fel, akinek saját egyházán belül mindvégig legitimációs problémái voltak.

Az érsek valójában egy, a szerkezetében szétesett egyházat hagyott maga után, és annak az újjáépítése, az új egyházszervezet kiépítése utódjaira várt. Sarkított az a vélekedés is, hogy Torosowicz valójában az örmény katolikus egyház szervezetének alapjait rakta le. Ez nem felel meg a valóságnak, az érsekben nem volt meg az igazi katolikus szellem. Az unió megkötésében nem is nagy és nemes célok vezették, hanem pusztán ambícióból, öntörvényű hatalmi játékból, öncélúan, a közösségek heves tiltakozása ellenére mondott hűséget Rómának. Torosowicz nem is volt tudatában annak, hogy új egyházszervezetet építene ki Lengyelországban. Ő csak a saját érdekeit tartotta szem előtt. Az öncélúsága, mint említettük, kapóra jött a római katolikus egyháznak.

A Torosowicz-féle unió ugyanakkor előrevetítette más örmény közösségek sorsát, ugyanis konfesszionális szempontból érzékeny hatást gyakorolt a Podóliából és Moldvából 1668–1672 között Erdélybe menekült örménységre is.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Roszka művében megemlékezik arról, hogy Nikol Torosowicz érsek uniós tevékenysége más országokra, így Erdélyre is, kiterjedt. „*zAzgn mer Hayoc' i Lehastann, i hnazandut' iwn Surb Mōr Ekelec' woyn Hromay darjoc' , yormē ew i Mačars ew ayl telis ullap' arut' iwinn sp' rec' aw, zsēr ew zpatiw azgis meroy, ar amenayn azins bargrawačēac' , zamun anmah yišataki ink' ean t' oleal.* [[Torosowicz érsek] a lengyelországi örmény népünket a római anyaszentegyház engedelmességére térítette, és általa terjedt el a katolicizmus Magyarországon [Erdélyben] és más országokban. Népünk körében nagyon nagy szeretetet és tiszteletet vívott ki magának, és neve halhatatlan emlékeztetővé vált].” Rošk'ay, 1964. 184. p.

3. A HABSBERG UDVAR UNIÓS POLITIKÁJA

3.1. Telepítéspolitikai az egyházi uniók jegyében

A bécsi udvarban még felszabadító háborúk idején merült fel az a kérdés, miképp változzon és alakuljon át a Habsburg Monarchián belül Magyarország és Erdély státusza. 1687 őszén vette Kollonich Lipót gróf emlékiratot nyújtott be az udvarnak Magyarország berendezkedésének alapelveiről. Kollonich külön kiemelte a berendezkedése vonatkozó főbb támpontokat, amelyek kiterjedtek a politikai viszonyokra, a jogrendszerre, a konfesszionális kérdésekre, a hadügyi, valamint a gazdasági szisztéma korszerűsítésére.

Az emlékirat előkészítésében a magyarok nem vettek részt, de Kollonich az 1687. évi országgyűlés után kikérte a magyar politikai elit véleményét. Közülük kiemelkedő szerepet játszott Esterházy Pál nádor és Széchenyi György esztergomi érsek.¹⁴⁷ A nádor a tervezett kapcsolatban 1688. április 3-án küldte el a maga saját kézzel írt javaslatát az udvarnak. A nádor féle tisztázat szint öt fő kérdés köré csoportosította az ország berendezkedési tervezetét: a jogi rendszer, az egyházügyek, a közigazgatás, a hadügy, és gazdasági kérdések koncentrált (körré).¹⁴⁸

A Kollonich által vezetett udvari bizottság munkálatok: a Magyar Királyság új berendezkedéséről. A bizottság 1689 őszén nyújtotta a dokumentumot be az udvarnak *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* címmel. A tervezetben egy dolog nyilvánvaló volt: a dokumentum készítői és megfogalmazói Magyarországot a Habsburg Monarchia szerves és elválaszthatatlan részének tekintették. A másik legfőbb vezérelv az volt, hogy az elmaradott és visszahódított magyar területeket mind gazdaságilag, mind berendezkedésében a Habsburg Monarchia örökös tartományainak szintjére kell emelni.¹⁴⁹ Az *Einrichtungswerk* öt fejezetre tagolódott: a politikai rendszerre (*politicum*), a jogrendszerre (*iustitiarum*), az

¹⁴⁷ A munkálatokban részt vett még Orbán István személynök, Szenthe Bálint alnádor, valamint Antonio Caraffa magyarországi főhadbiztos. Iványi, 1971. 137–160. p.; Varga J., 1991. 455. p.; Kalmár, 1991. 489–499. p.

¹⁴⁸ Lásd: *Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria cameralia et spiritualia Viennae* 3. Április 1688 palatini suae sacratissimae maiestati porrecta

¹⁴⁹ Érdekes színpontnak számított a berendezkedési tervekkel kapcsolatban Johann Flämitzer hadbíró röpirata is. Meglátása szerint az 1671-ben hangoztatott jogeljárás elmélet alapján kell eljárni. Magyarországon pártütésre és felségárulásra hajlamos lázadókat ki kell telepíteni az országból. Igen radikális hangnemet ütött meg az olasz Tüzes Gábornak nevezett szerzetes 1701-ben írott tervezete. Tüzes Gábor (olasz nevén: Angelo Gabrielle da Nizza) a magyarországi berendezkedés kulcsának a vármegyarendszer átalakítását javasolta. Munkájának címe: *Il Governo dell' Ongaria l'anno 1701*. A művet lásd: Tüzes, 1900. 219–263. p.; Varga J., 1991. 477. p.; Tüzes Gábor tervezetéről lásd bővebben: Szántay, 2005. 202–206. 208–210. 213–214. p.

egyházügyre (*ecclesiasticum*), a hadügyre (*militare*), valamint a gazdasági rendszerre (*camerale*).¹⁵⁰

Öt hónappal Esterházy saját kezű tisztázatának elkészülte után az uralkodó utasítására összeült Pozsonyban a rendi bizottság Széchényi György és Esterházy Pál vezetésével. Fő feladatuk az volt, hogy az országgyűlés befejezése után folytassák a Magyarország berendezkedésével kapcsolatos munkát. A nádor az egyes kérdéskörök megtárgyalására albizottságokat hozott létre, amelyek egymástól függetlenül dolgoztak. A vallásügygel Széchényi György és más főpapok foglalkoztak.¹⁵¹ A tervezet 1688. szeptember 22-ére készült el, és ezután nyújtották be az udvarnak.¹⁵²

Az udvar érdeke elsősorban az volt, hogy a tartományok mindegyike el tudja magát tartani. Ez érvényes volt a berendezkedési tervezet készítésekor a Magyar Királyságra is. Ehhez pedig elengedetlen feltétel volt a helyes népesedési politika, azaz a tervezet készítői Magyarország gazdasági felzárkóztatásában a megoldást részint az elnéptelenedett területek újratelepítésében látták.

Kollonich tervezete szerint a betelepülőket szabadon és önkéntes alapon kell behívni az országba. Fontosnak tartotta, hogy a betelepülők ne röghöz kötött jobbágyok, földművesek legyenek, hanem elsősorban szabad állapotú lakosok, olyan szabad költözési joggal, melyet a magyarországi törvények engedélyeznek. A püspök fontosnak érezte, hogy a majdani betelepülők meghatározott időre (3–5 év időtartamra) adó-, és robotmentességet élvezzenek.¹⁵³

A felszabadított területek lakossága más Habsburg Monarchia örökös tartományainak népességéhez képest radikálisan csökkent.¹⁵⁴ Ezért a betelepülés gyakorlatilag a felszabadító seregek nyomában már megkezdődött. A volt végvidéki vonalon túlra szorult magyar telepeseket vonzották az Alföld és a Dél-Dunántúl lakatlan földjei. Helyükre pedig a Kárpát-medence peremvidékén élő más etnikumok költöztek. Az osztrák tartományokkal szomszédos

¹⁵⁰ Iványi, 1971. 137. p.; Varga J., 1991. 452. p.

¹⁵¹ Az egyházügyek kidolgozásában (Esterházy Pál nádor ajánlására) részt vett még Széchényi Pál kalocsai érsek, Balogh Miklós és Jáklín Balázs püspökök, valamint Haskó Jakab későbbi nyitrai püspök is. Iványi, 1971. 153. p.

¹⁵² A dokumentum címe: *Opinio dominorum consiliarorum ad Poseniensem Commissionem pro die 13 septembris anni 1688 per Suam Maiestatem Sacratissimam convocatorum eidem Suae Maiestati Sacratissimae transmissa*. Voltaképpen ez a tervezet szoros összefüggésben állt a nádor korábbi felterjesztésével, annak az alapelveit vette alapul, és fejlesztette tovább. Iványi, 1971. 137. 155. p.; Iványi, 1987. 159–180. p.; Varga J., 1991. 457. p.

¹⁵³ Varga, J. 1991. 466–468. p.

¹⁵⁴ Varga J., 1999. 42. p.

vármegyék német lakossága keleti irányban terjeszkedett. Dél-nyugat felől szlovénok (vendek) és horvátok érkeztek.¹⁵⁵

A 17–18. század fordulóján a Felvidék szlovák lakossága terjeszkedett dél felé. A szlovák etnikai és nyelvi határ délebbre, a korábbi magyar területekre került. Sőt ez a folyamat a 18. század során felerősödött. Ugyanakkor jelentős volt e korszakban a transzshumáló pásztor életmódot folytató ruténeknek a Kárpátok túlsó oldaláról, északkeleti felől való bevándorlása is, akiknek a nevezett területen jelentős utánpótlásuk is volt.¹⁵⁶ Hasonló eset figyelhető meg a románok esetében, akik már a késő-középkor óta fokozatosan települtek Erdélybe. A románok – ruténekhez hasonlóan – jelentős tartalékokkal rendelkeztek Havasalföldön és Moldvában.¹⁵⁷

Még a 15–16. század fordulóján az ország déli határvidékén jelentek meg az oszmán törökök elnyomulása elől menekülő szerbek, akiknek migrációja a felszabadító háborúk következtében mindinkább felerősödött. A császári csapatok 1690-es szerbiai hadjáratának megtorpanása után a szerbek egyházfőjük vezetésével, több ezer családdal menekültek Magyarországra. Az udvar letelepítésükkel és kiváltságlevelek adományozásával ugyanakkor lehetővé tette számukra, hogy Magyar Királyság területén maradjanak. Egy évtizeddel később pedig (1702) megszervezték a Szerb Határvidéket, a Krajjinát.¹⁵⁸

A spontán betelepülés Kollonich tervszövege szerint nem volt elégséges. Az udvar úgy látta, hogy a pusztai belső magyar migráció, illetve a Kárpát-medence peremvidékén élő nem-magyar etnikumok terjeszkedése nem tudja megoldani az égető demográfiai problémákat. Az udvar álláspontja szerint tudatosan kell németeket a Német Római Birodalomból a Magyar Királyságra telepíteni. Ennek tükrében bocsátották ki 1689-ben az úgynevezett betelepülési pátenst. Az udvar elsősorban a déli, és nyugati-német területek lakosságából tudott telepéseket Magyarországra területére csalogatni. 1680-as évek második felében és következő évtizedben németek (svábok) érkeztek Buda és Pest környékére és a közép-, és dél-dunántúli területekre.

A tervszöveg a vallási kérdésekben a német természetjog által megfogalmazott alapelveket követte, azaz a betelepülők iránt viszonylagos toleranciát hirdetett.

Mint közmert, Kollonich Lipót a katolicizmus rendíthetetlen híve volt, de ő is felismerte, hogy a korábbi évtizedekben tapasztalt keményvonalas ultrakatolikus valláspolitikát a betelepítések miatt enyhíteni kell. A tervszöveg ezért lehetővé tette a nem katolikus etnikumok betelepülését is. Kollonich szerint a más felekezeteket is el kell ismerni, enélkül ugyanis a betelepítések könnyen megakadhatnak, és nem érhetik el a kívánt célt. Kollonich azonban a

¹⁵⁵ Uo. 43. p.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Uo.

nem katolikus felekezeti telepések nyilvános vallásgyakorlatát szűk korlátok közé kívánta szorítani. Sőt lakhelyüket katolikus lakosok között szerette volna kijelölni, nehogy a nem-katolikusok többségbe kerüljenek egy adott településen. Kollonich úgy vélte továbbá, hogy a viszonylagos vallási türelmet csak a falvak népességére kellene kiterjeszteni. A szabad királyi városokba, mint regionális gazdasági és politikai központokba, viszont katolikus németek betelepítését tartotta indokoltnak.¹⁵⁹

Kollonich jól ismerte a római katolikus egyház helyzetét. Tisztában volt azzal, hogy annak tekintélye csökkent. Ezért mielőbb rendezni kellett a plébánosok ügyét, melyet leghatékonyabban jövedelmeik kibővítésével lehetett elérni. Úgyszintén meg kellett oldani az iskolamesterek jövedelmének kérdését, amire féltelmes házhelyek, bérmentes szántók adományozását tartották megoldásnak.¹⁶⁰

A katolicizmus megerősítésének legfőbb alapfeltétele volt, hogy az oszmánoktól visszafoglalt katolikus megyéspüspökségeket visszaállítsák, vagyoni helyzetüket mielőbb rendezzék. Hasonlóan fontosnak tűnt, hogy az egyházmegyék élére pápai kinevezéssel és felszenteléssel a legalkalmasabb és legrátermettebb személyek kerüljenek.¹⁶¹ Egy másik fontos kérdés a protestánsok áttérése, valamint az úgynevezett keleti schismában élő ortodox keresztény lakosságnak Rómával történő egyesítése volt.

Kollonich megkülönböztette az elismert és megtűrt felekezeteket: az előbbihez a reformátusokat és az evangélikusokat, míg az utóbbihoz az ortodoxokat, a zwingliánusokat, az unitáriusokat, az anabaptistákat, valamint a zsidókat sorolta. A református és az evangélikus felekezetek számára, erdélyi mintát követve, ugyan elismerte a vallásgyakorlatot, de hozzátette, hogy ehhez az állapothoz nem legitím módon jutottak hozzá.¹⁶² Rájuk nézve a továbbiakban az 1681., és az 1687. évi vallási törvényeket tartotta mérvadónak, de sürgette egyszersmind az áttérésüket.¹⁶³ Kollonich úgy ítélte meg, hogy az áttérésekkel, valamint az egyház uniók kieszközlésével elő lehet segíteni az állam számára az eredendően nem

¹⁵⁹ Uo. 45. p.

¹⁶⁰ Varga J., 1991. 463. p.

¹⁶¹ Uo. 464. p.

¹⁶² A pozsonyi rendi albizottság tervezetének első pontja a vallás kérdésével foglalkozott. Az 1687. évi vallásügyi törvényt nem tartották kielégítőnek. További eszközök foganatosítását vélték volna helyesnek a szerintük erős hazai protestáns befolyás ellen. Esterházy az udvar, így Kollonich álláspontját hirdette. Annak ellenére, hogy az ellenreformáció hívének számított, átmenetileg azaz államérdekből türelmet kell tanúsítani a protestánsok irányába. A bizottság a Mohács előtti egyházmegyék újrafelállítását sürgette, és azt kérte, hogy az udvari adminisztráció ne gördítsen ezek elé nagy akadályokat. Inkább nyújtson segítséget a katolikus egyház számára. Lásd erről: Iványi, 1971. 156. p.; Varga J., 1991. 464–465. p.; Soós, 1991. 501. p.; Varga J., 1999. 45–47. p.

¹⁶³ Kollonich Lipót türelmet hirdetett a Morva-menti anabaptisták, valamint pécsi unitáriusok iránt. Ezt azzal támasztotta alá, hogy véleménye szerint az említettek már ekkor kezdtek áttérni a katolikus vallásra. Varga J., 1991. 464. p.

katolikus lakosok integrációját. A megtúrt felekezet esetében egyedül a zsidóság iránt tanúsított heves ellenérzést.¹⁶⁴

Mint említettük, Kollonich kiemelt fontosságú kérdésként kezelte, hogy a Magyar Királyság területén élő „bizánci” rítusú ortodox ruténeket, szerbeket és románokat unióra kötelezzék a római katolikus egyházzal. Emögött az az elképzelés állt, hogy az esetleges uniókkal, vagyis felülről a katolikusok javára meg lehet változtatni a konfesszionális viszonyokat az országban. A többségében Rómához és az udvarhoz hű katolikus hitű lakosság ugyanis könnyebben kormányozható. Kollonich azonban kikötötte, hogy az unióra lépő volt ortodox papok ne kapjanak meg olyan szintű kiváltságokat, mint a római katolikus papok. Kollonich az uniók esetében is a római katolikus egyház elsőbbségét kívánta védeni. Kollonich sikeresnek bizonyult a szakadárokkal az uniók megkötésében. Ebben elévülhetetlen érdemeket szereztek a jezsuita páterek. Az egyesülés első hallásra valóban sikeres volt, de valójában rengeteg kérdést nyitva hagyott. Többek között az unitus klérus dotációját és privilégiumrendszerét; valamint az unitus a püspökségekkel kapcsolatban (a kanonizációk miatt) fellépő szentszéki aggályokat, amelyek az elkövetkezendő évtizedekben beárménykolták az uniókat.¹⁶⁵

Mit mondhatunk e kérdéssel kapcsolatban az erdélyi örményekről? A Kollonich-féle berendezkedési tervzetben az örményeket nem említik meg. Ennek több oka volt. A tervzet elsősorban a Királyi Magyarországra és az oszmán hódoltság alól felszabadított területekkel foglalkozott. Erdély például említésre sem került benne. Az örmények a tervzet elkészültekor már közel két évtizede Erdélyben éltek. Így nem képezték szerves részét a tudatos telepítési politikának. Ráadásul senki nem hívta be őket a fejedelemség területére: az örmény lakosság a hadjáratok, a pogromok és a pestisjárványok elől menekült el Moldvából és Podóliából. Lélekszámuk néhány ezer főre rúgott, csak töredéke volt annak a nagy létszámú kelet-európai örmény diaszpórának, amely immár a 11. század vége óta ebben a régióban élt. A moldvai és podóliai örmények többsége az 1668–1672 közötti megpróbáltatások ellenére nem távozott más területekre, ezért az erdélyi örményeknek nem volt olyan nagy utánpótlásuk, mint a Kárpátok túlsó oldaláról fokozatosan betelepülő románoknak, vagy ruténeknél. Az örmények, viszonylagosan alacsony lélekszámuk ellenére, többnyelvűségük, kézműves és kereskedő mivoltuk miatt komoly gazdasági erőt jelentettek. Igaz gazdasági jelentőségük a 17–18. század fordulójáig többnyire elkerülte az udvar figyelmét. Erre csak jóval a Rákóczi-szabadságharc után figyeltek fel igazán.

¹⁶⁴ Sőt Kollonich a zsidóságot ki akarta tiltani az országból. Varga J., 480. p.

¹⁶⁵ Varga J., 481. p.

Az örmények 1668–1672 közötti menekülésük Erdélybe kapóra jött I. Apafi Mihály fejedelemnek. Ő szorgalmazta Székelyföldön a letelepülésüket, illetve szabad kereskedelmi tevékenységüket, továbbá megengedte nekik, hogy szabadon gyakorolhatják keleti apostoli vallásukat. Az erdélyi görögökhöz és zsidókhoz hasonlóan, különleges kereskedő elemnek tekintették őket, azaz az erdélyi országgyűlések által meghatározott évenkénti adóikat egységesen, és egy összegben fizették be.

Az erdélyi örmények a rekatolizáció szempontjából is egyedi esetnek bizonyultak. Egyrészt a katolikus missziók nem a magyar klérus, vagy királyi udvar kezdeményezésére, hanem külső impulzusra indultak meg. Másrészt pedig más volt az örmények korabeli megítélése, mint az ortodoxoké, vagy a protestánsoké. Nem protestánsok, de nem is bizánci rítusú ortodoxok, hanem régi apostoli hagyományokon alapuló keleti keresztyének voltak. Az ortodoxoktól eltérően az örmények „schismáját” más természetűnek tartották, mert az egyetemes egyháztól történt leválásuk ekkor már egy évezrede fennállt. Szakadásukat a khalkedóni egyetemes zsinat után legalább két évszázados politikai, illetve rosszul értelmezett dogmatikai viták tették végérvényessé.

3.2. Uniós kísérletek az ortodox szerbek körében

Az értekezés ugyan az erdélyi örmények uniójára és közvetlen következményeire koncentrált, azonban nem hagyható figyelmen kívül, milyen módon zajlott a többi egyesülési kísérlet. Természetesen nem az a cél, hogy legapróbb részletekben tárgyaljuk a más hazai keleti rítusú keresztyének unióját, viszont összehasonlításképp ez némi támponttal szolgálhat az örmény unió természetének megértéséhez.

Magyarország és Erdély területén az egyesülési folyamatok egymástól teljesen függetlenül, és más politikai szándékok alapján indultak meg. Az uniók megkötésekor az ortodox keresztyének esetében az 1439. évi konstanz–ferrara–firenzei zsinatokon elfogadott irányelveket vették alapul. Ennek értelmében elismerték a római pápa primátusát, a Filioqué, vagyis a Szentlélek a Fiútól is származik, a Purgatórium létét, valamint az ostyá és kovászos kenyér egyaránt érvényes az Oltárizentségnél. Az egyesült keletiek pedig megtartották szertartásaikat, és papjaik ugyanazon előjogokat és mentességet élveztek, melyek a római katolikus papokat megillették.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Pirigy, 1990. 74. p.; Pirigy, 1991. 27. p.

A szerbek esetében – az örményekhez hasonlóan – az egyház és a haza fogalma teljesen egybeforr. Ez a kulturális és hitbeli összecementálódás azzal volt magyarázható, hogy a szerbek gyakorlatilag a 14. század végén elvesztették nemzeti önállóságukat. Így a szerb ortodox egyház lett az összetartó erő, és egyúttal a nemzeti egység jelképe.

A délvidéki szerbek között az uniós kísérletek már a 17. század elején megindultak Szlavóniában. Simeon Vrtanja szerb püspök, a horvát Dubrovic plébános hittérítő tevékenységének köszönhetően Rómában 1611. november 9-én letette a katolikus hitvallást V. Pál pápa előtt. Sőt a szerb főpapot a szlavóniai és magyarországi egyesült szerbek egyesült püspökének nevezték ki. Az unió ekkor ugyan sikeresnek bizonyult, azonban a püspök híveinek száma csak lassan gyarapodott.¹⁶⁷

A szlavónai unitus szerbeknek azonban idővel komoly kanonizációs problémával kellett megküzdeniük. A Szentszék ugyanis nem ismerte el a márcsai püspökség létét, így nem erősítette meg az udvar által kinevezett unitus püspököket. A bécsi udvar 1667-ben Gabriel Mihaliót nevezte ki püspöknek, aki személyesen ment el Rómába püspöki kinevezésének jóváhagyásáért. A Szentszék ezt nem erősítette meg, és arra a kifogásra hivatkozott, hogy a szlavóniai Márcsa püspöksége eredetileg a kalocsai érsekség egyházi joghatósága alá tartozott. Sőt a múltban ezt a püspökséget már rég nem töltötték be, így az elvesztette a jelentőségét.¹⁶⁸ A Szentszék megállapította továbbá; nem lát arra bizonyítékot ki, vagy kik birtokolták utóljára a püspökség területét. Mihalić püspök utóda Pavel Zorčić lett, akinek püspöksége alatt lényeges változás történt. Az új püspököt viszont nem erősítették meg Rómában. Az udvar a végtelen egyházi vitákba belefáradva 1671-ben azt a döntést hozta, hogy márcsai püspök, mint unitus vikárius, a zágrábi püspök egyházi joghatósága alá tartozzék. Ugyanakkor a márcsai püspökök címzetes püspöki címet kaptak a Szentszéktől. Zorčić püspök szerencsésnek mondhatta magát, mert 1682-ben a Szentszék a görögországi Plataia címzetes püspökének nevezte ki.¹⁶⁹ Utódai viszont reménytelen harcot folytattak, főleg a hamarosan beözönlő újabb nagyszámú szerb menekülthullám miatt. Ez gyakorlatilag a

¹⁶⁷ A hitvallás letétele után két héttel V. Pál pápa 1611. november 21-én kiadta a *Divinae Maiestatis arbitrio* kezdetű bullát, amelyben engedélyezte Simeon Vrtanja számára, hogy Márcsán szerb unitus monostort és templomot alapítsanak és építsenek. Ezenfelül a pápa a monostort apátság rangjára emelte, és a püspököt apáti címmel ruházta fel. Vrtanja püspök utódai viszont 1639-től kezdve a királyoktól kapták püspöki kinevezésüket. Ez utóbbit 1644-ben az uralkodó azzal a kikötéssel hagyta jóvá, hogy a püspök azon nyomban a Szentszékhez fordul megerősítésért. Sőt az uralkodó meghagyta, hogy az unitus püspököknek szigorúan tilos megerősítést, vagy felszentelést kérniük az oszmán hódoltság területén lévő szerb ortodox püspököktől, vagy metropolitáktól. A Szentszék viszont nem hagyta jóvá a kinevezéseket. Az unió megtorpanásához jelentősen hozzájárult maga a Szentszék is, hiszen a márcsai püspökséget nem volt hajlandó kanonizálni. Fraknoi, 1895. 392. p.; Pirigyí, 1990. 89. p.

¹⁶⁸ Fraknoi, 1895. 393. p.

¹⁶⁹ Nilles, 1885. 710. p.; Fraknoi, 1895. 393. p.; HC, 1935. 317. p.

püspökség önállóságának megszüntetéséhez vezetett. Az 1690-es években megkezdődik Arsenije Černojević pátriárka vezetésével az unió-ellenes mozgalom indult, és gyakorlatilag megadta a kegyelemdőfést a márcsai uniónak. Azaz az unitus püspökség megszűnéséhez vezetett.¹⁷⁰

A fentiekkel szinte egyidőben került sor a szerémségi, valamint a baranyai szerbek körében az uniós kísérletre. Még a márcsai unió után a szerémségi Fruška Gora (Tarcal) hegységben lévő hopovói bazilita monostor szerzetesei unióra léptek Rómával, és a márcsai püspök egyházi joghatósága alá kerültek. Az oszmánok alóli felszabadulás után a szerémi római katolikus püspökség vezetője, Jány Ferenc folytatta az uniós politikát az egyházmegyéjében élő ortodox szerbek között.¹⁷¹ 1688-ban már jelentős szerb unitus közösségekről van tudomásunk. Kollonich Lipót ösztönzésére I. Lipót önálló püspökséget állított fel a szerémségi unitus szerbek számára. Az uralkodó 1688-ban nevezte ki Longin Raićot, aki korábban maga is szerb ortodox püspök volt, de Jány Ferenc misszióinak eredményeképp csatlakozott az unióhoz. Az új székhely a hopovói bazilita monostor lett.¹⁷²

1690-ben a pécsi jezsuita templomban a Baranya-, a Tolna, és Fejér vármegyei szerbek pópái és szerzetesei tették le a hivatalos hitvallást Jány Ferenc kezébe.¹⁷³ Ezek az unitusok is a hopovói püspök egyházi joghatósága alá kerültek. A telepítési politika miatt azonban sokan Tisza és Maros vidékére települtek át. Az új környezetben az unitus püspök hiánya miatt idővel sokan eltávolodtak az uniótól. Ráadásul, mint látni fogjuk, ott már nagy számban voltak jelen Černojević pátriárka ortodox hívei is.

A szerb unitusok történetében radikális fordulatot hoztak a felszabadító háborúk. A hadjáratok idején 1688-ban I. Lipót császár felszólította a szerbeket, hogy fogjanak fegyvert, és lázadjanak fel a több évszázados oszmán uralom ellen. A császári csapatok számára ugyanis kulcsfontosságú volt a balkáni keresztyének támogatásának megszerzése. Az

¹⁷⁰ 1628-ban a Propaganda Fide a žumberaki uszkok között kezdeményezte a térítéseket. A szentszéki missziós intézmény kérésére Veljamin Rutszkij kijevi unitus érsek az ottani uszkok közé missziós munkára küldte Metód Terlickij szerzetest. 1628-ban jelentős eredményeket ért el, majd munkáját a márcsai unitus szerb püspökök folytatták sikeresen. Terlickijt időközben VIII. Orbán pápa chelmi unitus püspökké nevezte ki. A 17. század második felében jött létre az úgynevezett komáromi szerbek uniója. A térítéseket Szelepcsényi György esztergomi érsek kezdeményezte. A Propaganda Fidehez küldött leveleiben délszláv származású misszionáriusokat kért. Kérését a márosai szerb püspökségnek utalták át. Ekkor a már említett Pavel Zorčić volt a püspök, aki személyesen ment el Komáromba. Az unitus főpap azonban 1673-ban az egész komáromi szerb közösséget meg tudta nyerni az uniónak. Zorčić püspök élete végéig szoros kapcsolatban állt a komáromi szerbekkel, akik viszont idővel elmagyarosodtak, és áttértek a latin szertartásra. A 18. század elején újabb jelentős számú szerb letelepedés volt Komáromban. Az újonnan jöttek viszont nem kívántak unióra lépni a római katolikus egyházzal, és megmaradtak mind a mai napig ortodox hitűkön. Lásd erről bővebben: Pirigyí, 1990. 89–90. p.

¹⁷¹ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 293–295. p.

¹⁷² Karácsonyi, 1985. 210–213. p.; Pirigyí, 1990. 90–91. p.

¹⁷³ Hermann, 1973. 351–352. p.; Pirigyí, 1990. 91. p.

uralkodó két diplomában fordult az anyaországi szerbekhez. Ezekben kikötötte, amennyiben katonai segítséget nyújtanak a császári hadseregnek a sikeres balkáni offenzívában, a bécsi udvar biztosítja számukra a korábbi jogaikat: azaz az ortodox hit szabad gyakorlását, valamint a szabad vajda-, és kenézválasztást. Ezenfelül az udvar ígéretet tett a szerbeknek arra, hogy az egyházfőjüket maguk választhassák, és mentesülni fognak hadiadó, a tized, valamint a katonai beszállásolás terhei alól. A szerbség ezen ígérek hatására fellázadt, és a császári hadsereg mellé állt.¹⁷⁴

1690-ben a császári csapatok balkáni előrenyomulása Skopjénél elakadt. A törökök ellencsapásától, valamint bosszújától tartva mintegy kétszázezer szerb menekült a Magyar Királyság területére Arsenije Černojević vezetésével. A szerb egyházfő ugyanakkor az új hazában is meg akarta szilárdítani népe jogait és kiváltságait. Ezért az udvarnál meglebegtette a Rómával való unió lehetőségét. Az udvar teljesítette kéréseit. I. Lipót 1691. augusztus 20-án a magyar kancellárián adta ki a szerbek kiváltságait tartalmazó diplomát. Sőt az oklevelet az uralkodó azzal is megtoldotta, hogy a szerb pátriárka szabadon, az udvar jóváhagyása nélkül, nevezhet ki, és szentelhet fel ortodox püspököket. A biztosított kiváltságok gyakorlatilag hozzájárultak ahhoz, hogy magyarországi szerbek *de jure* politikai és konfesszionális közösséget alkossanak.¹⁷⁵

Maga a pátriárka a délvidéki Karlócán (*Sremski Karlovci*) telepedett le, és ott hozta létre rezidenciáját. Kezdetben csak azoknak a szerbeknek a pátriárkája volt, akik 1690-ben vele együtt menekültek Szerbiából Magyarországra.¹⁷⁶ Az 1690-es évek közepétől kezdve azonban Černojević azokra a szerbekre is kiterjesztette az egyházi joghatóságát, akik korábban menekültek Magyarországra, vagy Szlavóniába. Ezalól az unitus szerbek sem képeztek kivételt. 1696-ban a szerb pátriárka tizenegy szerb ortodox püspökséget szervezett meg az országban. Ugyanakkor az unitus szerbeknek csak egy püspökségük volt. Ezzel kapcsolatban Róma szemszögéből egyházjogi problémák felmerültek fel. Mindenesetre a fent említett körülmények inkább ártottak a szerb unitus egyháznak, és nem sokkal később jelentős szerepet játszottak abban, hogy az uniók zátonyra futottak.

A pátriárka unióellenes politikája szemet szúrt a magyar katolikus egyháznak is. Maga Kollonich Lipót is figyelmeztette a szerb egyházfőt, hogy unióellenességével és püspök kinevezéseivel nem az egyházi joghatóságának megfelelően járt el. Ez utóbbi ugyanis

¹⁷⁴ Hodinka, 1943. 4. p.

¹⁷⁵ Hodinka, 1943. 6–7. p.; Pirigyí, 1990. 92. p.

¹⁷⁶ Arsenije pátriárka pontosabban a dályai uradalomban telepedett le. Menekülését az Oszmán Birodalom úgy értelmezte, hogy az ipeki patriarchátus széke megüresedett. Helyére a Porta a görög Kallinikoszt nevezte ki a szerbek pátriárkájának. Hodinka, 1943. 11. p.

kizárólag az uralkodó joga Magyarországon. Kollonich azt is leszögezte, hogy a pátriárkának csak a vele érkezett szerbek felett van egyházi joghatósága, és nem terjesztheti ki azokra a szerbekre, akik korábban telepedtek meg az országban.¹⁷⁷ Kollonich kritikái hiábavalónak bizonyultak, mert a szerb pátriárka a bécsi udvar védelmét élvezte, és az udvarral szemben maga a nagy befolyással rendelkező érsek tehetetlennek bizonyult.¹⁷⁸

Černojević – miután a bécsi udvarnál elérte a hön áhított kiváltságok megszerzését és kiszélesítését – elérkeztnek látta az időt, hogy leszámoljon az unitus szerbekkel. A pátriárka kezére játszott az is, hogy az unitus püspökség körül a főkegyúri jog kapcsán problémák merültek fel, továbbá a gyakori halálózások miatt többször volt interregnum az unitus püspökségekben.

Černojević pópáit püspök látogatások címén a Szerémségbe és Szlavóniába küldte, akik az unitus híveket az egyesülés felmondására, valamint papjaik és püspökük elűzésére uszították.¹⁷⁹ A pátriárkának ez az akciója eredményesnek bizonyult, mert a hívek megtagadták a korábbi uniót, és az engedelmességet unitus püspöküknek. Mivel az unitus hívek főpásztor nélkül maradtak, az unitusok többsége pedig visszatért az ortodoxiára. Az elűzött márcsai Petar Ljubibratić unitus püspök helyére pedig a pátriárka ortodox püspököt nevezett ki.¹⁸⁰

Černojević pátriárka 1706-ban elhunyt. Utódai könyörtelenül folytatták az unióellenes küzdelmet, ami idővel az unitus szerb egyház főközpontjának számító márcsai püspökség pusztulásához vezetett. A bécsi udvar idővel belátta, hogy a magyarországi szerbek az unió nélkül is oly sok kiváltságban részesültek, hogy egy esetleges egyházi unióval már nem tudott volna újabb privilégiumokat ígérni. Az udvar azt is felismerte, illetve tudomásul vette, hogy képtelenség a szerbeket az unióra kényszeríteni.¹⁸¹

A magyarországi szerbek uniója gyakorlatilag kudarcot vallott. Ennek okait abban kell keresnünk, hogy a szerbek Magyarországon masszív és egységes egyházszervezetet alkottak. Ráadásul más uniálandó felekezetekhez képest szélesebb körű privilégiumokkal és adományokkal rendelkeztek. Az uniós kísérlet azért volt halálra ítéelve, mert nem tudta befolyásolni az udvar az unió fejében meglebegtetett kiváltság ígéretekkel, hiszen ezeket az uniók megkötése nélkül is ki tudták harcolni pátriárkájuk vezetésével. Az unió kudarcában további fontos tényező volt, hogy a szerbek többsége Magyarországon az Oszmán Birodalom

¹⁷⁷ Nilles, 1885. 754. p.; Fraknoi, 1895. 409. p.; Pirigy, 1990. 92. p.

¹⁷⁸ Kollonich érsek 1703-ban már maga is belátta, hogy a szerbek között az unió csak kudarcra végződhet. Lásd erről: BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 274. p.

¹⁷⁹ Uo. 57–61. p.

¹⁸⁰ Pirigy, 1990. 92. p.

¹⁸¹ Karácsonyi, 1929. 350–351. p.; Hodinka, 1943. 9–11. p.; Pirigy, 1990. 93. p.

határsávjában, mint katonáskodó elem, telepedett meg. A bécsi udvar kénytelen volt belátni, hogy egy esetleges vallási unió kicsikarásával komoly feszültségeket szíthat a többségében határőrszolgálatot teljesítő ortodox szerbek körében.¹⁸²

3.3. A kárpátaljai rutének uniója

A szerb unió kudarcával szemben Kollonich sikerként könyvelhette el kárpátaljai rutének (vagy más néven a rusznyákok), illetve az erdélyi románok unióját. Időtálló megállapítás, hogy Kollonich egyik legnagyobb fegyverténye volt a nevezett uniók tető alá hozása, de ezt nem tudta volna a jezsuita páterek szívós munkája nélkül a jezsuita páterek szívós munkája nélkül „kikényszeríteni”.¹⁸³

Ha megvizsgáljuk mi volt az oka a rutén unió megkötésének, akkor legalább három egymástól jól elkülöníthető indítékot tudunk megkülönböztetni. Az első: az 1054-ben kettészakadt keresztyén egyház egységének visszaállítása volt. A második: a klérus nem érezte magát teljes biztonságban a földesurak önkénye miatt, akik ez idő tájt erőltették az áttéréseket. Az erőszakos konvertálásoknak az unió esetleges megkötésével lehetett elejét venni. A harmadik (és egyben legfontosabb ok): a klérus gazdasági és társadalmi felemelkedésének hön áhított vágya volt.¹⁸⁴

Hangsúlyozni kell, hogy az unió megkötése a ruténnel több évtizedes folyamat eredménye volt. Kollonich tevékenysége az unióban a Rómával történt egyesülés utolsó fontos fázisát jelentette. A római katolikus egyházat az unióban nem pusztán a hitbéli egység helyreállításának vágya vezérelte. Emögött politikai és gazdasági szándékok húzódtak meg. Sőt az egyesülések kapcsán az unóra lépő egyházi vezetők – általában ortodox főpapok, archimandriták, apátok –, a vallási egyesülésben legtöbbször politikai és gazdasági hasznot láttak. A katolikus egyház továbbá az egyesülés megvalósítását nem a nagy tömbökben élő, homogén keleti keresztyének körében, hanem az idegen országokban élő, „szakadár”, kisebbségeket alkotó közösségekben kísérelték meg. Ilyen volt például többek között az 1596. évi breszti unió.¹⁸⁵

A bécsi udvarnál is felismerték, hogy az esetleges uniónak nem konfesszionális, hanem politikai és gazdasági megfontolásokra kell épülnie. Következésképp több politikai, mint

¹⁸² Hodinka, 1909. 23–24. p.

¹⁸³ Varga J., 1991. 481. p.

¹⁸⁴ Hodinka, 1909. 254. p.; Pirigyi, 1990. 81–82. 95. p.; Pirigyi, 1991. 25. p.; Botlik, 1997. 17. p.

¹⁸⁵ Pirigyi, 1990. 96. p.

egyházi (spirituális) hasznot hozott. Az unió levezénylésére eszközként felhasznált célszemélyeket anyagi és politikai ígéretek tömegével hitegették. A rutének esetében jelentős szerepet játszott a lélekszám, és az adott társadalom műveltségi foka is. Mint említettük, a breszti unió megkötése bizonyos mértékben támpontul szolgálhatott az ottani rutén papságnak. Az egyesülés előtt a pópák (vagy ahogy nevezték saját nyelvükön őket: a batykók) a kárpátaljai ruténekhez hasonlóan jobbágsorban éltek. Az unió létrejöttével az unitus klérus felszabadult a jobbágyi státusz alól, püspökeiket, érsekeiket pedig a lengyel uralkodók meghívták az országgyűlésbe. Az unitus papnövendékek pedig más külföldi, például római szemináriumokban folytathatták ösztöndíjjal teológiai tanulmányaikat. Ugyanakkor egyházi hagyományaik az unióval nem sérültek: azaz a konstanz–ferrara–firenzei zsinat téziseinek megfelelően megtarthatták liturgiájukat.¹⁸⁶

A munkácsi ortodox püspökök tudomást szereztek az unióról, hiszen szoros kapcsolatot tartottak fenn Lengyelországban élő hittestvéreikkel.¹⁸⁷ Tehát Kárpátalján a társadalmi felemelkedés lehetősége egyfajta motivációs rugóként hatott az unió megkötésére. A rutén klérus az unión keresztül szeretett volna megszabadulni a várurak, a földbirokokosok uralma alól, és így akart privilégiumok birtokába jutni.¹⁸⁸

Az unió gondolata az 1630-as évek elején merült fel.¹⁸⁹ Az ekkor már Rákóczi-birtokokon élt rutének körében eredményesnek bizonyult Taraszovics Vazul kísérlete. Őt 1633-ban nevezte ki munkácsi ortodox püspöknek I. Rákóczi György erdélyi fejedelem.¹⁹⁰ Hivatalviselésének első éveiben felmérte egyházát, tudniillik milyen lenne egy esetleges unió megkötése. Ezért állandóan püspöki vizitációkat folytatott és egyházmegyei zsinatokat tartott. Taraszovics időközben kapcsolatba került Lippay György egri püspökkel, és sikeres tárgyalásokat folytatott az unió ügyében. Miután befejeződtek a tárgyalások – visszatérve Munkácsra – a híveivel megegyezett az unióban.¹⁹¹ Taraszovics püspök 1640-ben épp Jászóra

¹⁸⁶ Hodinka, 1909. 253. p.

¹⁸⁷ Hodinka, 1909. 259–260. p.; Kosáry, 1996. 90–91. p.

¹⁸⁸ Zsatkovics, 1884. 683. p.; Hodinka, 1909. 86. 140. 262–264. 267. p.; Pirigyí, 1990. 96. p.

¹⁸⁹ Az rutének egyházi egyesülése, mint arra fent utaltunk, valójában egy hosszú folyamat eredménye volt. Ez a folyamat a 17. század elején indult meg, amikor 1605-ben Ung. és Zemplén vármegyék birtokosa, Homonnai Drugeth György áttért a protestáns hitről a katolikus vallásra. Jobbágyai ortodox rutének voltak. Homonnai tudott a lengyelországi rutének uniójáról, mivel jelentős birtokokkal rendelkezett Lengyelországban. 1613-ban birtokaira hívta Athanasius Krupeczky przemysli unitus püspököt, hogy az ott élő ruténeket áttérítse Róma hűségére. A püspökkel tartott hét jezsuita szerzetes is. A missziós stratégiájuk célja elsősorban a helyi pópák megnyerésén alapult. A püspök 1614 Pünkösdjén kívánta kihirdetni az uniót a krasznobrodri monostorban. Az unió ellenzői viszont az odasereglett népet a püspök ellen tüzelték, csak Homonnai poroszlói tudták őt kimenteni. Ez a kísérlet tehát elbukott, Athanasius püspök pedig visszatért Lengyelországba. Lásd erről részletesen: Zsatkovics, 1883. 683. p.; Hodinka, 1909. 262–264. 267.p.; Pirigyí, 1990. 96. p.

¹⁹⁰ Hodinka, 1909. 126. 541. p.; Lacko, 1955. 13–14. 176–177. p.; Tusor, 2002. 204–205. 213. 220. 226–227. p.

¹⁹¹ Hodinka, 1909. 119. 267. 288–294. p.; Lacko, 1955. 78–79. 205. 246–252. p.; Welykyj, 1972. 6–7. 16. p.; Tusor, 2002. 220. p.

készült visszatérni, hogy Lippay György kezébe letegye a katolikus hitvallást, amikor akciójának híre Ballingh János munkácsi várkapitány fülébe jutott, aki a püspököt gyakorlatilag az unió megkötésének előestéjén fogságba vetette.¹⁹²

Taraszovics miután kiszabadult, Bécsbe ment, ahol 1642. július 12-én Bécsben letette a katolikus hitvallást: az uralkodó évi járandóságot és rezidenciát biztosított számára Nagyállóban. 1648-ban a püspök abból a célból, hogy Parthenus Péter személyében kijelölhesse utódját, inkognitóban visszatért Munkácsra. Taraszovics a Csernek-hegyi templomban összesereglett híveit meg is eskette, hogy halála után Parthenust fogják támogatni a püspöki cím elnyerésében. Még Taraszovics életében, Homonnai Drugeth János országbíró özvegye, Jakusity Anna Ungvárra hívta tárgyalni Parthenus Pétert és papjait. A találkozó az unió megkötéséről szólt, ahol szóbeli megegyezés történt az özvegygel.¹⁹³

Ennek eredményeként Jakusity Anna fivére, Jakusity György egri püspök Ungvárra érkezett, és folytatta a tárgyalásokat az unió feltételeiről. Végül a felek abban egyeztek meg, hogy az egyesülés esetén a keleti liturgia teljes egészében sértetlen maradt. Megállapodtak abban is, hogy az unitusok püspökeit az egyházmegyei zsinatokon választják meg, és megerősítéséért a Szentszékhez fordulnak. A Rómával egyesült rutén papság ugyanazon egyházi és szekuláris kiváltságokat fogja élvezni, melyeket katolikus klérus. A tárgyalások és viták eredményes lezárulását követően 1646. április 24-én Parthenus Péter és hatvanhárom pápa az ungvári vártemplomban letette Jakusity püspök kezébe a katolikus hitvallást.¹⁹⁴ Ez utóbbit Jakusity püspök utóda, Kisdy Benedek is jóváhagyta.

Az ungvári uniót követő mintegy huszonöt esztendeig viszályok jellemezték a munkácsi unitus püspökség betöltését. Ez idő alatt kilenc kinevezett, de a Szentszék által meg nem erősített püspök állt a munkácsi egyházmegye élén. Ez az áldatlan állapot az ungvári uniónak egyáltalán nem tett jót, de mivel a Szentszék nem ismerte el a munkácsi püspökség

¹⁹² Kiszabadulásáért gyakorlatilag az udvar, valamint a Szentszék is közbenjárt. Taraszovics püspök ügye hamarosan nemzetközi botránnyá terebélyesedett. Az uralkodó, a pápa, valamint az esztergomi érsek levelet váltott egymással az ügy megoldása végett. Sőt a Propaganda Fide is ülésezett Taraszovics bebörtönzése miatt, s határozatot hozott a püspök azonnali kiszabadításáért. Emiatt igen feszültté vált a viszony Erdély és Királyi Magyarország között. Az ügyben maga a varsói apostoli nuncius és Szalaini János, az erdélyi katolikusok vikáriusa is közbenjárt Taraszovics kiszabadításáért. I. Rákóczi György fejedelem engedett a nyomásnak, de kikötötte, hogy a püspök nem térhet vissza székhelyére, a Munkács melletti Csernek-hegy bazilita monostorba. A fejedelem arra hivatkozott, hogy a munkácsi püspököket a mindenkori várurak nevezték ki, vagy fosztották meg hivataluktól, és így a fejedelem meglátása szerint az uralkodó kegyúri jogai nem szenvedtek csorbát. Lásd erről: APF Lettere SC, Vol. 9. fol. 139.; Lásd erről: Zsatkovics. 1884. 684–685. p.; Hodinka, 1909. 272–287. p.; Pirigy, 1990. 97–98. p.; Botlik, 1997. 19–20. p.

¹⁹³ Zsatkovics, 1884. 684. 687. p.; Hodinka, 1909. 44. 304. 331. 665. p.

¹⁹⁴ Hodinka, 1909. 42. 297–301. 305–306. 308. 311–312. 321. p.; Karácsonyi, 1985. 213–215. p.; Lacko, 1955. 114–150. p.; Welikyj, 1972. 95–96. 101–102. p.; Hermann, 1973. 272. p.; Sugár, 1984. 323. p.; Pirigy, 1990. 98. p.; Tusor, 2002. 226–227. p.; Miron, 2004. 34. p.

létjogosultságát, így az unitus rutének püspökei *exlex* állapotban találták magukat.¹⁹⁵ A problémát tetézték még a püspökkinevezések körül kialakult viszályok, a schismák, valamint az egyházi fegyelem be nem tartása.¹⁹⁶

1688-ban Benkovich Ágoston nagyváradi püspök felhívta Kollonich Lipót figyelmét, a munkácsi egyházmegyében lévő áldatlan és kaotikus állapotokra.¹⁹⁷ Kollonich Rómából hozta a görög nemzetiségű és nagy műveltségű De Camelis Józsefet, aki korábban a szentszéki könyvtár munkatársaként, illetve az orosz baziliták római prokurátoraként tevékenykedett. Kollonich Lipót előterjesztésére VIII. Sándor pápa De Camelis 1689. november 5-én a munkácsi rutének apostoli vikáriusává nevezte ki, majd a történeti Örményországban található Sebasteia címzetes püspökévé szentelték fel.¹⁹⁸ I. Lipót pedig munkácsi püspöknek nevezte ki, de kikötötte az új püspököknek, hogy ő és az utódai kötelesek az egri püspököknek engedelmessé válni. Ebből később majd sok bonyodalom is származott, tudniillik Eger és Esztergom között az egyházi joghatóság címén viszály alakult ki, és ez egészen az unitus megyéspüspökség megalapításáig eltartott.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Zsatkovics, 1884. 695. p.; Hodinka, 1909. 42. 795. 797. p.; Vanoviczi János a püspök probléma mellett az unió fontos problémájának tartotta az égető könyvhiányt. Ennek hangot is adott a Propaganda Fidéhez 1669. február 14-én elküldött levelében is. „*Schismatici in lingua Ruthena debent habere libros catholicos, maxime catechismum, rituale, evangelium, Biblia, et directorium sacerdotum, aliosque libellos sprituales, et aliquam postillam bonam.*” Idézi: Tóth, 1994. 147. 153. p.

¹⁹⁶ A pálosrendi Benkovich Ágostonnak, az unitusok vikáriusának, 1673-ban a Propaganda Fidéhez eljuttatott jelentése. A szerzetes az unitusok között burjánzó bigámiára hívta fel a figyelmet. A vikárius főleg ennek az okát a püspöki szék betöltése körül kialakult viszályokban látta: „*Juaret hos Reverendissimos in promotione fidei vel maxime unione Graeci ritus Ruthenorum Episcopus Munkaczianses, sed jam ab annis quattuor et amplius nullus est, cum magno damno sacerdotum illius ritus, qui prope ad numerum 500 accedunt, animarum facile 100000, qui ob absentiam boni et vigilantis pastoris, sicut sacerdos, ita et populus dissolutus, proclivis ad bigamiam, quam in dies, uti praemis, ob defectum vigilantiae pastoralis exercet.*” Idézi: Tóth, 1994. 185. p.

¹⁹⁷ Benkovich 1653–1658 között a római Collegium Germanicum-Hungaricum növendéke volt. Magyarországon a Felvidéken fejtett ki missziós tevékenységet. Később a magyarországi pálos missziók helyettes főnöke, majd az unitus rutének általános helynöke volt. 1675–1681 között a pálos rend generálisának tisztét töltötte be. 1681-től haláláig nagyváradi római katolikus püspök, 1691-től pedig ténylegesen székvárosában látta el a püspöki hivatalát. Mindig is szívügyének tartotta a rutén püspök problémáját. Lásd erről: Hodinka, 1909. 398–399. p.; Pirigy, 1990. 141. p.; Tóth, 1994. 9. 16. 18. 29. 141. 143. 156. 170. 171. 183–201. 205. p.; Miron, 2004. 34. p.; A pálos szerzeteseknek, valamint Benkovich Ágostonnak a rutének között végzett missziós tevékenységéről lásd: Végheő, 2000. 65–81. p.; Végheő, 2003. 99–122. p.; Végheő, 2007. 227–244. 291–294. p.

¹⁹⁸ De Camelis kinevezésénél a Szentszék határozottan kikötötte, hogy őt nem megyéspüspöknek, hanem címzetes püspöki minőségben nevezték ki apostoli vikáriusnak. Sőt a püspököt közvetlenül a Szentszék alá rendelték. Kinevezésekor azonban nincs megemlítve, hogy az egri püspök egyházi joghatósága alá tartozott volna. De Camelis kinevezésekor figyelembe kellett venni a korábbi gyakorlatot is, miszerint a kinevezett munkácsi püspököt az ottani latin ritusú megyéspüspöknek, tehát az egrinek, mindenben engedelmessé válni kötelesek. A Kollonich-féle Einrichtungswerk Ecclesiasticum fejezetében erről külön függési záradékot fogalmaztak meg. Lásd erről: Hodinka, 1909. 569. p.; HC, 1952. 347. p.; Pirigy, 1990. 142. p.

¹⁹⁹ Kaminsky püspök a viszály közepette arról akarta meggyőzni Fenessy György egri püspököt, hogy a rutének uniója csak akkor teljesedik ki, ha a munkácsi unitus püspök az egri püspök ritus vikáriusa lesz. Az egri püspök a munkácsi unitusok ügyében az 1215. évi IV. lateráni zsinat 9. fejezetére hivatkozva kifejtette, hogy a munkácsi unitus püspökök vikáriusi rangra lefokozva az ő egyházi joghatóságuk alá tartoztak. Zsatkovics, 1884. 767–768. 770–772. p.; Nilles, 1885. 855. p.; Hodinka, 1909. 325–326. 400. 405–406. 408. p.; Sugár, 1984. 368–369. p.

A Kollonich-féle Einrichtungswerk ekkor még az egri püspökség egyházi joghatósága alá vonta a munkácsiakat. A dokumentum Ecclesiasticum fejezetének negyedik pontjában a Kollonich azt javasolta I. Lipótnak, hogy a munkácsi unitus püspököt helyezze suffraganeusként az egri püspök ellenőrzése alá. Kollonich azzal indokolta, hogy a munkácsi püspökök hosszú ideje óta teljesen elhanyagolták a metropolitáknak tartozó fejelemet, amelyben a politikai zűrzavarok szerepet játszottak. Ennek következtében a metropoliták nem gyakorolhattak felettük felügyeletet, amiért is az unitus püspökök egyre inkább eltávolodtak a római katolikus egyház hitigazságaitól. A Kollonich által megfogalmaztatott úgynevezett függési záradék ellenére már újból jelentkezett az a határozott igény, hogy a püspökség megyéspüspökséggé alakuljon át, továbbá az, hogy a metropolitájuk közvetlenül az esztergomi érsek legyen.²⁰⁰

De Camelis püspöki tevékenységét mindezek ellenére komoly szervezői munka jellemezte. Három év alatt tizenkét zsinatot tartott, végigvizsgálta a parókiákat, és egyházlátogatásairól részletes beszámolókat küldött a Szentszék missziós hatóságának. Komolyan ügyelt az egyházfegyelem betartására.²⁰¹ De Camelis szíven viselte a püspökség javadalmainak rendezését és papnevelést. A javadalmazás ügye keményebb kérdésnek bizonyult. (Ezt csak 1751-ben rendezték Mária Terézia uralkodása idején.) A püspök a Csernek-hegyi monostor részére ezerforintos alaptőkével alapítványt létesített, amelyben kikötötte, hogy az összeget olyan tanító alkalmazására célszerű fordítani, aki a fiatalokat az egyházi szertartásra, a latin, valamint a magyar nyelvre tanítja.²⁰²

De Camelis mindamellett fontosnak tartotta a klérus társadalmi státuszának rendezését. Ezért az udvarhoz fordult. I. Lipót 1692. augusztus 23-án kiváltságlevelet adott ki az unitus papság számára, amelyben a papokat és családjaikat felszabadította a jobbágyterhek alól. Kimondta a papok olyan mentességet élvezzenek, mint a katolikusok. Elrendelte továbbá, hogy a földesurak a parókiák, az iskolák, valamint a temetők részére külön földterületet biztosítsanak.²⁰³ Ez utóbbi ugyanakkor komoly ellenállásba ütközött. Ugyanis a földbirtokosok kifogásolták, hogy a király az országgyűlés megkerülésével döntött a rutének ügyében. Fenessy püspök és Kollonich az unitusok mellé álltak, de pápens végrehajtására a

²⁰⁰ Hodinka, 1909. 93. 255. 570–571. p.

²⁰¹ Gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár is megemlékezett De Camelisről. A kancellár szerint a püspök a máramarosi és a Bányakővár vidéki románokra is ki akarta terjeszteni egyházi joghatóságát. „Ekkor jött vala bé a gyűlésre a munkácsi, hogy már görög unitus, de valósággal pápista s orosz püspök is, hogy ő máramarosi és bányakővár-vidéki oláh püspök legyen.” Bethlen, 1860. 135–136. p.

²⁰² Nilles, 1885. 860–865. p.; Pirigyí, 1990. 143. p.

²⁰³ Zsatkovics, 1884. 773. p.; Hodinka, 1909. 413. p.; Karácsonyi, 1929. 352–353. 357. p.; Hermann, 1973. 350–351. p.; Pirigyí, 1990. 144. p.; Miron, 2004. 34. p.

vármegyék tiltakozása miatt nem került sor.²⁰⁴ Így a gyakorlati megvalósítás hosszú évtizedeket vett igénybe.²⁰⁵

Az unió és a püspökség történetében sok kárt okozott a Rákóczi-szabadságharc. De Camelis nem maradhatott Munkácson, mert őt Rákóczi híve, az unitus Kaminszky Petronius elűzte. A püspöknek Eperjesre kellett menekülnie, és mivel nem tette le a hűségesküt a fejedelemnek, kiutasították az országból. 1706-ban bekövetkezett halála miatt nem tudta kiteljesíteni missziós munkáját, de ténykedései útmutató jellegűnek bizonyultak utódai számára. Az előlekek pedig ekkor még nem voltak kedvezőek.²⁰⁶

De Camelis halála után valóságos káosz alakult ki a püspökség betöltését illetően. Rákóczi kegyúri előjogaira hivatkozva hívét, Kaminszkyt nevezte ki munkácsi püspöknek. A kijevi unitus metropolita pedig egyházi joghatósága alá kívánta vonni a munkácsi püspökséget. Kaminszky felszentalése ügyében Rákóczi a kijevi unitus metropolitához fordult, továbbá kérte a főpapot, hogy segítsen kieszközölni Kaminszky megerősítését a Szentszéken.²⁰⁷ A Szentszék más véleményen volt. XI. Kelemen pápa Kaminszkyval szemben Vinniczky György przemysli unitus püspököt kérte fel a munkácsi püspökség kormányzására.²⁰⁸ I. József viszont De Camelis korábbi helyettesét, az unitus papság által is széles körben támogatott Hodermárszky Jánost nevezte ki püspöknek.²⁰⁹ Tehát ekkor egyidejűleg három munkácsi unitus püspök működött, és mindhármuk makacsul ragaszkodott kinevezésének jogosságához. Némi változást hozott, hogy Vinniczkyt időközben a Szentszék kijevi unitus érsekké nevezte ki. A Szentszék helyére Filipovicz Polikárpot nevezte ki vikáriusnak 1709-ben.²¹⁰ II. Rákóczi Ferenc Kaminszky halála után utódjául, 1710-ben Bizánczy Györgyöt, korábbi nagykállói esperest, kívánta kinevezni. Az udvar viszont Hodermárszky kinevezése mellett tört lándzsát. Őt viszont a Szentszék nem volt hajlandó megerősíteni.²¹¹

²⁰⁴ Hodinka, 1909. 572. 574. 581–583. p.

²⁰⁵ I. Lipót kiváltságlevelét fia III. Károly 1712-ben, majd Mária Terézia 1741-ben újból megerősítette, mert a vármegyék és a rendek továbbra is érdekeik, és kiváltságaik megcsorbítását látták benne. Az unitus papok jogi helyzetét csak az 1721–1722. évi országgyűlésen szabályozták. A parochiális telkek kihatása pedig csak a 18. század végén, Bacsinzky András püspöksége alatt valósult meg. Lásd erről: Hodinka, 1909. 626–662. p.; Botlik, 1997. 26–27. p.

²⁰⁶ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 199–202. p.; Hodinka, 1909. 432–433. p.; Pirigyi, 1990. 145–146. p.; Botlik, 1997. 27. p.

²⁰⁷ Nilles, 1885. 866. p.; Fraknoi, 1895. 420–421. p.; Hodinka, 1909. 432–438. 445–446. 454–458. 665–669. p.; Botlik, 1997. 28. p.

²⁰⁸ Vinniczkyiről lásd: APF Acta SC, Vol. 78. fol. 157–163.; APF Lettere SC, Vol. 96. fol. 21.; APF Lettere SC, Vol. 98. fol. 62.; APF Lettere SC, Vol. 99. fol. 87., 90.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 59. 299–300. p.; Hodinka, 1909. 429. 433. p.; Welikij, 1954. 247–248. p.; Petrowicz, 1988. 76–77. p.

²⁰⁹ Fraknoi, 1895. 421. p.; Hodinka, 1909. 119. 431–434. 451–452. 461–514. p.

²¹⁰ Fillipoviczról lásd: APF Acta SC, Vol. 71. fol. 82–83.; Fraknoi, 1895. 422–423. p.; Hodinka, 1909. 86. p. 453–456. 461–494. 521–522. p.; Welikij, 1954. 171. 281–282. p.; Sugár, 1984. 379–380. p.; Pirigyi, 1990. 147. p.

²¹¹ Zsatkovics, 1884. 773–775. 777. p.; Hodinka, 1909. 478. 521–522. p.

A püspökkérdésből adódó káoosz és viszály ártott az uniónak, és kártékonyan hatott az egyházi fegyelemre. Gyakorlatilag senki nem foglalkozott a papok felszentelésével, a bérmaolaj beszerzésével. Sok volt az újranősült pap, és gyakran előfordult, hogy már korábban elvált híveket adtak össze. A helyzet tarthatatlanságára Telekessy István egri püspök hívta fel a figyelmet.²¹² Ő II. Rákóczi Ferenc korábbi hívét, Bizánczyt nevezte ki vikáriusnak 1713-ban.²¹³ Telekessy munkája végül meghozta a gyümölcsét: sikerült elérni, hogy Fillipovics és Hodermárszky lemondjanak a munkácsi püspökségről.²¹⁴ III. Károly 1715-ben Bizánczyt nevezte ki munkácsi püspöknek.²¹⁵ Róma ugyanakkor fenntartotta korábban többször hangoztatott álláspontját a munkácsi püspökség létjogosultságával kapcsolatban. Ezért még ugyanebben az évben Hodermárszkyt De Camelishez hasonlóan apostoli vikáriussá, és az örményországi Sebasteia címzetes püspökké emelte. Ez az állapot viszont nem volt fenntartható. Így Bizánczyt a kegyúri jog alapján félreállították. Ugyanakkor Hodermárszkyknak is távoznia kellett, mert neki sem volt pápai megerősítése. Így végül kompromisszum jött létre, nevezetesen: a pápa 1716. február 5-én Bizánczyt nevezte ki apostoli helynökké, és a nyugat-örményországi Sebastopolis címzetes püspökké, a rutének főpásztorává.²¹⁶

Mindezek ellenére számos probléma megoldatlan maradt. Nem tudtak például dűlőre jutni az egyházi joghatóság kérdésében. Esztergom és Eger között erről valóságos viszály dűlt. 1715-ben a Munkácson megtartott egyházmegyei zsinaton a jelen lévő papság kijelentette, hogy az unió megkötésével kapcsolatban továbbra is a megállapított feltételekhez ragaszkodik. Azaz az esztergomi érseken kívül más főpapot nem ismernek el főpásztoruknak. De a legfőbb óhaj, az önálló megyéspüspökség továbbá is csak dédelgetett álom maradt.²¹⁷

A rutén egyesülés tehát ekkor még félsiker volt, és nem érte el a célját. Az unió megkötése után a ruténeknek továbbra is küzdeniük kellett a munkácsi várurakkal, a vármegyékkel, valamint a Szentszékkal. Ez utóbbi kimondva kimondatlanul 1771-ig megkérdőjelezte a püspökség létjogosultságát. Sőt a Szentszék azon a véleményen volt, hogy a maga püspökség

²¹² Hodinka, 1909. 497–499. 583–584. p.

²¹³ Hodinka, 1909. 462–463. 497. p.; Pirigyí, 1990. 147. p.

²¹⁴ Fillipovics a görögországi Dodona címzetes püspöke volt 1710–1711 között. Viszálya Hodermárszkyval megtalálható: HC, 1952. 123. p.

²¹⁵ Fraknói, 1895. 422. p.; Hodinka, 1909. 529–542. p.

²¹⁶ Zsatkovics, 1884. 778. p.; Fraknói, 1895. 424. p.; Hodinka, 1909. 221. 514. p.; HC, 1952. 348. p.; Sugár 1984. 397. p.; Pirigyí, 1990. 148. p.; Botlik, 1997. 30. p.

²¹⁷ A kárpátaljai rutének eme problémája csupán 1771-ben oldódott meg, amikor XIV. Kelemen pápa kiadta az Eximia regalium kezdetű bullát, mellyel felállította a munkácsi unitus megyéspüspökséget. Az újonnan létesített egyházmegye élére Bradács Jánost, korábban Rhosus címzetes püspökét, nevezte ki. Ezzel akkor több mint egy évszázados vita zárult le. Lásd erről: Zsatkovics, 1884. 875–877. p.; Hodinka, 1909. 597–607. p.; HC, 1958. 217. p.; Pirigyí, 1990. 165. p.; Pirigyí, 1991. 29. p.; Botlik, 1997. 39. p.

léte légből kapott. Feszült volt a helyzet az unitus románokkal is, akik náluknál kedvezőbb helyzetben voltak: 1720-ban megyéspüspökséget kaptak Fogaras székhellyel a Szentszéktől, és egyházi joghatóságra szempontjából püspökeik igényt tartottak a bihari és a máramarosi unitusok feletti ellenőrzésre.²¹⁸

3.4. Az erdélyi románok uniója

Az erdélyi ortodox román egyház helyzete igen sajátos volt az unió előestéjén. Püspökét a konstantinápolyi ortodox pátriárka jóváhagyásával a havasalföldi metropolita szentelte fel, aki azonban a gyulafehérvári református püspök öt ellenőrzése alatt állt.²¹⁹ Az erdélyi fejedelmek és fejedelemszonyok pártfogásának köszönhetően román iskolák, templomok, nyomdák létesültek, melyek nagyban hozzájárultak az erdélyi román ortodox egyház megerősödéséhez. Egyébiránt I. Apafi Mihály is felismerte az ortodox klérusban ezt az erőt, és elődjehez hasonlóan igyekezett jogaikat kiszélesíteni, valamint a papság anyagi és társadalmi helyzetét megerősíteni. Sőt állami védelmet igyekezett biztosítani a magyar földesurak túlkapasai ellenében. A románok helyzetét azonban nem rendezték átfogóan és körültekintően.²²⁰

Az erdélyi román egyház ügyében a katolikusok eszméltek gyorsabban. Baranyi Pál jezsuita szerzetes, Gyulafehérvár római katolikus plébánosa az 1690-es évek elején megkezdte az unió tárgyalásokat Szerémi Teofil püspökkel. A misszió ügyét megkönnyítette I. Lipót 1692. augusztus 23-án kiadott pátense, amelyben az uniót elfogadó román klérusnak ugyanolyan kiváltságokat ígért, mint a római katolikus papoknak.²²¹ Sőt a bécsi udvar arra is felhatalmazta a románok között térítő jezsuitákat, hogy terjesszék: unió esetén politikai előjogokat is hajlandó adományozni nemcsak a román papságnak, hanem a világiaknak. Ez az ígéret hatékonyan bizonyult. Az 1697. március 21-én Gyulafehérvárt megtartott ügynevezett kis zsinaton Szerémi Teofil püspök tizenkét esperessel kimondta az egyesülést.²²²

²¹⁸ Hodinka, 1909. 255. p.

²¹⁹ Pirigy, 1991, 30. p.

²²⁰ R. Várkonyi, 1986. 887. p.; Az erdélyi fejedelemségben élő románokról szolgált némi információval Giulio Spinola bécsi nuncius 1665-re datált jelentése a Propaganda Fidének. A nuncius szokványos klisékkel élt: a románok szakadárook, és a többségük földműveléssel foglalkozott, kivéve nemeseiket, akik a fogarasi vár mellett, valamint Hátszeg és Kőváron laknak. Egy szakadár püspökük van, aki Gyulafehérvárt a város falain kívül székelte. „*Valachi in Transilvania sunt omnes schismatici, Graeco ritu uentes habent episcopum, qui Alba Iuliae extra muros civitatis residet, hi Valachi potiori ex parte sunt rustici, exceptis quibusdam Valachis circa Fogaras arcem et districtum Hatszeg et Kővar commorantes.*” Tóth, 1994. 358–368. p.

²²¹ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 43–48. p.; Gyárfás, 1925. 131. p.; Miron, 2004. 35. p.

²²² APF SC, Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3. fol. 39.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 53–56. 71. p.; Lásd erről: Nilles, 1885. 165–169. 171–174.p.; Gyárfás, 1925. 131. p.; Karácsonyi, 1985. 215–218. p.; Tröcsányi, 1988. 281–285. p.; Pirigy, 1990. 101. p.; Miron, 2004. 37. 39–40. p.

A jelen lévő papok viszont kikötötték, hogy az unitus román papok ne csak a római katolikus papokat, hanem a többi erdélyi protestáns vallás lelképásztoraikat megillető kiváltságokat is kapják meg. Ezenfelül megfogalmazták azt az igényüket is, hogy minden olyan faluban, ahol unitus pap szolgálja az Urat és a közösséget, annak paplakot építsenek. Fontos feltétel volt továbbá, hogy a klérus kizárólag a saját püspökétől függjön, és hogy világiak ne rendelkezessenek fölötte. Külön rendelkezett a naptárkérdésben. Kérték a katolikusoktól, hogy amíg az ortodoxok Erdélyben is a Julianus-naptárt használják, addig ők se vezessék be a „modern” Gergely-naptárt. Szerémi és hívei végül követelték, hogy az unitus egyház ne Erdély megtűrt, hanem bevett felekezete legyen.²²³ Teofil püspök az 1697. június 10-én megtartott újabb gyulafehérvári zsinaton megismételte az uniót, illetve az unió feltételeit. Az unió katolikus „főtárgyalója”, Baranyi Pál páter, és két munkatársa: Hevenes Gábor és Szentiványi Márton a nyilatkozatot latinra fordították és felterjesztették a bécsi udvarba.²²⁴

A folyamat ekkor mégis megrekedni látszott, mivel a nyilatkozat felterjesztése után néhány héttel váratlanul elhunyt Szerémi püspök. Az ügyet tovább bonyolította, hogy az unióról tudomást szereztek az erdélyi reformátusok, valamint az uniót ellenző román ortodox papok, a bukaresti (havasalföldi) metropolita, végül a konstantinápolyi pátriárka is. Ők mindent elkövettek, hogy „visszacsinálják” az egyesülést. Az unió gyakorlatilag megosztotta a románokat: az egy részük az unió mellett állt, míg a másik részük az unió ellen tevékenykedett.

Időközben Teofil püspök utóda Anghel Atanáz püspök lett. Az új főpap nemesi származású volt. Teológia tanulmányait a gyulafehérvári református kollégiumban végezte. Atanáz a reformátusok hathatós támogatásával 1698. január 22-én nevezték ki püspöknek, és a görög születésű Theodósziosz bukaresti metropolita szentelte fel őt.²²⁵ A felszentelése idején Bukarestben tartózkodott Doszitheosz, Jeruzsálem ortodox pátriárkája, aki huszonkét pontból álló ultimátumot nyújtott át az új püspöknek. Ily módon tulajdonképpen azt szerette volna megtudni: vajon Atanáz püspök továbbra is az ortodox egyház híve marad-e. A püspök a pátriárkának kitérő választ adott. Nem akart azonnal nyíltan állást foglalni, hiszen ekkor

²²³ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 72–75. p.

²²⁴ R. Várkonyi, 1986. 887. p.; Pirigyí, 1990. 101–102. p.; Pirigyí, 1991. 30. p.

²²⁵ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 321. 345. p.; Lásd erről: Gyárfás, 1925. 132. p.; Miron, 2004. 41. p.; Benkovich Ágoston az erdélyi román unió előkészítésben és tető alá hozásában nem vett részt, ám támogatása fontosnak bizonyult. Lásd erről: Végsheő, 2007. 301–302. 422. p.

még tárgyalt mind az ortodoxokkal, mind pedig a protestánsokkal, és mind a katolikusokkal.²²⁶

Végül újfent a katolikusok bizonyultak hatékonyabbnak. Baranyi páter vezetésével a jezsuita atyák meggyőzték Atanáz püspököt az unióról. Atanáz belátta, hogy az erdélyi románok érdekeit jobban tudja szolgálni az egyházi egyesülés a katolikusokkal. Fontosnak tűnt számára, hogy az unió esetén maguk mögött tudhatja az udvar támogatását. Ennek megfelelően I. Lipót április 14-én leiratot intézett az erdélyi Guberniumhoz. Az uralkodó kijelentette, hogy azok a román papok, akik elfogadják az uniót, megkapják a római katolikus papokat megillető kiváltságokat. Ehhez a király hozzáfűzte, ha valamelyik protestáns felekezettel lépnének unióra, akkor papjaik mindazon jogokban fognak részesülni, mint a protestáns lekipásztorok.²²⁷

Néhány hónappal később, 1698. június 2-án kiadott körlevélben Kollonich megerősítette: azok a román egyházi személyek, akik elfogadják a keleti szertartás megtartása mellett az egyesülést, ugyanazon kiváltságokban részesülnek, mint a katolikus papok.²²⁸ Az uniót viszont az erdélyi román ortodox egyháznak is meg kellett erősítenie. Néhány hónapos előkészítő munkálatok után 1698. október 4–24. között ült össze Gyulafehérváron a zsinat. Atanáz püspök harmincnycel esperessel együtt újból kimondta az egyesülést, ugyanazokkal a feltételekkel Szerémi Teofil püspök és hívei az úgynevezett 1697. évi kis zsinaton.²²⁹ Az uniós nyilatkozatot Bécsbe terjesztették fel.²³⁰

I. Lipót csak néhány hónappal később 1699. február 16-án kiadott diplomájában hagyta jóvá az egyesülést. A rendelet szerint az uralkodó megismételte, hogy mindazok a román pópák, akik csatlakoztak az unióhoz, megkapják a római katolikus klerust megillető jogokat és privilégiumokat. Az unitus papok megszabadultak a jobbagysortól, és felmentést kaptak a robot, valamint a közmunkák végzése alól. Az uralkodó végül a diplomában felszólította a világi hatóságokat, hogy nyújtsanak védelmet az unitus klerusnak a különböző jogi visszaélésekkel szemben.²³¹

A király által adományozott diplomát 1699. szeptember 19-én hirdették ki az erdélyi országgyűlésen. Mindeközben a folytatódtak az áttérések, és Atanáz püspök egy újabb

²²⁶ Gyárfás, 1925. 132. p.; Pirigy, 1990. 102. p.

²²⁷ Uo. 103. p.

²²⁸ Ezt Kollonich érsek 1701-ben is megismételte: BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 255–257. 355–366. 393–396. p.; Lásd erről: Pirigy, 1990. 103. p.; Miron, 2004. 45. p.

²²⁹ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 71–75. 79–80. 81–82. p.; Lásd erről: Nilles, 1885. 196–198. 200–201. 205–211. 213. p.; Miron, 2004. 41–43. p.

²³⁰ Pirigy, 1990. 103. p.

²³¹ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 111–113. 123–124. p.; Lásd erről: Gyárfás, 1925. 134. p.; R. Várkonyi, 1986. 888. p.; Pirigy, 1990. 104. p.

zsinaton püspökségének papjai 1699. október 30-án megfogalmazta, hogy a román egyház unióját csakis a római katolikus egyházzal tudja elképzelni.²³² Mivel a kedvező kiváltságok miatt igen sok pap csatlakozott az unióhoz, a püspök úgy ítélte, hogy egy nagy zsinatot lenne célszerű összehívni, ahol ismét megerősítenék a már megkötött uniókat. Atanáz püspök újból Gyulafehérvárra hívta a híveket, és az 1700. szeptember 4–15. között megtartott úgynevezett nagy román zsinaton mintegy ötvennégy esperes és 1563 pap írta alá újból az unió nyilatkozatát.²³³ Az udvar méltányolta Atanáz fáradozásait, és 1701-ben I. Lipót erdélyi román unitus püspökké nevezte ki, és a király nevében Altorjai Apor István erdélyi kincstartó iktatta be hivatalába 1701. június 25-én.²³⁴

Az unitus román klérus ugyanakkor nem volt könnyű helyzetben, mert szerb, görög és román ortodox szerzetesek özönlöttek el Erdélyt, és a köznépet az unió, valamint az unitus papság ellen igyekeztek lázítani. Különösen a barcasági románoknál volt sikeres ez az aknamunka. A volt jezsuita, Nagyszeghi Gábor tiltakozó feliratot küldött az uralkodónak a megkötött uniók ellen, mondván azok csak békétlenséget okoz a románok körében.²³⁵ Nagyszeghi „láztását” az uralkodó börtönnel „jutalmazta”. Külön problémát jelentett az is, hogy a kiváltságok elsősorban csak az unitus klérusra terjedtek ki, a világiakra nem.²³⁶ Ráadásul Doszitheosz jeruzsálemi pátriárka is Erdélybe érkezett, és eredményesen prédikált a román lakosság körében az unió elfogadása ellen. Munkája meghozta gyümölcsét; az unió megítélésében megmaradt az erdélyi románság megosztottsága.²³⁷

Az erdélyi protestánsok is tartottak az uniótól, és nem ok nélkül. Hisz már a Diploma Leopoldinum kiadásakor tartottak attól, hogy ha a katolikusok megnyerik maguknak a románokat, akkor az csak is az ő kárukra történhet meg. Esetleges uniójuk megbonthatja a már kialakult konfesszionális egyensúlyt. Azaz a katolikusok megerősödhetnek Erdélyben. Így a protestánsok szintén igyekeztek a románokat megosztani, és az unió elfogadás ellen, illetve annak elutasításáért léptek fel. Sőt Ion Tisca személyében, aki egyértelműen az ortodoxia hívének számított, ellenpüspököt állítottak Atanázszal szemben.²³⁸

²³² BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 91–96. p.

²³³ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 170–176. 233–241. 247–253. 337. p.; Lásd erről: Nilles, 1885. 207. p.; Pirigy 1990. 105. p.; Miron, 2004. 51. 55–56. p.

²³⁴ APF SC, Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3 fol. 98.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 28–33. 34–35. 36–37. 179–181. 183–186. 233–241. 247–253. p.; Lásd erről: Nilles, 1885. 227–229. 230–232. 281–286. p.; Hodinka, 1909. 254. p.; Gyárfás, 1925. 137. p.; Pirigy, 1990. 106. p.; Miron, 2004. 46. p.

²³⁵ Nagyszeghi Gábor tiltakozó emlékiratában azt kifejtette: a román pópák Erdélyben csak azért fogadták el az egyesülést, mert abban reménykedtek, hogy mindannyian nemességet kapnak, mint a többi felekezet papjai, vagy lelkészei. BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 83–86. p.; Lásd erről: Hodinka, 1909. 253. p.; R. Várkonyi, 1986. 889. p.

²³⁶ Nilles, 1885. 221. p.

²³⁷ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 259–260. 267–272. p.; Lásd erről: R. Várkonyi, 1986. 888. p.

²³⁸ Nilles, 1885. 263–269. p.

A románoknak adott diploma végrehajtása akadozott. Ebben komoly szerepet játszott, hogy a többségében protestáns hivatalnokok késleltették a románoknak beígért kiváltságok végrehajtását. Ráadásul a beígért engedmények az erdélyi földesurak érdekeit is sértették. I. Lipót 1701. április 21-én kiadott rendeletében határozottan utasította a Guberniumot, hogy az unió érdekében hajtsa végre az általa kihirdetett diplomát.²³⁹ Ebben a király tizenöt pontban szabályozta az unitusok jogállását. Megismételte, hogy ugyanazon jogok illetik meg az unitus klérust, mint a katolikusokat, szorgalmazta továbbá új katekizmusok kiadását. Előírta továbbá, hogy az unitus püspök a fejedelmekkel és a felekezeti vezetőkkel csak magánlevelezést folytathat. Szabályozta a stóllákat, és az unitus egyház vagyonának kezelését, az egyházi iskolák felállításának menetét. Az unitus püspök kinevezését pedig az uralkodói jogkörbe utalta.²⁴⁰

A diploma ennek ellenére sem érte el a kívánt célt, és nem tudott már újabb híveket megnyerni az uniónak. A Rákóczi-szabadságharc pedig keresztülhúzta az egyesülést; gyakorlatilag sok pap visszatért az ortodoxiára, Atanáz püspök helyzete tarthatatlanná vált, tekintélyét megtépázta.²⁴¹

Atanáz 1713-ban elhagyatva hunyt el. Helyébe Pataki János lépett, akit az 1715-ben megtartott nagyszebenői zsinaton választottak püspökké. Az új püspöknek szembe kellett néznie az új erőre kapó ortodoxokkal. Helyzetét még kétségbeejtővé tette Mártonffy György erdélyi püspök fellépése. Mártonffy volt 1601 óta az első olyan tényleges római katolikus püspök Erdélyben, aki elfoglalhatta tényleges székhelyét Gyulafehérváron. Mártonffy az 1215. évi IV. lateráni zsinat kilencedik kánonjára hivatkozva, Patakit nem ismerte el püspöknek, hanem csak, mint saját rítusvikáriusát.²⁴² Felmerült az önálló unitus püspökség felállításának a kérdése is. A Szentészek meglepő módon gyorsan döntött: XIII. Ince pápa a Ratione congruit kezdetű bulla kiadásával az erdélyi egyesült románok, görögök, rutének, és szerbek számára Fogaras székhellyel új egyházmegyét alapított. Az első püspök Pataki János lett.²⁴³ III. Károly az új egyházmegyének az évi háromezer forint jövedelmet hozó szamosújvári és alsószombatfálvi kincstári uradalmakat adományozta.²⁴⁴

²³⁹ BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 38–39. p.

²⁴⁰ Pirigyí, 1990. 107. p.

²⁴¹ Sok korábbi unitus visszatért az ortodoxiára, a katolikusok szerint sokan az unió tökéletlensége miatt éltek tévelygésben. Nilles, 1885. 309–313. p.; Hermann, 1973. 353–354. p.; Miron, 2004. 57. p.

²⁴² A megkötött unióban ugyanakkor a felek tisztázták, hogy az unitus románokat püspökökkel együtt közvetlenül az esztergomi érsekségnek (és nem az erdélyi katolikus püspökségnek) rendelik alá. „*ab antelato Archiepiscopo Strigoniensi tamquam singulari patrono eorundem cum toto clero principalem habeat dependentiam.*” Gyárfás, 1925. 138. p.; Lásd erről még: Nilles, 1885. 411–413. 416–417. p.; Miron, 2004. 65–72. p.; Galla, 2005. 274. p.

²⁴³ Gyárfás, 1925. 140. p.; HC, 1952. 203. p.

²⁴⁴ Míndeztetézte, hogy a Bánátról és Havasalföldről érkező szerb, görög, és román ortodox szerzetesek

Az unió nem érte el tehát a célját, mely az valójában egy felülről levezényelt politikai reformtörekvésnek bizonyult. Ahelyett, hogy rendezte volna a vallási ügyeket, inkább csak káoszt, vég nélküli vitákat és viszályokat okozott.

sikerrel térítették vissza a híveket az ortodoxiára. Az unitusok problémáját a püspökök felállítására nem oldotta meg, mert nem tudtak megbirkózni a 18. század elején az ügynevezett schisma mozgalmakkal, melyeket elsősorban a krajinai ortodox szerb egyház támogatott. Lásd erről: Karácsonyi, 1985. 354–355. p.; Pirigy, 1990. 120–121. p.; Pirigy, 1991. 31. p.; Miron, 2004. 74. p.

4. OXENDIO VIRZIRESCO ÉS AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK UNIÓJA

4.1. Az örmények megjelenése Erdélyben

Az erdélyi örmények eredete a lengyelországi, a krími és a moldvai közösségekhez hasonlóan egészen a 11. századig nyúlik vissza, amikor is az anyaországi királyságaik elvesztették politikai önállóságukat. A következő évszázadok szeldzsuk-török és mongol inváziói meggyorsították az örmény őslakosság tömeges elvándorlását. A menekültek jelentős része a Krím-félszigeten, illetve az orosz fejedelemségekben lelt új otthonra. Az elvándorlási hullámot továbbá erősítette, hogy a kilikiai örmény királyság 1375-ben a Mameluk Birodalom szerves része lett. Az itteni lakosság tekintélyes hányada Lengyelországba, illetve Moldvába menekült, ezzel is növelve az ott már élő örmény közösséget. Ez a folyamat az anyaországban sem állt meg, mivel a 14. század végén Timur Lenk seregei pusztították az örménységet. A krími örmény közösség életében döntő változást hozott, hogy 1475-ben az oszmán-törökök elfoglalták Kaffa városát, és ezzel a Krími Kánság az Oszmán Birodalom csatlós állama lett. Az ottani örmények részint Lengyelországba, részint Moldvába menekültek. Moldvában az örmények elsősorban Iași, Suțeava, Focșani és Botoșani városokban telepedtek meg.²⁴⁵

A 14. században Erdélyben is éltek már örmények. Tömeges jelenlétükről ugyan nincs információnk, de ismert, hogy elsősorban a szászok lakta városokban, különösen Brassóban és Nagyszebenben szép számmal fordultak meg. Többségük ekkor a Balkán-félszigetről érkezett kereskedő volt. Egyházukról vagy egy kisebb egyházi közösségről is van tudomásunk. 1355-ből a Nagyszeben melletti Tolmács községben került elő egy pecsétfelirat, amelyen egy bizonyos Márton örmény püspök és egy helybéli örmény parókia neve olvasható.²⁴⁶ Nagyszebenben a Krím-, és a Balkán-félsziget felől (pontosabban a Vöröstorony-szoroson át) jöttek örmény kereskedők, akik keleti fűszerekkel kereskedtek. A város fűszerkereskedelmében olyan erős monopóliumot szereztek, hogy a szász kereskedők a magyar királyi udvarhoz fordultak. Arra panaszkodtak, hogy az örmények nem elégedtek meg azzal a haszonnal, mely portékájuk nagybani eladásából folyt be, hanem kiskereskedéseket nyitottak a városban a helyi szász kereskedők hátrányára. I. (Nagy) Lajos király eltiltotta az örményeket, és más jövevény kereskedőket (*mercatores advenae*: a görögöket, a románokat, a

²⁴⁵ Lukácsy, 1859. 12. 63–65. p.; Nistor, 1912. 55–57. p.

²⁴⁶ „*Martini Episcopi Armenorum de Tolmacy, sigillum parochiae Armenorum.*“ Lásd: Zimmermann–Werner – Müller, 1897. 106–107. p. ; Vö. erről még: K’olanjian, 1967. 358. p.

bolgárokat és a zsidókat) Nagyszebenben a kiskereskedéstől.²⁴⁷ Brassóban, 1399-ben az örmények a helyi görög közösséggel közös templomot használtak.²⁴⁸

Az erdélyi fejedelemség korában az örményekről többször szólnak a források. Báthori István fejedelemsége alatt a levantei kereskedelem erdélyi útjának újjáéledése folytán tekintélyes számban bukkantak fel örmény kalmárok Erdélyben. Ennek egyik kézzelfogható példája, hogy 1581-ben a kedvező kereskedői pozícióik felett féltékenyen őrködő szászok átmenetileg kieszközölték a fejedelmi udvarnál, hogy függesszék fel Erdélyben az örmény kereskedők tevékenységét. Az erdélyi országgyűlés 1600. november 4-én elfogadta azt a törvényt, amely a levantei kereskedőelemeknek (görögök, örmények, dalmátok és románok) retorziókat helyezett kilátásba, amennyiben portékáikkal nem a kijelölt helyeken üzletelnek.

Az erdélyi törvénykönyvben, az *Approbatæ Constitutiones*ban szabályozták szintén a levantei kereskedőelemek részvételét Erdély kereskedelmében. Székelyföldön, pontosabban Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék gyűlése is elrendelte, hogy a levanteiek, így többek között az örmények, a mise ideje alatt ne kereskedjenek portékáikkal.²⁴⁹

A 16–17. század folyamán már Moldvából is érkeztek örmény kereskedők Erdélybe. A jereváni Matenadaranban talált örmény nyelvű kézirat említ egy bizonyos *Xaç'ik Kaffayec'i* örmény kereskedőt, akinek Marosvásárhelyen volt üzlete. Ő egy bizonyos *Ohannēs Julayec'i* nevű örmény kereskedő házában kapott mindig szállást.²⁵⁰ 1654-től kezdve már nagyobb számú moldvai örmény kereskedőkről van értesülésünk, akik a gyergyói vásárokra jártak eladni portékájukat.²⁵¹ Sőt egy *Simēon T'orossean* nevű örmény kereskedő 1658-ban megemlíti, hogy jelentős örmény közösségek voltak Ebesfalván és Csíksomlyón is. Ugyanakkor ezeket az információkat más dokumentumok nem erősítik meg.²⁵²

²⁴⁷ Katona, 1790. 713–714. p.; Pach, 1975. 4. p. 25. p

²⁴⁸ „*Cum itaque sicut accepimus in oppido de Corona seu vulgariter Brascho nuncupato Strigoniensis diocesis in confinibus christianitis situato, in quo tam Graecorum, Walachorum, Bulgarorum, Armenorum, quam aliorum infidelium multitudo quendam ecclesiam in oppido praedicto pro eorum usu et cultu deorum habentium una cum Christi fidelibus habitat et moritur.*” Zimmermann – Werner – Müller, 1902. 246–247. p.; K'olanjian, 1967. 358. p.; Pach, 1975. 7. p.; Hasonló problémáról, tudniillik az örmények, románok, görögök vallásgyakorlásáról, IV. Márton pápa levelében Péter János brassói plébánosnak 1422. december 14-én. „*Dictum oppidum ditioni temporalit Sigismundi etc. regis seditum est et a partibus infidelium per unam vix dictam distat et nuper omnibus tam ecclesiis tam etiam habitationibus ipsius oppidi per infideles desolatum fuit, in quo quidem oppido tam Wallachorum, Armenorum, Bulgarorum et Graecorum quam aliarum infidelium copia una cum Christianis in eo degentibus morari solebat.*” Zimmermann – Werner – Müller, 1937. 174. p.

²⁴⁹ Pontosabban Csík-Gyergyó-Kászsónszék Generális Congregációjának 1643. évi végzése. „*Az egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piaczra, mise alatt áruikat ne merészeljék árulni.*” Idézi: Veszely, 1860. 22. p.; Lásd erről: Tarisznyás, 1982. 215. p.; Pál, 2006. 29. p.; Garda, 2007. 227. p.

²⁵⁰ MA, Ms. no. 3519.

²⁵¹ Abrahamyan, 1964. 352. p..

²⁵² K'olanjian, 1967. 359. p.

Az Erdélybe betelepült örménység két részre osztható: az első nagyobb csoport Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspökkel 1668-ban érkezett Moldvából a sorozatos pogromok elől.²⁵³ A pogromokat az örmények elleni a moldvai fejedelem elleni zendülésben történt részvételük miatt követték el. A másik nagyobb csoport az 1672. évi oszmán-török hadjárat miatt Podóliából, és Kameniec-Podolski városából vándorolt be.²⁵⁴

A menekülés célpontjául azért választották Erdélyt, mert sok örmény már korábban is jól ismerte az erdélyi viszonyokat. Menekülésüknek azonban megvolt a maga konfeszionális oka is. Ismerték Erdély toleráns felekezeti viszonyait, a viszonylagos vallási türelmet. Ennek döntő jelentősége volt, mivel az örmények Lengyelországba is emigrálhattak volna. Azért sem kívántak Lengyelországba menni, mert jól ismerték a Nikol Torosowicz által megkötött uniót, és az azzal együtt járó erőszakos térítéseket.

Az erdélyi örmények többsége városlakó volt. Ezt jól mutatják a beköltözött örmény családok nevei is, mint például: Asc'i (Iași), Urmanc'i (Románvásárhelyi), Pojanc'i (Botoșani), Fokšanc'i (Focșani), Suč'ovc'i (Suceava), vagy Hutinc'i (Hotini).²⁵⁵

Az erdélyi örmények eredetéről az örmény történészek sokkal pontosabb képet adnak. Kutatásaik szerint az örmények nagy része Moldvából került Erdélybe. 1330 körül nagy számban érkeztek Botoșani és Iași városokba a Krím-félsziget felől. Mindezt tanúsítja, hogy Botoșaniban 1350-ben, míg Iașiban 1395-ben szentelték fel az első örmény kőtemplomokat.²⁵⁶ 1408-ban I. (Jó) Sándor moldvai fejedelem Lengyelországból hívott örményeket, akiknek szabad kereskedelmi privilégiumokat, valamint szabad vallásgyakorlatot biztosított. Ezek az örmény csoportok Černovița (Czernowitz), Seret, Suceava városokban telepedtek meg.²⁵⁷ A moldvai fejedelem egy évtizeddel később újabb örmény csoportokat telepített le Cetatea Alba, Hotin és Galați városokban. A lengyelországi örmény egyházi évkönyvek igazolják, hogy a 14. század vége óta Moldvában jelentős örmény közösség élt. A moldvai örménység körébe kiküldött örmény egyházi személyek Lengyelországból érkeztek. Az örmény közösségek felett, – mint a későbbi alfejezetekben is látni fogjuk –, az egyházi

²⁵³ A *Fidelis relatio* című dokumentum szerint Minas püspök a nagyszámú örmény betelepülést követő években hagyta el Moldvát, mert a kozákok kirabolták a püspöki rezidenciát Suceavában, és megmaradt híveivel együtt Gyergyóban telepedett le. „*Episcopus atem, praemisso clero suo post populum, adhuc Moldvaian, ob bona episcopalia conservanda non deferens, manebat in residentia sua penes sociaivam (...) inde tamen a Kosacic spoliatius omnibus bonis, emigravit et ipse ad populum in Giorgio.*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 81. p.

²⁵⁴ Lukácsy, 1859. 14–15. p.; K'olanjian, 1967. 360. p.; Nem kizárt, hogy az 1672-ben kitört lengyel-oszmán háború miatt Moldva felvonulási területté vált. Az örmények a csatározásokkal együtt járó fosztogatások, és járványok miatt hagyták el Moldvát és Podóliát. A gazdasági ok a betelepülésükben pedig az lehetett, hogy a háború miatt a levantei kereskedelmi út meghatározott időre Erdélyre tevődött át. Lásd erről: Tarisznyás, 1982. 215. p.; Pál 2006. 28. p.

²⁵⁵ K'olanjian, 1967. 360. p.

²⁵⁶ Dan, 1891. 10–14. p.

²⁵⁷ Schünemann, 1933. 214–217. p.; K'olanjian, 1967. 360–361. p.

joghatóságot Lemberg apostoli érseke gyakorolta. Hatásköre nemcsak Moldvára, hanem Havasalföldre, Bulgáriára, Krímre és Trákiára is kiterjedt.²⁵⁸ A 17. században főleg a ferences szerzetesek vizitálták a moldvai katolikusokat. A Propaganda Fidének küldött jelentéseikben röviden beszámoltak az örmények egyházi helyzetéről. Ezekben leírták, hogy Suçeava városán kívül található Szent Oxan-monostorban székelt a helyi örmények püspöke.²⁵⁹ Ez Marco Bandininek, Marcianopolis címzetes érsekének 1648. március 2-án Bákóból (*Bacau*) kelt beszámolója szerint az apostoli szertartású örmények püspöke viszont a Galați mellett található örmény monostorban székelt. Ugyanakkor megemlíti azt is, hogy Suçeavában is van örmény püspökség, ahol az örmény főpap szintén a városon kívüli kolostorban rezideál. Utal arra továbbá, hogy a városban az örményeknek négy köteplomuk van.²⁶⁰

A betelepülést némileg pontosítanunk kell. Ugyanis vannak korábbi adataink arról, hogy a moldvai örmények Erdélyben megjelentek. Ezt különösen elősegítette, hogy 1607-ben Gyergyószentmiklós országos vásárjogot kapott a fejedelemtől. Az évi három országos vásár és hetivásárok szinte mágnesként vonzották a szomszédos államokban (Lengyelország, Moldva) élő örményeket. Először kalmárként jelentek meg, majd később kisebb csoportonként telepedtek le Gyergyószentmiklóson. Az örmény családok első ilyen csoportja 1637-ben left otthonra a városban.²⁶¹ 1654-ben Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson két örmény testvér, Vardik Martiros és Azbëy Hëry Gandran vezetésével néhány örmény kereskedő család letelepedett le.²⁶²

²⁵⁸ K'olanjian, 1967. 363. p.; Petrowicz, 1971. 30. p.

²⁵⁹ Benda, 2003. 343. 357. 401. 409. 534. 573. 613. 615–616. 679. 685. 716. 717. p.; Lásd erről: Ferro, 2005. 30–31. 125–150. p.

²⁶⁰ APF SOCG, Vol. 427. fol. 436; APF FVC, Vol. 21. fol. 3–32.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 15. 248. p. Vol. 16. 32. p.; Vol. 23. (Paginaszámzás nélkül). Vol. 21. 81. p.; Lásd erről: Ferro, 2005. 87. p.

²⁶¹ Garda, 2007. 227. p.

²⁶² A 18. század közepén született *Brevis descriptio status Armenorum in Transilvania degentium* (röviden: *Status Armenorum*) forrás megjegyzi, hogy az 1668–1672 közötti bemenekülés előtt már voltak a fejedelemség területén ideiglenesen tartózkodó örmény közösségek. Többségük havasalföldi, konstantinápolyi, vagy anatóliai örmény kereskedő volt, akik a hatóságok engedélyével telepeket alapítottak, például Nagyszebenben, Gyergyószentmiklóson, vagy Brassóban. A *Status Armenorum* határozottan az 1650. évet adja meg, amikor az első örmény kereskedőtelepek feltűntek Erdélyben. Ávedik az első erdélyi örmény családok megtelepedésének időpontját 1637. évre teszi. Nem kizárható, hogyekkor létesült Gyergyószentmiklóson az úgynevezett Idegenek Temetője. Egy 1735-ből származó dokumentum szerint egy örmény testvérpár, Azbëy és Vardik 1654-ben telepedt le Gyergyószentmiklóson. 1658-ban egy bizonyos ebesfalvi Nikoľos lánya frigyre lépett a gyergyószentmiklósi Éranos örmény kereskedő öcsével. *ASV ANV*, Vol. 196. fol. 147.; Lásd erről: Ávedik, 1896. 68. 86. 125. p.; Kölönte, 1910. 127. p.; Abrahamyan, 1964. 352. p.; Tarisznyás, 1982. 215. p.; Garda, 1992. 18. p.; Pál, 2006. 28–29. p.; Garda, 2007. 227. p.; Az örmények ebben a korszakban a Királyi Magyarországon északi részén is megjelentek. 1667-ben I. Lipót kiváltságlevelet adott ki a görög, rác, és örmény borkereskedőknek, amelyben megengedte, hogy a szabad királyi városok kivételével az ottani kincstári birtokokon letelepedhessenek. Sőt a nevezett kereskedő elemeket egy bíró alatt egyesítette. Azaz megengedte nekik, hogy a felvidéki szabad királyi városok kivételével az ottani kincstári birtokokon megtelepedő görög és örmény kereskedők saját bírójuk alatt kereskedelmi társaságot szervezzenek a Szepesti Kamara oltalma alatt. Ezt a kiváltságot I. Lipót 1690-ben megerősítette. Bár az is igaz, hogy kereskedői mivoltuk miatt többször konfrontálódtak a magyar kalmárokkal. Például, Horvát Márton debreceni bíró 1688. november 29-én keltezett

Lukácsy Kristóf kutatásai szerint 1668–1672 között az egész moldvai örmény közösség elmenekült az őket sújtó vallási üldöztetések elől.²⁶³ Természetesen ez túlzás, és minden valóságálapot nélkülöz, mert az üldöztetések ellenére a moldvai örmények többsége a fejedelemség területén maradt. Az viszont igaz, hogy közülük sokan Erdélybe menekültek, és I. Apafi Mihály fejedelemnek köszönhetően Székelyföldön találtak új hazára. A fejedelem úgy vélte: a kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozó örménység elősegítheti az akkor már szűk mozgástérrel rendelkező fejedelemség gazdasági életének fellendítését. Ezen túlmenően nem hagyható figyelmen kívül, hogy a fejedelem az örményeket igyekezett kihasználni az erdélyi szászokkal és görögökkel szemben.²⁶⁴ Az menekülő örmények főleg Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Kantán, Görgényszentimrén, Ditrón, Bátoson, Marosfelfalun, Remetén, Gyergyószentmiklóson, Petelén, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, és Besztercén telepedtek meg.²⁶⁵

I. Apafi Mihály 1661 óta meglehetősen szűk politikai mozgástérrel rendelkezett, és a gyengülő oszmán befolyás alatt lévő Erdély sorsa már a nagyhatalmak kezében volt. Kötődött, hogy Erdélyt nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is nagyon megviselték a 1660-as évek katonai hadjáratai. A fejedelem szerette volna elejét venni az örmények 1670-es évek végén történő kitelepülésének, mivel a pogromok elültével vissza kívántak térni Moldvában. A fejedelem 1680. október 25-én az erdélyi örményeknek szabad kereskedési és szabad letelepedési jogot biztosított, abbéli reményében, hogy az örmények szorgalmukkal és rátermettségükkel képesek fellendíteni az erdélyi gazdaságot.²⁶⁶ Az oszmán-törökök 1683. évi

lelélében, a hegyaljai borkereskedők nevében, védelmet kért a Szepesi Kamarától az Erdélyből és Moldvából bejövő örmények és görögök ellenében. Lásd erről bővebben: Hodinka, 1912. 12. 19–20. 25. p.

²⁶³ Rudolf Bzensky szerint az örmények Moldvából 1669-ben menekültek Erdélybe. Mellesleg megjegyezte, hogy Moldvába az örmények ősei a középkori örmény fővárosból, Aniból a tatár seregek pusztításai miatt származtak el. Lásd erről: BEKK, Coll. Hev. Vol. 16. 32. p.; „*Corrigendus igitur est hic error illorum qui Armenos Transilvanos in Moldaviam et Valachiam immediate ex Armenia venisse contendunt, et qui adventum Armenorum in has oras cum eversione urbis Ani et regni Armeniae contendunt.*” Lukácsy, 1859. 15. p.; Lukácsyra hivatkozik: Petrowicz, 1988. 80. p.; A *Fidelis relatio* dokumentum 1668. esztendőit jelölte meg az örmények betelepülésével kapcsolatban. BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 81. p.; Lukácsy úgy vélte, hogy az örmények 1672-ben menekülnek Erdélybe és nem néhány évvel korábban. Lukácsy, 1859. 16. p.

²⁶⁴ Pray, 1775. 170–171. p.

²⁶⁵ BEKK, Coll. Hev. Vol. 16. 33. p. Vol. 21. 81. p.; BEKK, G. Vol. 522. fol. 137., 173.; Lásd erről: Bžskeanc', 1830. 193–209. p.; Lukácsy, 1859. 17–18. p.; Alt'uncan, 1877. 65–103. p.; Gopcsa, 1895. 376. p.; Szeghalmi, 1942. 372. p.; Roszko, 1964. 147–149. p.; Abrahamyan, 1964. 142–145. p.; Molnár, 2007. 27. p.; A mechtarista történész, Grigor Govrikean (Kovrig Gergely) ehhez még hozzáteszi, hogy a betelepült örmények nagyobb része Gyergyószentmiklósról és Csíkszépvízre települt, míg a kisebbik rész, a papsággal – így vezetőjükkel Minas Alek'sanean-Zilifdarean T'oxat'ee'i püspökkel – valamint a módosabb kereskedőkkel egyetemben Besztercén, a város északi részén lett új otthonra. „*Pars maxima in sede Gyergygo, pago Szepviz dicto constituit, pars nobilitatis, praerogativa praecllens non ab Episcopo seuincta cum clero, officialibus et laicis, Bistricii gratiosa in Transilvaniae finibus ad septemorientem sita urbicula consederunt.*” Govrikean, 1896. 8. 10–12. p.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 81. p.

²⁶⁶ Govrikean, 1896. 14–15. p.; Szongott, 1901. 28–31. 97–100. p.; Abrahamyan, 1964. 353. p.; K'olanjan, 1967. 361. p.

bécsi fiaskóját követő után Erdély államjogi helyzete végérvényesen kezdett megváltozni: a politikai kezdeményezés fokozatosan a Habsburgok kezébe tevődött át.

1690 után II. Apafi Mihály fejedelem ugyan névlegesen fejedelme volt Erdélynek, ám a valós politikai hatalmat a Habsburg-befolyás alatt álló Gubernium gyakorolta. Ő is adott az örményeknek privilégiumokat: 1696-ban, a négy évvel korábban Ebesfalván letelepített ötven örmény család számára biztosította a szabad kereskedelmi, konfesszionális és jogi kiváltságokat.²⁶⁷

I. Lipót a Diploma Leopoldinumban meghagyta Erdély különálló státusát Magyarországtól, és biztosította a három nemzet, a négy bevett vallás szabad gyakorlatát. Ugyanakkor Bécs erőteljesen támogatta a katolizációt. Ezzel összefüggésben az örmény közösségről azonban még nem tesznek említést.²⁶⁸ Gyanítható, hogy 1689–1690-ben fordulóján Bécsben nem foglalkoztak komolyan az örmények katolizálásával. Sőt, II. Apafi Mihály fejedelem nevében olyan privilégiumot adományoztak, amelyben maguk az örmény közösségek választhatták meg bíráikat, akiknek joghatósága minden örményre kiterjedt. Ezek a bírák jogi ügyekben a Guberniumnál képviselték az örmény közösséget. A különböző településeken megtelepedett örmények jogi érdekeinek képviselőit a Gubernium örmény főbírót (*Iudex Supremus Armenorum in Transilvania*) nevezett ki 1696-ban az ebesfalvi Dániel Tódor (*T'ëodoros Daniëlean*) személyében.²⁶⁹

4.2. Az erdélyi örmények népesedési viszonyai 1668–1715 között

Az Erdélybe betelepült örmények számáról pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Fluktuációjuk jelentős volt. A moldvai vészterhes politikai helyzet rendeződése után az 1670-es évek végétől kezdve sok örmény család úgymond hazatelepült Moldvába. Ráadásul az örmény apostoli egyház az elmenekült Minas Zilifdarean püspök helyére Anat'olios Ősotot nevezte ki a moldvai örmények élére, akinek hívására szép számú örmény telepedett vissza Erdélyből. Sőt az új moldvai fejedelem, Anton Ruset, kiszélesítette a moldvai örmények

²⁶⁷ K'olanjian, 1967. 361. 363. p.

²⁶⁸ Szongott, 1901. 19–28. p.; Trócsányi, 1983. 168–172 p.

²⁶⁹ Valójában Dániel Tódor főbíró és utódai mindig ebesfalván laktak, illetve az ottani örmény közösségből kerültek ki, akik egyben Ebesfalva örmény bírái is voltak. Mindazonáltal az erdélyi örmények hosszú ideig az ebesfalvi (erzsébetvárosi) örmény bírónak voltak alávetve, de az 1715. évi összeírás idején külön gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi örmény bíróról is esik említés. Ám jogi ügyekben a 18. század végéig az erzsébetvárosi bíró fennhatósága alá tartoztak. A kiváltságról lásd: MOL, F 234. I. 13. d.; Az örmény bíróról lásd: MOL, F 43. 4. 1702. no. 789.; „*Armeni quamvis in diversis locis et civitatibus habitabant, tamen inter se arte uniti, quasi unam societatem constituebant cui praeerat supremus Armenorum in Transilvania iudex et civilis unitatis centrum Theodorus consiliarius regius.*” Lukácsy, 1859. 16–17. p.; Govrikan, 1896. 17–18. p.; Trócsányi, 1983. 171–172. p.; Petrowicz, 1988. 82. p.; Lásd erről: Pál, 2006. 30. p.

kereskedelmi előjogait, ami megkönnyíthette a visszatelepedésüket. A jereváni Matenadaranban található néhány olyan kézirat, amelyek azt igazolták, hogy a 17. század végén és a 18. század elején jelentős volt az örmények visszavándorlása. A dokumentumok megemlítik, hogy Iași, Suțeava, és Botoșani örmény közösségének létszáma megnövekedett. Az „újonnan” letelepült örmények Erdélyből jöttek, mind katolikusok voltak, de visszatelepedésük után nem sokkal Anatolios püspök visszatérítette őket az örmény apostoli hitvallásra.²⁷⁰

Az erdélyi örmények lélekszámának pontos meghatározását tovább bonyolítja, hogy az örmények nem egy hullámban, és nem egy területről települtek Erdélybe. 1707-ben a Rákóczi szabadságharc ideje alatt maga Oxendio Virziresco immár unitus püspökként arról panaszkodott a Szentszéknek, hogy sok örmény települt vissza Moldvába.²⁷¹

A történelmi hagyomány szerint az erdélyi örmények becsült lélekszáma mintegy háromezer családot tett ki, ami körülbelül mintegy tizenötezer lelket jelenthetett. Ez az adat Rudolf Bzensky jezsuita páter leírásából származik. De ő arról tesz említést, hogy három ezer örmény család vándorolt vagy menekült el Moldvába, és nem pedig Erdélybe.²⁷² Ennek ellenére ez utóbbi adatot rengeteg szerző tévesen adoptálta: tudniillik háromezer örmény család települt le Moldvából Erdélybe. Mindenesetre a háromezer örmény család, illetve a tizenötezer örmény kicsit túlzásnak tűnhet. Ezt alátámasztja Giacomo Cantelmi varsói nunciusnak, Edoardo Cybónak, a Propaganda Fide titkárnak 1689. április 6-án írott levele, amelyben az erdélyi örmény közösségek számát mintegy kétezer főre becsülte.²⁷³

²⁷⁰ „*Maximis incommodis patientissime, hac tamen spe, hinc usque vixit, fore ut tandem aliquando, chara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat.*” Éble, 1915. 13. p.; Anatólios Rusot (aki nem azonos a Gheorghe Ducát váltó Anton Ruset moldvai fejedelemmel) püspök akkori székhelyét nem Suțeavába, hanem Galați-ba helyezte át, mert ekkor a suțeavai püspöki székhelynek otthont adó Szent Oxan-monostort a lengyel katonai egységek elfoglalták. „*In Socziava parimente, le chiese sono tutte abbrugiate dai Tartari; questa città [è] parimente presidiata dai Polacchi, ma il [loro] presidio è nel vescovado degli Armeni fuori della città.*” Benda, 2003. 717. p.; MA, Ms. no. 5817., 6582., 9800.; BEKK, Coll. Hev. 21. 81. p.; A korosdó Minas Zilifdarean püspöktől is fennmaradt egy levéltöredék 1678-ból, amelyben azt írta, hogy mielőbb szeretne Erdélyből Moldvába hazatelepülni, és ott meghalni. „*Mit'è Astuac olorni erkrin Poltanay, or xalalat'ivn tay t'agaworac', zi mi ôarut'eamb meřanimik'.* [Még lehet, hogy Isten kegyelme Moldva földjére vetül, mely békességet ad a fejedelmeink, hogy mégse idegen földön haljunk meg.]” Ališan, 1896a. 127. 197. p.

²⁷¹ APF SOCG, Vol. 558. fol. 20; Lásd erről: Lukácsy, 1859. 18–19. p.

²⁷² „*Armenorum ter mille familiae migrant e sua Metropoli Ani in Moldaviam (...) Armeni ac primaria urbem Ani dictam, emigraverant schismatico-haereticae ter mille familiae Armeniae in Moldaviam.*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 16. 5. 21. p.

²⁷³ Az első ilyen, az örmények létszámára vonatkozó konkrét utalás Illia András jezsuita 1730-ban megjelentett munkájában található, melyet hibásan vette át. Itt ő Moldva helyett Erdélyről szól. Az örmények lélekszámáról szóló adatot Benkő József az 1778-ban Erdély történetéről szóló könyvében egyszerűen átvette. Lukácsy Kristóf és Szongott Kristóf is az előbb említett számadatot adta meg az 1668–1672 között betelepülő örménységről. Így a háromezer örmény család bevett, megcsontosodott tradícióvá vált. Illia, 1730. 74. p.; Benkő, 1778. 121. p.; Az Illia András által becsült számot az örmény Suren K'olanjian is fenntartások nélkül elfogadja. K'olanjian, 1967. 361. p.; „*Gli Armeni che in numero [sono] circa [in] 2 mila, si trovano presentemente [per il momento] nella Sicilia membro della Transilvania.*” APF SOCG, Vol 504. fol. 103.; Az örmények lélekszámáról tudósított

A betelepülő örmények lélekszámával kapcsolatban figyelemre méltó eredményt közölt Pál Judit. Kétségbe vonta, hogy az erdélyi örménység háromezer főt tett ki. Az örményekkel kapcsolatos első összeírás 1698-ból, Ebesfalváról, az Elia Mendrul-ügy idejéből maradt fenn. Ekkor a településen mintegy harminchét örmény családfőt, és ötvenhárom felnőtt férfit írtak össze.²⁷⁴

1715-ben Oxendio Virziresco püspök halála után a teljes erdélyi örmény közösséget összeírták. Ekkor Ebesfalván hatvankilenc családfő, hat özvegyasszony és tíz koldus élt. Gyergyószentmiklóson a családfőn kívül négy-öt özvegyasszonyt és két-három koldust írtak össze. Görgényszentimrén harminckét családfő, két özvegy és négy koldus volt. Csíkszépvízen tizenöt, Marosfelfalun tizenhét, Petelén hét, Bonyhán három, Csíksomlyón négy, Brassón két, Kézdivásárhelyen egy örmény családfőt jegyeztek fel.²⁷⁵ 1716-ból maradt fenn az első szamosújvári összeírás is: itt száztizenegy örmény telket, és százharminc családfőt említenek.²⁷⁶ Besztercén azonban, ahol az örmények vezető, módosabb rétege telepedett le. 1712-ben huszonkét örmény családot számoltak.²⁷⁷ A százok 1712-ben pestisjárvány ürügyén kiűzték az örményeket. Az itteni örmények a kiűzésüket követően költöztek át az 1700-ban a bécsi udvartól megszerzett szamosújvári (gerlai) uradalomba.²⁷⁸ Néhány örmény azonban mégis maradt a városban. A brassói görög kereskedőtársaság (*Compania Graeca*) 1733. évi összeírásában szerepelt egy Kozák Jakab nevű besztercei örmény kereskedő, akinek szülei Moldvából költöztek Erdélybe. Elmondása szerint születése óta (több mint harminc évvel ezelőtt született Besztercén), a városi bíró joghatósága alatt állt.²⁷⁹

A 18. század elején (pontosabban 1716-ban) Erdélyben mintegy 323 örmény családfőt tartottak nyilván. Elfogadva az ötös szorzót úgy véljük: az erdélyi örmények lélekszáma nem

továbbá Giacomo Cantelmi varsói nuncius a Propaganda Fide különbizottságának (*Congregazione Particolare*) 1690. május 20-án elküldött leveleiben is. APF CP, Vol. 29. fol. 610., 612.; APF Acta SC, Vol. 59. fol. 165.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 16. 5. 32. p.; A kétezres lélekszámot megismétli a jezsuita Vízkeleti Zsigmondnak Sereno Ferenchez 1692. augusztus 22-én írott levele is. „*Numerus illorum Armenorum minimus extensie ad 2000 animarum dispersatam in Sicilia.*” BEKK, G. Vol. 522. fol. 137.; MOL, B 2. 1713. no. 45., 75.; Trócsányi Zsolt körülbelül kétezer főben határozta meg az Erdélybe betelepülő örménység lélekszámát. Trócsányi, 1986. 1000–1001. p.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 87. p.

²⁷⁴ MOL, F 46. Ügyiratok. 1698. no. 50.; Lásd erről: Pál, 2006. 31. p.

²⁷⁵ MOL, F 49. Vegyes conscriptiók. 5 cs. 13. fasc.; Lásd erről: Kovács, 2006. 52. p.; Pál, 2006. 31. p.

²⁷⁶ Szongott, 1901. 117. p.

²⁷⁷ Suren K'olanjian számításai szerint Besztercén közvetlenül a Szamosújvárra való átköltözés előtt (1712-ben) 72 örmény család élt. K'olanjian, 1967. 367. p.

²⁷⁸ Szongott, 1901. 110–116. p.; Pál, 2006. 30. p.

²⁷⁹ MOL, F 234. VI/d. 4. fasc.; Lásd erről: Pál, 2006. 30. p.; Hasonló számarányok figyelhetők meg az örmények esetében is, amikor a Gubernium 1701-ben az örmény és a görög főbírókat a közösségeik összeírására utasította. Erről lásd: MOL, F 43. 2. 1701. no. 466–467.

érte el a kétezer főt.²⁸⁰ Egyébiránt az erdélyi örmények fluktuációja nagyon magas volt. A 1690-es évek tatár betörései, az 1692. évi ebesfalvi hittagadók, az Elia Mendrul-ügy, a Rákóczi-szabadságharc, valamint a moldvai fejedelmek visszatelepítő politikája igencsak rányomta a bélyegét az erdélyi örmények lélekszámának alakulására. Ebesfalva leégett a szabadságharc alatt. Az ottani lakosság egy része Moldvába települt vissza. Csíkszépvizet²⁸¹ pedig 1694-ben a tatárok dúlták fel: az örmény közösséget rabszjára vetették. A túlélők a többi örmény kolóniába menekültek, és csak néhány család települt vissza a szabadságharcot követően. Így az örmény népességmozgása meglehetősen intenzív volt. Pál Judit kutatásaiban még felhívja a figyelmet az örményeknek a 18. század közepéig tartó folyamatos megjelenésére. Ő nem tartotta elképzelhetőnek, hogy Erdélybe 1668–1672 között tömeges, „özönvízszerű” beáramlás jellemezte volna az örménységet.²⁸²

Ennek némiképp ellentmondhat, hogy a 19. század elején a kelet-közép-európai örmény unitus plébániákat vizitáló velencei mechitarista szerzetes Minas Bžškeanc’ jelentésében csak Szamosújváron hatezer örmény lélekről tett említést.²⁸³ Suren K’olanjian viszont a 18. században az örmények lélekszámát 10–15 ezerre, míg a 19. században 20 ezerre becsülte.²⁸⁴

4.3. A moldvai és erdélyi örmények egyházi joghatóságának kérdése

Az örmény unitus érsek titulárijában önmagát nemcsak Lemberg érsekének, hanem moldvai és havasalföldi örmény unitus püspöknek is nevezte. Felvetődik az a jogos kérdés, vajon milyen egyházzogi megfontolások alapján hivatkozhatott erre az unitus érsek, amikor a 16. század eleje óta a moldvai és havasalföldi örmény apostoli püspökség gyakorlatilag önálló egyházmegyeként működött.

A kérdés megválaszolása nem egyszerű, de a félreértések elkerülése végett mindenképp fontos tisztázni, miért ragaszkodott egyházi joghatóság szempontjából Lemberg ennyire erősen Moldvához és Erdélyhez. Mindenesetre az örmény érsek és munkatársai arra

²⁸⁰ Pál, 2006. 31. p.

²⁸¹ Csíkszépvizre 1710–1715 között 25 család érkezett Moldvából, bár ennek ellentmond, hogy a 18. század közepéig a település romos és lakatlan állapotban volt. ASV, ANV. Vol. 196. fol. 147–148.; MOL, F 49. 5 cs. 13 fasc.; Lásd erről: Kovács, 2006. 54. p.; Pál, 2006. 32. p.

²⁸² Pál, 1997. 104–120. p.; Pál, 1999. 64–73. p.; Legújabbban lásd Pál Juditnak az erdélyi örmények társadalom- és gazdaságtörténetéről írott monográfiáját: Pál, 2005.; Kovács, 2006. 53. p.; A Propaganda Fide történeti levéltárának kongresszusi anyagából került elő egy 1735. december 21-én keltezett dokumentum, amely megemlíti, hogy akkor Erdélyben körülbelül hatezer örmény élhetett. „*Questa nazione, che in numero [è di] circa 6000 anime, è va ogni girono nesundo, si trova ora stabilità in una signoria asseguitali dali imperatore in quel principato.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 10. fol. 29.

²⁸³ Bžškeanc’, 1830. 193–196. 209. p.; Abrahamyan, 1964. 143. p.; Vörös Antal az 1720-as években az erdélyi örmények lélekszámát hat és nyolcezer közzé tette. Vörös, 1983. 131. p.

²⁸⁴ K’olanjian, 1967. 365–366. p.

hivatkoztak, hogy olyan dokumentumok állnak a rendelkezésükre, amelyekkel igazolni tudják: az egyházi joghatóságot mindig is Lemberg érseke gyakorolta Moldva és Havasalföld örményei felett. Következésképpen a leMBERGI érsek a Moldvából menekült erdélyi örményeket egyházi joghatóság szempontjából szintén saját híveinek tekintette.²⁸⁵

A késő középkori kelet-közép-európai örmény egyháztörténetéből ismert, hogy már 1380-ban V. Konstantin (*Konstantinos Lambronac'i*) örmény katolikosz Lemberg székhellyel Lengyelország, Oroszország és Oláhország (*Valachia*) érsekévé szentelte fel az anyaországi születésű I. Yovhannēs Nasredineant.²⁸⁶ Az említett örmény főpapot hivatalában V. Konstantin utóda, II. Teodor (*T'ēodoros Kilikec'i*) katolikosz is megerősítette, aki bullájában (*kondak*) az érsek egyházi joghatóságát püspöki rangban Moldvára is kiterjesztette. Emellett II. Teodor katolikosz konkrétan megszabta a leMBERGI örmény érsek egyházi joghatóságát, amely kiterjedt Sučeava, Iași, Seret, Kijev, Volodimir, Łuck, Kameniec-Podolski és Lemberg városokra.²⁸⁷ III. Jakab katolikosz (*Yakob Siseç'i*) 1407-ben engedélyezte a leMBERGI érseknek, hogy a mindenkor katolikoszok jóváhagyása nélkül saját bizalmasait nevezheti ki az alábbi városok Lemberg négy temploma, illetve Seret, Kameniec-Podolski, Sučeava és Kijev örmény egyházi gyülekezeteinek vezetésére.²⁸⁸ Mintegy negyven évvel később 1445. augusztus 17-én X. Gergely (*Grigor Makuec'i Ĵalalbēkean*) katolikosz közölte a lengyelországi örményekkel, hogy elfogadta Awedik Ilovec'i érsekké választását. Ugyanakkor őt ideiglenesen a moldvai Sučeava püspökévé is kinevezte, így a moldvai örménység felett az egyházi joghatóságot a leMBERGI érsekség gyakorolta.²⁸⁹

Hasonlóképp járt el X. Gergely katolikosz Awedik Ilovec'i érsek utódjával, Xač'atur Ilovec'ivel. A közösség a *ius eligendi* alapján, 1461-ben érsekké választotta, és ezzel kinevezte a moldvai örmények püspökének. X. Gergely katolikosz utóda, II. Aristakēs (*Aristakēs At'orakal*) 1466-ban megerősítette Xač'atur Ilovec'it a leMBERGI érsekségben, illetve a moldvai püspökségben. Ezenfelül a neki küldött pásztorlevelében újfen megemlítette, hogy mely városokra, illetve területekre terjed ki az érsek hatásköre.²⁹⁰ Az érseknek mindazonáltal nagy munkát jelenthetett a Moldva feletti egyházi ellenőrzés 1508/9-ben III. Sargis (*Sargis Miwsayl*) katolikosz egy bizonyos Simont (*Simēon vardapet*)

²⁸⁵ Lukácsy, 1859. 65. 68. p.; Petrowicz, 1988. 82. p.

²⁸⁶ Petrowicz, 1971. 26. p.; Petrowicz, 1988. 83. p.

²⁸⁷ BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 81. p.; Lásd erről: Petrowicz, 1971. 29–30. p.; Petrowicz, 1988. 83. p.

²⁸⁸ Petrowicz, 1971. 34–36. p.; Petrowicz, 1988. 83. p.

²⁸⁹ Bžškeanc', 1830. 110. p.; Ališan, 1896a. 225–226. p.; Petrowicz, 1971. 65. p.

²⁹⁰ Ezek pedig ismételtén Lemberg, Kameniec-Podolski, Seret, Botoșani, Bielz, Stanisławów és Kijev városok örmény egyházai voltak. BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 81. p.; Lásd erről: Petrowicz, 1971. 71–72. p.

nevezett ki Moldva örmény püspökének. Lemberg érsekének egyházi joghatósága azonban továbbra is megmaradt.²⁹¹

A lebergi érsek tehát mindig igyekezett befolyását kiterjeszteni a moldvai örmény közösségekre. Ez Hunanean érsek korában egyértelműen élő hagyomány volt. Amíg nem jött létre a Rómával az egyesülés, addig a mindenkori örmény egyházfők – akár Kilikiából, akár anyaországi örmény területekről – úgy szerkesztették meg a kinevezési és felszentelési bulláikat, hogy tiszteletben tartották a helyi közösség érsekválasztó jogát. Az iratokban azonban meghatározták a majdani és mindenkori örmény érsek egyházi joghatóságát, amely Moldva örmény püspökségre is kiterjedt.²⁹²

Melkiszedek ellenkatholikosz, amikor 1626 áprilisában Lembergbe érkezett (vagy menekült), érsekké nevezte ki Nikol Torosowiczot.²⁹³ 1627. január 8-án keltezett bullája szerint Torosowiczot nemcsak Lengyelország örmény érsekévé, hanem Moldva püspökévé is felszentelte.²⁹⁴

1686-ban Hunanean – annak ellenére, hogy Torosowicz érsekkel nem volt éppen felhőtlen a kapcsolata –, a Propaganda Fidének írt levelében erre a joghatóságra hivatkozott: azaz a mindenkori lebergi örmény érsek egyházi joghatóságot gyakorol a lengyelországi örmény közösségeken kívül a moldvai és a havasalföldi örmény közösségek felett. Mivel Minas Zilifdarean moldvai püspök vezetésével az örmények egy nagyobb csoportja Erdélybe menekült, ezeket az örményeket szintén Lemberg fennhatósága alá tartozónak vélte.²⁹⁵

Az egyházi joghatóság kérdésének ügyében fontos kútfőként szolgál egy 1700 augusztusában készült töredékes dokumentum. Ebben körvonalazták a lebergi érsek feladatkörét, illetve hangsúlyozták, hogy az örmény főpap nemcsak spirituálisan, hanem ténylegesen is a gyakorolja az egyházi joghatóságot az örmények felett. Kiemelték továbbá, hogy a moldvai örmények felett egyházi kérdésekben Lemberg örmény érseke rendelkezik. Az érsek tulajdonképpen vikáriusként igazgatta a főegyházmegyét, joga volt papokat szentelni, parókiákat (plébániákat) létesíteni. Vardan Hunanean a dokumentum szerint, már elődjétől is (Nikol Torosowicz) unitus érsekséget örökölt, jóllehet elődje, Moldva miatt vitába keveredett az örmény apostoli egyház vezetőivel.²⁹⁶

²⁹¹ Nistor, 1912. 109. p.; Petrowicz, 1971. 75. p.; Petrowicz, 1988. 84. p.

²⁹² Šahaziz, 1947. 26–28. p.

²⁹³ Petrowicz, 1950. 18. p.; Petrowicz, 1988. 84. p.; Erről lásd alább a Nikol Torosowicz-féle unióról írott alfejezetet.

²⁹⁴ Petrowicz, 1950. 25. p.

²⁹⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 100.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 85. p.

²⁹⁶ A levelet Oxendio Virziresco információi alapján Sebastiano Maria Accorsi prefektus írta a Propaganda Fide bíborosainak. APF SOCG, Vol. 535. fol. 148.

Erre válaszul az örmény apostoli egyház, pontosabban I. Fülöp katolikosz, egy bizonyos Izsák szerzetest (*Sahak vardapet*)²⁹⁷ nevezett ki Moldva örmény püspökének, amelyre viszont Torosowicz nem tudta egyházi joghatóságát kiterjeszteni. Amikor pedig Izsák püspök 1649-ben meghalt, az örmény apostoli egyház Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i vardapetet neveztek meg Moldva örmény püspökének, aki 1668–1669-ben híveivel Erdélybe menekült. 1686 végén Erdélyből, valószínűleg Hunanean érsek meghívására, Lembergbe ment, hogy tárgyaljon a moldvai (az erdélyi) örmények uniójáról. Ezért Hunanean a Minasszal történt találkozásakor szinte nyomban az uniót javasolhatta. Így valószínűsíthető, hogy egy esetleges unió megkötése esetén Minas a későbbiekben Erdély és Moldva unitus örmény püspökeként tevékenykedhetett volna. Ekképpen a hagyományokat folytatva a majdani örmény unitus püspökség felett az egyházi joghatóságot a Szentszék jóváhagyásával Lemberg gyakorolta.

4.4. A lemergi unitus érsekség és az erdélyi örmények (1681–1686)

Ahogy már fent említettük Nikol Torosowicz érseksége nem volt eredményes az unióra nézve. A Szentszék türelme 1681 elején fogyott el. Ekkor határoztak az érsek leváltásáról. Helyére a már korábban potenciális jelöltként is számításba vett Vardan Hunanean epiphaniai címzetes püspököt nevezték ki, aki ekkor Örményországban fejtett ki missziós tevékenységet.²⁹⁸ Időközben 1681. március 21-én Lembergben elhunyt Torosowicz, így leváltását már nem érte meg. Az érsek valójában egy szervezetében szétesett, tekintélyében megtépzott érsekséget hagyott maga után.

²⁹⁷ Accorsi levelében szereplő Izsák püspök neve nem fordul elő moldvai örmény apostoli püspökként Lewond Ališan által 1896-ban Velencében kiadott, és szerkesztett örmény kamenieci krónikában. A kötetben Minas Zilifdarean püspök elődje egy bizonyos Anatolios püspök volt. A mechtarista tudóspap a 16. század elejétől kezdve felsorolta az összes moldvai örmény püspök nevét és pontifikátusát egészen Minas Zilifdarean koráig. Ezek a következők: Simëon Suč'ovc'i (1507/9–1551), Yovhannës Suč'ovc'i (1551–1607), Yovhannës Boldanec'i (1607–1628), Lazar Baberdac'i (1628–1640), Andreas Suč'ovc'i (1640–1646), Anatolios Suč'ovc'i (1646–1654), Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i (1654–1686), T'ëodoros (T'oros) Vardanean, vagy más néven Theodor (Thoros) Wartanowicz (1672–1692?), A törvényesen kinevezett Anatolios Ršot moldvai püspököt viszont meg sem említették. Ališan, 1896a. 8. p.; Lukácsy, 1859. 66. p.; Petrowicz, 1988. 85. p.; Minas menekülésével ráadásul a Moldvában maradt örmény közösségben viszály támadt a püspöki hivatal betöltése körül. A helyi közösség egy Sahak nevű örmény szerzetest választott meg püspöknek, akit az örményországi katolikosz nem ismert el. Sőt a Szentszék is közbeavatkozott és a lemergi örmény családból származó unitus Johannes (Yovhannës) Kieremowiczot nevezte ki Moldva címzetes püspökének. Feladata pedig a moldvai örmények uniálása volt. A püspök viszont nem jutott el Moldvába, mert nem kapta meg időben a szükséges felhatalmazásokat a Szentszektől, illetve folyamatos nézeteltérései voltak Torosowicz érsekkel. 1677-ben bekövetkezett halála után hivatalát nem töltötték be. APF SOCG, Vol. 120. fol. 322.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2 fol. 394., 413., 630., 631.; Lásd erről: Nistor, 1912. 70. 72. p.; Petrowicz, 1950. 248. p.; Schütz, 1987. 304.; Selian, 1999. 24–26. p.; Itt meg kell jegyezni, hogy Kieremowiczról a Hierarchia Catholicában(= HC) nem találtunk adatot.

²⁹⁸ APF Acta SC, Vol. 47. fol. 225.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 307. p.

A Propaganda Fide ugyanakkor teljesen tisztában volt azzal, hogy olyan alkalmas egyházi személyt kell kinevezni Lembergbe, aki lehetőleg élvezze az ottani közösség bizalmát, de jártas mind az örmény, mind a latin egyházi hagyományokban. Ráadásul ismert volt, hogy Torosowicz botrányoktól sem mentes uniója nem terjedt ki az egész lengyelországi örménységre. Végül is a Szentszék Vardan Hunaneanban találta meg azt az alkalmas személyt, aki minden potenciális elvárásnak meg tudott felelni, és az uniót a keresztyűvinni, illetve kiteljesíteni. Továbbá azt is el tudja érni, hogy az unitus örmény egyházat a latin szokásoknak megfelelően átalakítsa. A Szentszék egyúttal unitus örmény hídfőállást szeretett volna kiépíteni, mivel a kelet-európai örmény szórványok, mind az anyaországi területek irányába.

Hunanean 1644. február 14-én született egy anatóliai Caesarea melletti kis faluban.²⁹⁹ A kiváló szellemi képességekkel megáldott fiút szülei az ějmiacini papneveldebe küldték tanulni, ahol 1664-ben diakónussá szentelték. Még ugyanebben az évben megismerkedett Clemente Galanóval, az ekkor Örményországban térítő teatinus szerzetessel. Galano az ějmiacin papneveldeben tanította a latin nyelvet és a római egyház dogmatikáját.³⁰⁰ Feljebbvalói utasítására Hunaneant hamarosan Galano mellé rendelték, hogy kísérelje el az olasz szerzetest Lembergbe, és segítkezzen neki a tárgyalásokban Torosowicz érsekkel.³⁰¹

Galano kulcsszerepet játszott a lengyelországi örmények uniójában. Az örmény nyelvet és mentalitást kiválóan ismerő teatinus szerzetest ugyanis a Szentszék azért küldte a városba, hogy ellensúlyozza Torosowicz erőteljes befolyását, illetve a helyi uniált örmények számára papnevelde szervezzen, amit Pontificio Collegio Armeno (*Pontificum Collegium Armenum*) néven sikerrel meg is alapított, és 1666-ban bekövetkezett haláláig annak első prefektusa volt.³⁰² 1665-ben Hunanean Galano ajánlásának köszönhetően stúdiumainak folytatása végett a római Pontificio Collegio Urbanóba (*Pontificum Collegium Urbanum*) utazott, ahol 1670-ben áttért a római katolikus hitre. Két esztendővel később pedig római katolikus pappá szentelték.³⁰³

Hunanean életének egyik fontos fordulópontja volt, amikor 1668-ban a Szentszék Torosowiczot botrányai, valamint korrupciós ügyletei miatt kivizsgálásra Rómába rendelte. A Propaganda ugyan nem marasztalta el az érseket, de már nem bízott benne. 1675-ben Hunaneant érseki koadjutorként és immár Epiphania címzetes püspökévé felszentelve kísérőül

²⁹⁹ Petrowicz, 1950. 295. p.; Rošk'ay, 1964. 182. p.; Petrowicz, 1988. 1. p.

³⁰⁰ APF SOCG, Vol. 225. fól. 122; Lásd erről: Rošk'ay, 1964. 183. p.; Petrowicz, 1950. 165. p.

³⁰¹ APF SOCG, Vol. 225. fól. 166–167.; Lásd erről: Petrowicz, 1950. 172–173. p.

³⁰² APF SOCG, Vol. 225. fól. 132.

³⁰³ Rošk'ay, 1964. 183–184. p.; Petrowicz, 1988. 2. p.

az *enfant terrible* érsek mellé rendelték. A Szentszék nyilvánvalóan azzal a nem titkolt szándékkal küldte Hunaneant Lembergbe, hogy ellenőrizze, illetve sakkban tartsa az Torosowiczot. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Hunaneanban már akkor az ingatag érsek potenciális utódját látták. Ezzel Torosowicz is csakhamar szembesülni kényszerült. A fiatal főpapban egyértelműen konkurenciát látott, és mindent elkövetett, azért hogy Hunaneant Lembergben ellehetetlenítse. Ezt ráadásul könnyen meg is tehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. A konfliktus miatt Hunanean missziós munkára Örményországba távozott.³⁰⁴ A későbbi érseki koadjutor és címzetes hymeriai püspök – és egyben Oxendio Virziresco felfedezettje – Stefan Stefanowicz Roszka is beszámolt krónikájában arról, hogy Hunanean sikerrel térített Anatóliában és Kilikiában. Nem kis túlzással azt is megemlítette, hogy számos örmény főpapot sikerült megnyernie a római katolikus hitnek.³⁰⁵

1679-ben Hunaneant a katolikoszi udvarban találjuk. Itt IV. Jakab (*Yakob Júlayec'i*) örmény katolikosztól menlevelet kapott, amely lehetővé tette számára, hogy örményországi területeken tevékenykedhessen. Mindez az örmény egyházfő részéről kissé furcsának, sőt abszurdnak tűnhetett, mivel az örmény katolikoszok joghatóságuk és fennhatóságuk területén általában véve is rosszállással tekintettek a Szentszék „frank” misszionáriusaira. Az örmény alsó klérusban, bizonyos mértékben a katolikoszok gyengeségének tartották, hogy az „alávaló és istentelen” latin eretneknek missziós munkát végezhetek. Azonfelül az örmény apostoli egyház számára önmagában véve is nagy csapás volt, hogy Naxijewan tartományban missziós érsekség működött.³⁰⁶

1680-ban elhalálozott IV. Jakab katolikosz, és utóda I. Eliazár (*Eliazar Ayntapc'i*) keményebb eszközöket fogyanatosított a misszionáriusokkal szemben: számos római katolikus misszionáriust bebörtönöztetett, megkínóztatott. Az áttért örményeket karóba húzással fenyegette meg.³⁰⁷ A tömlöcbe vetett misszionáriusok között volt található maga Hunanean is, aki 1686-ban mintegy négy hónapi raboskodás után csak III. Sobieski János lengyel király közbenjárására szabadult ki a fogságából. Már kiszabadulása után, de még Örményországban, kapta kézhez a Szentszéknek azt az utasítását, hogy immár kinevezett érsekként vegye át az

³⁰⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 19–23.; APF SOCG, Vol. 225. fol. 270.; Petrowicz, 1950. 295. p.

³⁰⁵ „*Vardan Yunanean episkoposn šrjelov k' arozut'eamb yArewels gay i T'oxat' erkir iwv, anti i Hays, i Virs, i Parskaskan, i Mijaget ew i Kilikiay, yors zbalums yullap' a'ut' iwn acē. A'araji nora ayñer' zdawanut' iwn ew Isahak ark' episkoposn, Ardarn koč'ec' eal 1682.* [Vardan Hunanean püspök prédikálással körbeutazva a Keletet, szülőföldjére T'oxat'ba érkezik, onnan pedig Nagy-Örményországban, Grúziában, Perzsiában, Kilikiában és Mezopotámiában terjeszti a katolikus hitet. 1682-ben az Erényesnek is nevezett Izsák érsek letette az ő kezébe a katolikus hitvallást.]” Rošk'ay, 1964. 185. p.

³⁰⁶ Uo. 171. p.

³⁰⁷ I. Eliazár katolikosz 1680–1682 között megválasztásáig ügyvivőként (örményül: *at'orakał*) vezette az örmény apostoli egyházat. Lásd erről bővebben: Örmanean, 1993. 257. p.

időközben megüresedett leMBERGI ÖRMÉNY UNITUS ÉRSEKSÉG IRÁNYÍTÁSÁT.³⁰⁸ Hunanean 1686. október 1-jén érkezett meg Lembergbe, ahonnan azonnal jelentést küldött a Szentszékhez.

A Propaganda Fide mindvégig kitarított Hunanean jelöltsége mellett, viszont kezdetben nem tudták őt elérni. Így köztes megoldásként egy, az érseki hivatalt ellátó ügyvezető püspök, azaz érseki koadjutor kinevezése mellett döntöttek. 1682 elején Lembergben ugyanakkor az örmény közösség is cselekvésre szánta el magát: Torosowicz helyére – a lengyel királyok által adományozott *ius eligendi* alapján – saját jelöltet szeretett volna az érsekség élén látni.³⁰⁹

Az egymással is marakodó helyi örmény közösség egyes csoportjai persze mind a maguk emberét szerették volna egyházi vezetőnek megválasztatni. Ebből a küzdelemből Johannes Bernatowicz, Torosowicz korábbi híve, került ki győztesen. Ő azonban meglepő módon kinevezéséért unitus papként nem a Szentszékhez folyamodott, hanem a kilikiai örmény katolikoszhoz, I. Izsákhoz (*Sahak K'ilisc'i*), aki őt kameniec-podolski örmény apostoli rítusú püspökévé szentelte föl.³¹⁰ A helyzet tehát meglehetősen kusza volt, mivel egy önmagát katolikusnak valló örmény pap az örmény apostoli egyház egyik vezetőjétől kapta meg a kinevezését. Ez gyanút keltett a varsói nunciátúrán. Ott ugyanis joggal úgy vélték, Bernatowicz nemcsak hogy a Szentszék embere, hanem egy az örmény „eretnekségre” visszatért főpap is. Azaz veszélyeztetve látták a lengyelországi örmények amúgy is törekény unióját. Bernatowicz püspök ezen túlmenően az összes lengyelországi örmény főpásztorának tekintette magát, és minden olyan örményt kiátkozással fenyegetett meg, aki nem ismerte el az ő „törvényes és istenadta” főpapi hivatalát.³¹¹

Emiatt Opizio Pallavicini varsói nuncius és Francesco Bonesana, a Galano által alapított Collegio Armeno akkori prefektusa, cselekvésre szánták el magukat. Hiszen tartottak attól, hogy Lembergben a történelem megismétli önmagát. Azaz egy, a Torosowiczhoz hasonló habitusú főpap kezdi meg majd tevékenységét.³¹² Bernatowicz ugyanis magát olykor unitusnak, olykor örmény apostoli felekezetűnek vallotta. Ez utóbbi magatartása és viselkedése az eretnekség gyanúját keltette a katolikus egyházban. Így Pallavicini és Bonesana értesítették a Szentszékét Bernatowicz kétes főpapi hivataláról, akit azonnal

³⁰⁸ Érsekké csak 1687. február 14-én iktatta be Opizio Pallavicini bíboros, varsói nuncius a leMBERGI SZENT ISTENSZÜLŐ (*Surb Astaucacin*) székesegyházban. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 434.; Vardan Hunanean érsek fogságáról 1686. október 3-án és 12-én kelt levelében tett részletes jelentést a Propaganda Fidének. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 464., 465.; Rošk'ay, 1964. 185. p.

³⁰⁹ Ališan, 1896a. 11. p.; Petrowicz, 1971. 11–26. p.

³¹⁰ APF SOCG, Vol. 483. fol. 363.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 223–224., 375.: Lásd erről: Petrowicz, 1988. 3–4. p.

³¹¹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 363., 365., 374.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 5. p.

³¹² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 375., 376., 378–379.

megfosztottak attól. Sőt a nuncius Bernatowiczot ki is átkozta, és megtiltotta az örmény közösségnek, hogy őt főpásztoruknak ismerjék el.³¹³

A nuncius és a prefektus a Szentszékkal tanácskozva új jelölt után nézett, miközben fenntartották Hunaneannak az érseki méltóságot, vele viszont a zavaros örményországi politikai helyzet miatt még ekkor sem tudták felvenni a kapcsolatot, így ideiglegesen érseki hivatalt vezető püspök mellett döntöttek. A választás csakhamar Deodatus Nersesowiczra, a Collegio Urbano korábbi növendékére esett, akit a Szentszék 1683. november 29-én a Balkán-hegységben található Traianopolis (ma a bulgáriai Trojan) címzetes püspökévé nevezett ki. A római katolikus egyház szempontjából Nersesowicz kiválasztása ideálisnak tűnt, hiszen ő rendíthetetlen híve volt a katolicizmusnak, és hitt abban, hogy az örmény egyházat egyesíteni lehet Rómával.³¹⁴

Nersesowiczot 1684. január 18-án szentelte fel Opizio Pallavicini a leMBERGI örmény érseki székesegyházban. Az új főpap fő célkitűzése az egyházi fegyelem megszilárdítása és az általa eretneknek titulált, valójában ősi örmény liturgikus szokásoknak a megszüntetése volt. A Torosowicz által megkötött uniók ugyanis konkrétan nem tértek ki a liturgikus gyakorlatra és a teológiai kérdésekre, így az ősi örmény szokások nagy része változatlanul tovább élt. Sok unitus örmény pap Lengyelországban továbbra is a régi rítusok szerint tartotta a liturgiát.

Nersesowicz viszont maradéktalanul a latinizáció híve volt: azaz megkövetelte, hogy a liturgiát minden tekintetben a latin szokásokhoz kell igazítani. Ezen túlmenően az újdonsült főpap erőteljesen arra is törekedett, hogy háttérbe szorítsa az egyházban a világi közösség képviselőinek befolyását. A varsói nuncius és a világi hatóságok segítségével eltöröltette a világi közösség jogait. Ezekkel ugyanis komoly befolyást gyakorolhatott volna az egyház irányítására. Emellett mindent elkövetett annak érdekében, hogy az örmény unitus egyház a Gergely-naptárat használja, ne pedig a régi örmény időszámítást. Ezt ugyanis a római katolikus egyház eretnekiségnek tartotta.³¹⁵

Ezeknek a lépéseknek a foganatosításában az új püspök mindig a Szentszékkal és a varsói nunciaturával egyetértésben cselekedett. Nem akarta ugyanis, hogy úgy tűnjék, mintha saját szakállára cselekedne. A gyors és radikális lépések azonban konfliktusok egész sorát váltották ki az örmény közösség körében, mivel unitus hitük ellenére – már csak megszokásból is – sokan ragaszkodtak a régi örmény liturgikus gyakorlatokhoz és a régi naptárhoz. 1685 folyamán Nersesowicznak ráadásul komoly bírálója támadt Bonesana személyében. A

³¹³ APF SOCG ,Vol. 488. fól. 274.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 6. p.

³¹⁴ Nersesowicz kinevezéséről lásd: APF Acta SC, Vol. 53. fól. 248.; APF FV, Vol. 42. fól. 49.; APF Lettere SC, Vol. 72. fól. 69.; Lásd erről: HC, 1952. 243. 384. p.; Petrowicz, 1988. 7. p.

³¹⁵ Petrowicz, 1988. 8–11. p.

prefektus, aki misszionáriusként hosszú éveket töltött Örményországban, túlságosan elhamarkodottnak és radikálisnak tartotta az új püspök lépéseit. Az örmény nyelvet és az apostoli egyház viszonyait kitűnően ismerő szerzetes inkább a lassú és fokozatos változtatások mellett tört lándzsát, ennek a véleményének a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében is hangot adott.

Örményországi tapasztalataira támaszkodva indokoltan tartotta, hogy tegyenek engedményeket a már unitus lengyelországi örményeknek. Azaz csak lassanként, térjenek át a latin szokásokra. A naptár és az eukharisztia kérdésében azonban egyértelműen a hivatalos római álláspontot képviselte. Továbbá azt is helyénvalónak vélte, hogy az unitus örmények liturgiájukat örmény nyelven tartsák. Nersesowicz viszont makacsul a latint erőltette. A Szentszék végül elfogadta Bonesana „racionális” érveit. Ebben szerepet játszott az is, hogy a prefektus óva intette őt az elhamarkodott reformoktól. A reformok erőltetése ugyanis csak ellenállást válthatnak ki, és akár meg is gátolhatják az unió kiteljesítését.³¹⁶

Amikor Hunanean Lembergbe érkezett, Nersesowicz neheztelésének és nemtetszésének adott hangot. Korábban titkon azt a hiú reményt dédelgette, hogy nem találják meg Hunanean Örményországban, és így majd maga szerezheti meg a lemergi örmény uniált érseki címet. Ezt a vágyálmát azonban Hunanean szertefoszlatta. A hiúságában sértett Nersesowiczot végül hamarosan Rómába rendelték, ahol az örmény ügyek referensként, 1699-ig közvetlenül a Propaganda Fide alkalmazásában állt. Ekkor rendelték vissza Lembergbe az érsek mellé. Itt azután 1709. május 9-én bekövetkezett haláláig szolgálta az örmény uniált főegyházmegyét.³¹⁷

Hunanean 1686. október 1-jén, a Propaganda Fidének írt latin nyelvű levelében felvázolta, milyen helyzetben vette át az érsekséget. Külön kitért a liturgiával és a naptárral kapcsolatos problémákra.³¹⁸ A levél utolsó bekezdésében említést tett egy Oxendio Virziresco nevű örmény uniált papról, a Collegio Urbano egykori növendékéről, aki az erdélyi Székelyföldön végzett missziós munkát „eretnek” nemzetársai között.³¹⁹ Az érsek ezt az értesülését valószínűleg közvetlenül a kényszerűen leköszönt Nersesowiczról szerezhetette, aki 1684. szeptember 8-án Krakóból részletes olasz nyelvű jelentést írt a Propaganda Fide titkárának, Edoardo Cybónak. Ebben tájékoztatta őt arról, hogy a moldvai és a lengyelországi örmények nem követik a Gergely-naptárt. Beszámolójában egy rövid bekezdést szentelt annak, hogy a

³¹⁶ APF Acta SC, Vol. 56. fol. 139.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 9. p.

³¹⁷ Halálával és tevékenységével külön is foglalkozott a Propaganda Fide állandó ülése. APF Acta SC, Vol. 68. fol. 287–291.; Lásd erről: Rošk'ay, 1964. 194–195. p.; Ališan, 1896a. 130. p.; Petrowicz, 1988. 50–58. p.

³¹⁸ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 462.; Lásd erről: HC, 1952. 243. p.; Lásd erről Hunanean levelének kiadását: Nagy 2006b, 1007–1019. p.

³¹⁹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 462.

Kárpátok túloldalán, a Székelyföldön jelentős apostoli vallású örmény közösség telepedett meg. Egyúttal kiemelte a körükben végzendő missziós tevékenység szükségességét.³²⁰ Így kerültek Lemberg és Róma látókörébe az erdélyi örmények.

4.5. Az 1689. évi leMBERGI ÖRMÉNY ZSINAT

A Szentszék eredendően Hunaneanban és Nersesowiczban látta a lehetőségeket, amelyekkel végül teljessé tehető a lengyelországi örménység uniója. A korábbi egyesülés hiányos volt, mert Torosowicz nem a lengyelországi örmény egyház strukturális átalakítását tűzte ki céljául. A Szentszék márcsak azért is valós lehetőséget látott ezúttal az unió véghezvitelére, mivel mind a két unitus főpap, Rómában, a Collegio Urbanóban szereztek meg a kellő katolikus teológiai alapképzést.

A Szentszék ösztönzésére Hunanean érsek 1689. október 20-án Lembergben összehívta a lengyelországi örmény unitus egyház zsinatát (*Synodus provincialis Archiodioecesis Armenae*).³²¹ A zsinatot, meglepő módon, nem a Szent Istenszülő érseki székesegyházban, hanem a Szent Kereszt-templomban tartották meg. A zsinaton Cantelmi varsói nuncius elnökölt. Ezzel is jelezve, hogy a Szentszék a zsinatot komolyan vette. Jelen voltak még az unitus örmény papok, a teatinusok, köztük Bonesana és helyettese, Sebastiano Maria Accorsi. Rajtuk kívül részt vettek a krími és moldvai örmény unitus csoportok képviselői is. Ugyanakkor mind a mai napig nem tisztázott, vajon miért nem jelentek meg Nersesowicz, valamint az erdélyi örmények képviselői zsinaton. Különösen érthetetlen Nersesowicz püspök távolmaradása. Az erdélyi örmények távolmaradása bizonyos tekintetben érthető, hiszen, mint majd látni fogjuk, az uniálásukkal megbízott Oxendio Virziresco ekkor már saját missziós tevékenységével volt elfoglalva.³²²

A zsinatról viszonylag keveset tudunk. Ennek egyik oka az volt, hogy az eddig feltárt források igen szűkszavúan számoltak be a zsinódusról. A zsinaton elhangzott felszólalásokból, vitákból szintén kevés kézzel fogható eredményre lehet jutni. A kutatások elsősorban Cantelmi nunciának a Szentszékkel folytatott levelezésére támaszkodtak. Ő 1689.

³²⁰ Uo. fol. 380.

³²¹ Roszka a zsinat megnyitását 1689. október 10-re teszi. „*Sivnodos ararin merayink's i Lēopolis yoktemberi 10, verakac'u golog. Gerazanc'ut'iw'n Tēr nunciosn Kandelmi ew Vardan ark'episkoposn, vasn sērbagreloy zPataragateirn, ew ayln, oroy tlagaw arak'ec'aw i Hyom Astuacatur episkoposn Nersēsean.* [Az október 10-én a mi Lemberg városunkban zsinatot hívtak össze. Ő Excellenciája Cantelmi nuncius úr és Vardan érsek a szertartásrend és más szabályozások végett Rómába küldték Astuacatur Nersēsean püspököt].” Rošk'ay, 1964. 186.p.

³²² APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 1.

november 18-án arról számolt be Angelo Altierinek, a Propaganda Fide prefektusának, írott levelében, hogy Bonesana a zsinaton igen komoly vitákat gerjesztett, és vele többször konfrontálódott. Cantelmi arról is panaszkodott, hogy Bonesana minden tervezet és határozat ellen kifogásokat emelt.³²³

Ez a kijelentés kissé túlzónak tűnhet, de Bonesanának és általában véve a teatinus misszionáriusoknak valóban volt áttekintésük az örmény egyházi hagyományokról. Ahogy arra már fentebb utaltunk: Bonesana a kevésbé radikális változtatásoknak volt a híve, és nem helyezte a Rómából erőltetett latinizációt. Bonesana a vitával kapcsolatban 1690. február 8-i keltezésű levelében azt írta Edoardo Cybónak, hogy mindazon tisztelet ellenére, amelyet Cantelmi nuncius iránt érez, nehezen tudja elfogadni a nuncius által kezdeményezett határozati pontokat. Azok ugyanis radikálisan a nyugati szokásokat kívánják ráerőltetni az örményekre. Ez viszont okot adhat nekik arra, hogy esetleg visszatérnek az „eretnek” hagyományokhoz.

Felhívta a figyelmet továbbá arra, hogy az általa a változtatásokat célzó és végül elfogadott zsinati határozatokat az uniált örmény egyház képviselői is jóvá fogják hagyni.³²⁴ Arról, hogy valójában miképpen folyt le a zsinat, addig amíg a 20. század végén, a Propaganda Fide történeti levéltárából elő nem került kéziratos formában a zsinat véglegesített dokumentuma.³²⁵ Sokáig azt hitték, hogy ez a dokumentum nem létezett, vagy ha igen, akkor talán megsemmisült. A dokumentum négy, egymástól jól elkülöníthető részre osztható: az első a hitbéli kérdésekkel, a második szentségekkel, a harmadik a liturgiával, a negyedik pedig a főegyházmegye újjászervezésével foglalkozik.

A dokumentum első része szerint a jelenlévő örmény egyházi személyek hitvallást tettek, amelyben kinyilvánították: a lengyelországi örmény egyház unióra lép a római katolikus egyházzal. Első látásra ez amolyan egyszerű formulának tűnik, de jelen esetben nem szabad megfeledkezni arról, hogy Torosowicz érseksége alatt már legalább háromszor tettek hitet a katolikus vallás mellett. Ezeknek ellenére az unió mégis komoly konfliktushelyzetet teremtett az örménység körében.

Hunanean és köre azonban most egyértelműen kijelentette, hogy az elfogadott unió után többé már nem ismerik el az ějmiacini örmény katolikosz egyházi joghatóságát. Továbbá törvénytelennek tekintik a lengyelországi örmények egyházi ügyeibe a beavatkozást, és nem engedelmeskednek az ějmiacini katolikosz akaratának, akinek, mint „eretnek és

³²³ APF CP, Vol. 29. fol. 629.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 18. p.

³²⁴ APF CP, Vol. 29. fol. 638.

³²⁵ A zsinatról szóló dokumentumot Gregorio Petrowicz találta meg a Propaganda Fide történeti levéltárában az 1980-as évek közepén. Az általa megtalált anyag ugyanakkor teljes terjedelmében publikálatlan.

schismatikus” főpapnak nincs joga az unitus örmény egyház belső ügyeibe beleszólni. A liturgián, az örmény keleti szokásokkal ellentétben, nem emlékeznek meg többé az örmény katolikoszról.³²⁶ A jelenlévők deklarálták továbbá, hogy semmilyen szinten nem érintkeznek a keleti schismatikus egyházakkal (burkolt célzás az apostoli örmény egyházra), és velük semmilyen hitbéli közösséget nem vállalnak fel. Kivéve az olyan eseteket, amikor a schismatikus keresztyéneket (örményeket) vissza próbálják téríteni az igazi római katolikus hitre.³²⁷ Ez a kitétel azért fontos, mert Hunanean, valamint a jelen lévő örmény papok most mondták ki első ízben, hogy a lengyelországi örmények által a római katolikus egyházzal kimondott unió egyszer s mindenkorra visszafordíthatatlan. A korábban Torosowicz által kimondott uniók nem tettek konkrét célzást arra, hogy az örmény katolikosz egyházi joghatóságát önmagukra nézve nem tekintik kötelező érvényűnek, azaz elsiklottak az örmény katolikosz egyházi joghatóságának kérdése felett. A lengyelországi örmény egyház hivatalosan ezen a zsinaton mondta ki véglegesen az uniót.

A zsinati dokumentum második része a keresztelés szentségével foglalkozik. Úgy határoztak, hogy az örmény keresztelési rítust hozzáigazítják a latin szokásokhoz, nevezetesen a keresztelési szertartás örmény nyelven is folyhat. A döntés része nagy valószínűséggel Bonesana hatását tükrözi.³²⁸ Kimondták, hogy az áttérő felnőtt örményeknek másodszorra nem kell megkeresztelkedniük. Az áttért örmény papokra is ez vonatkozott. Az újszülöttek esetében a latin hagyományokat jelölték meg mérvadónak. Sőt elvetették, hogy az újszülött homlokát közvetlenül a keresztelés után krízmával kenjék be (*drošm*), amely az örmény keleti egyházban ma is élő, eleven hagyomány.³²⁹

A zsinaton külön foglalkoztak az eukharisztia kiszolgáltatásával. Ismeretes, hogy mind Bizánc, mind Róma a középkor folyamán többször is bírálta az örmény egyháznak a szent áldozással kapcsolatos teológiáját, illetve gyakorlatát. A zsinaton nem esett szó az eukharisztia gyakorlatának teológiai háttéréről. A jelenlévők abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény egyháznak mindenképpen a latin hagyományokat kell átvennie, mert szerintük az örmény apostoli egyház a két szín alatti áldozás szentségét fogadja el. A Jézus Krisztus vérét jelképező borba nem kevertek vizet, és a kovásztalan kenyér gyakorlatát vallották. A teatinus misszionáriusok viszont felvetették, hogy átmenetileg engedményeket kellene tenni

³²⁶ „*Et quemadmodum nunc ratione schismatis abstinemus in missae sacrificio aliisque divinis officiis ab eiusdem Patriarchae commemoratione, ita ex integro reassumendam declaramus quotiescumque (...), detestatis erroribus contra Catholicam Fidem, Sanctae Romanae Ecclesiae in charitate sese submiserit, debitam reverentiam et obedientiam a nobis exhibendam esse tamquam patriarchali sedi, iuxta consuetudinem antiquam.*“ Petrowicz, 1988. 18–19. p.

³²⁷ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 4.; Petrowicz, 1988. 19. p.

³²⁸ Petrowicz, 1950. 189. 212. p.; Petrowicz, 1988. 19. p

³²⁹ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 5., 7.

az unitus örményeknek. Ezt különösen azért is hangsúlyozták, mert az unitus örmény papok közül sokan továbbra is nem a katolikus, hanem az ősi örmény tradíciókat akarták követni.³³⁰ A teatinusok attól is tartottak, amennyiben az ostyával történő szentáldozást hirtelen ráerőltetik az örményekre, és gyakorlatilag az unió megtagadásához vezethet. Cantelmit és Hunaneant hosszas és heves viták után sikerült meggyőzniük: átmeneti megoldásként engedélyezzék az örményeknek, hogy a nagyobb egyházi ünnepeken a régi örmény hagyományok szerint szolgáltassák ki az eukharishtiát. Ugyanakkor kikötötték, hogy ezt az unitus örmények csakis örmény unitus templomokban tehetik meg. Ehhez pedig a jövőben mindig szükséges lesz a Szentszék különleges, jelen esetben a Szentszékét képviselő varsói nuncius hozzájárulása is.³³¹

A bűnbánati fegyellemmel, illetve egyéb fegyelmi kérdésekkel kapcsolatban a zsinat úgy döntött, hogy ezekben az unitus örmény érsek és érseki koadjutor püspökei kötelesek eljárni. A teatinusok viszont azt állították, hogy az örmények nincsenek tisztában a római katolikus hagyományokkal, illetve nem ismerik a trienti zsinat ezzel kapcsolatos végzéseit. Ezért azt javasolták: a Pontificio Collegio Armeno prefektusának hadd legyen ezekbe beleszólása. Cantelmi azonban elvette a teatinusoknak ezt a javaslatát, és az ügyeket az unitus érsek hatáskörébe utalta. A szentségekhez köthető a házasság kérdése is. Ebben szintén Bonesana hatása jutott érvényre. Hunanean eleinte a teljes cölibátust szerette volna elérni, végül abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény világi papok a felszentelés előtt megházasodhatnak. Egyúttal kimondták, hogy azokat az örmény papokat, akik az egyesülés előtt már házas emberek voltak, már nem kötelezhették cölibátusra.³³²

A zsinaton határoztak az utolsó kenet szentségéről is. Úgy ítélték meg, hogy az örmények tévesen nem ismerik az utolsó kenet fogalmát, ami miatt a római katolikus egyház mindig is hevesen kritizálta az örmény egyházat. Most kimondták, hogy az utolsó kenetet minden áttért örménynek fel kell adni.³³³

Kiemelt helyet foglalt el a naptári és böjti hagyományok átvételének kérdése. A zsinat kötelezte az unitus örményeket arra, hogy a liturgikus éveket igazítsák a Gergely-naptárhoz. Ezenfelül az örményeknek mindenképpen fel kell hagyniuk a saját időszámításukkal és kalendáriumukkal, mert az ütközik a római katolikus egyházzal.

A szentmisével kapcsolatban a zsinat egyértelműen a trienti hagyományokat tartotta mérvadónak. Úgy határozott továbbá, hogy a miséket latin nyelven kell lefolytatni. Az unitus

³³⁰ Galanus, 1690. 219. p.

³³¹ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 10–15.; Petrowicz, 1988. 20. p.

³³² APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 15–18.; Petrowicz, 1988. 20. p.

³³³ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 19.; Petrowicz, 1950. 200. 220. p.

örmény papok azonban elérték Cantelminél, hogy a misét latinon kívül ó-örmény nyelven (*grabar*) is megtarthassák, mert az unitus papok túlnyomó többsége újonnan áttért volt, és nem volt megfelelő a latin tudása. Másik lényeges momentum volt, hogy a Collegio Armenóban tanult örmény növendékeknek engedélyezték a latin és az örmény nyelv egyidejű használatát.³³⁴

A zsinati dokumentum negyedik része teljes mértékben az érsekség, pontosabban fogalmazva a lengyelországi örmény főegyházmege gyakorlati kérdéseivel foglalkozott. Rendelkezett az örmény plébániák működéséről, fenntartási költségeiről, az unitus örmény papok kötelességeiről, az örmény papok lelki gyakorlatáról,³³⁵ a temetési szertartásról,³³⁶ a papok végrendelezéséről,³³⁷ az érsek az örmény papok peres ügyeiben feletti bíraskodási jogáról,³³⁸ az unitus örmény szerzetesi, és végül apácaközösségek bencés regula szerinti alapításáról és jogállásáról.³³⁹ Ezen túlmenően határozatot hoztak az örmény templomok állagának megőrzéséről, fenntartási költségeiről,³⁴⁰ illetve arról, hogy az érsek két évente köteles vizitációt tartani a főegyházmegejében, valamint két évente főegyházmegei zsinatot kell összehívni.³⁴¹

A zsinat döntött a négy koadjutor püspök hivataláról, és hatásköréről is. A koadjutor püspöki hivatalt még 1670-as évek közepén állították fel a Propaganda Fide ösztönzésére, hogy sakkban tartsák Torosowiczot. Hunanean előterjesztésére a négy püspöki hivatal székhelyét az addigi városokból (Kameniec–Podolski, Bielz, Jazłówiec és Stanisławów) Lembergbe helyezték át. Ez megkönnyítette a missziós munka melletti adminisztratív feladatok ellátását, valamint az érsek távollétében az érseki hivatali teendőik végzését.³⁴²

A zsinati határozatokat tartalmazó okiratot eljuttatták a Szentszékhez, 1690. január 23-án érkezett meg Rómába. Edoardo Cybo titkár az okmány felülvizsgálata és jóváhagyása végett 1690. március 25-én, illetve ugyanazon év április 11-én kelt leveleiben előterjesztette a zsinati

³³⁴ Ez a gyakorlat többé-kevésbé működött, idővel azonban az unitus örmény egyház a Gergely-naptár átvétele mellett párhuzamosan az örmény hagyományok tiszteletben tartása miatt használta az örmény naptárt. A dolog pikantériája, hogy a 18. század elején megalakult uniált mechtarista kongregáció egészen a század végéig vonakodott átvenni a Gergely-naptárt. Sőt azokon a területeken, így Erdélyben is, ahol missziós tevékenységet folytattak, inkább a Julianus-naptár átvételét szorgalmazták. Ugyanakkor ők is ragaszkodtak a régi örmény naptári hagyományok megtartásához, amiben természetesen nem az eretnek, vagy schismatikus hagyományokhoz, hanem az örmény nemzeti hagyományokhoz ragaszkodást kell látnunk. Lásd erről: APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 27–30.; Petrowicz, 1988. 22. p.

³³⁵ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 32–36.; Petrowicz, 1988. 23. p.

³³⁶ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 36–37.

³³⁷ Uo. fol. 36.

³³⁸ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 40.; Petrowicz, 1988. 24. p.

³³⁹ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 41–43.

³⁴⁰ Uo. fol. 38–39.

³⁴¹ Uo. fol. 43–45., 46–47.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 24. p.

³⁴² APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 48–49.

határozatokat a Propaganda Fide különbizottságának.³⁴³ Az ülés három pontban foglalta össze a zsinattal kapcsolatos döntéseit. Először is megvizsgálta a zsinatnak a liturgiával kapcsolatban tett változtatásait, továbbá kiemelte a varsói nunciatúra által kifogásolt szerkezeti problémákat. Így például azt, hogy a világi hatóságok ne avatkozzanak bele a főegyházmegye ügyeibe. Végül határozatban mondták ki, hogy a latin rítusú püspökök nem akadályozhatják meg az örmény érseket főegyházmegyéjében egyházi joghatóságának gyakorlásában.³⁴⁴

A különbizottság ülésén részt vett kardinálisok a Bonesana prefektus által javasolt liturgikus változtatások ürügyén, Rómába rendelték az épp akkor Moldvában misszionáriusi feladatokat ellátó Nersesowiczot, hogy ellenőrizze, illetve véleményezze a zsinati végzéseket.³⁴⁵ 1690. május vége felé Nersesowicz Rómába érkezett. 1690. június 3-án írt levelében kérte a bíborosi testületet a zsinati határozatok elfogadására. Külön hangsúlyozta: a Szentszék semmilyen körülmények között se engedje meg a római katolikus érsekeknek és püspököknek, hogy beleavatkozhassanak unitus örmény egyház ügyeibe. Végül arra kérte a Szentszékot, hogy az unitus örmény egyház felett a mindenkori varsói nuncius öröködjön. Így az ülés végül jóváhagyta a lemergi örmény zsinat határozatait.³⁴⁶

4.6. Oxendio Virziresco hittérítő munkája Erdélyben

Az 1668–1672 között a sorozatos vallási atrocitások és az oszmán hódítás miatt Moldvából és Podóliából két nagy hullámban Székelyföldre menekült örmények lényegében Nersesowicz fent említett 1684. évi jelentése nyomán kerültek a Propaganda Fide látókörébe.³⁴⁷ Ebben persze nagy szerepet játszott, hogy a multikonfesszionális Erdélybe letelepült örmények vezetője, az őket ethnarkhoszként irányító Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i moldvai örmény

³⁴³ A Propaganda Fide ülésén megjelent Michál Radziejowski bíboros, Lengyelország akkori primása és Cantelmi nuncius. Az 1690. május 29-én, a lengyelországi örmény ügyekben (*super causa armenorum in Polonia*) összeülő különbizottsági ülésen (*congregazione particolare*) az előbb említett kardinálisok mellett megjelentek Angelo Altieri prefektus, valamint Carlo Barberini, Federico Colonna, Girolamo Cassanate bíborosok. APF Lettere SC, Vol. 79. fol. 94., 110.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 27. p.

³⁴⁴ APF CP, Vol. 29. fol. 364., 613–616.

³⁴⁵ Uo. fol. 615.

³⁴⁶ 1690. június 3-án Cybo levélben köszönte meg Bonesanának, hogy a zsinaton határozott fellépésével segített konszolidálni a lengyelországi örmények unióját. Az üléssel lezárult az a konfliktusokkal terhelt korszak, amely az örmény érsekséget hosszú évtizedeken keresztül jellemezte. Így Lengyelországban véglegessé vált az örmény egyház uniója. A zsinat mindenképpen mintául szolgált a majdani örmény közösségek uniójához, különösen akkor, amikor 1743-ban a kilikiai ellenkatholikosz hivatalosan is kimondta az uniót Rómával. Ugyanakkor, mint majd látni fogjuk, a lemergi zsinat végzéseit az erdélyi uniált közösséggel kapcsolatban nem alkalmazták, jóllehet meg volt rá a fogadókészség. Lásd erről: APF CP, Vol. 29. fol. 617–618.; Farrugia, 2000. 70. p.

³⁴⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 378–381.; Lásd erről: Lukácsy, 1859. 16. p.

apostoli püspök volt.³⁴⁸ A lemergi örmény unitus érsekségnek egyik régi, fontos célkitűzése volt a moldvai örmények Rómával történő egyesítése. E törekvő megvalósításához komoly segítséget kaptak a Szentszéktől, valamint a lengyel római katolikus egyháztól. A missziót támogatta Collegio Armeno is.

Már ezt megelőzően is voltak olyan jelek, amelyek arra utaltak, hogy az erdélyi örmények unióját tető alá lehet hozni. Petar Parčević (olaszosan: Pietro Parchevich) moldvai apostoli vikárius 1670. július 12-én a Propaganda Fidének írott levelében megjegyzezte, hogy a csíki konventben vannak olyan áttért örmény és román szerzetesek, akiknek a segítségével a Moldvából bemenekült örmények áttéríthetők a római katolikus vallásra.³⁴⁹ Akadtak olyan örmények, akik korábban, azaz nem a konkrét üldöztetések miatt telepedtek le Erdélyben. Ezt támaszthatja alá 1678-ban Giovanni Battista Berkucénak a Propaganda Fide titkárához, Urbano Cerrihez küldött levele, amelyben beszámol a római katolikus hitre áttért Medvés Merig János (örményül: *Yovhannēs Merikean*) csíksomlyói konventuális ferences szerzetesről. Az utóbbi Moldvából jött, és noha magyarnak vallotta magát, szülei még apostoli szertartású örmények voltak. Korábban több botrányt okozott Moldvában, mivel még apostoli örmény papként ellopta és eladta a románvásári örmény templom kincseit. Sőt megölte az ügyében nyomozó moldvai fejedelem adószedőjét. Ezért kellett Erdélybe szöknie.³⁵⁰

³⁴⁸ A püspök életéről igen kevés információ áll rendelkezésünkre. Annyi bizonyos, hogy 1610 körül született a mai Törökország területén található T'oxat' tartományban. Teológiai tanulmányait az 1630-as évek elején fejezte be az ejmiacini papneveldeben, ahol nem sokkal később a doktorátusi címet (*vardapetut' iwn*) szerzett. Felszentelése után a katolikuszi udvarban szolgált, és 1649-ben nevezte ki őt I. Fülöp (*P' ilipos Albahec' i*) örmény katolikusz Moldva püspökének. Lásd erről bővebben: Ališan, 1896a. 125–126. p.

³⁴⁹ „*Quia in dicto conventu Czikienzi sunt quidam patres ex hac provincia immo natione Armeni et Wallachi, qua occasione possemus Armenos, qui plurimi sunt in provincia, ad unionem attrahere.*” Benda, 2003. 614. p.; Parčević moldvai missziójáról lásd: APF SC, Fondo Moldavia. Vol. 1. fol. 265–267.; Ferro, 2005. 97–98. p.

³⁵⁰ „*Non già Ungaro, come si risponde, benchè religioso e cattolico. [ma] bensì figliolo di padre e madre Armeniismatici in Moldavia nato, il suo padre hogi giorni vive per nome Merig, il quale ha rubato [che] la chiesa delli Armeni in Roman, et anco amazato uno, che era costituito dal prencipe di raccogliere gli tributi in quel distrito di Roman, fu preso, ma poi corrotti alcuni ministri, se ne scampo nella Transilvania, cioè nella contea di Czik.*” Benda, 2003. 683–684. p.; Lukácsy Kristóf az erdélyi örmények történetéről írott könyvében megemlíti Szebelébi Bertalan kézdiszentlelaki római katolikus plébánost, aki az 1680 körül az örmények körében próbálkozott a térítéssel. Sajnos missziója eredményéről nincsenek adataink. Maga Lukácsy nem tett arról említést, hogy fenti értesüléseit honnan, és melyik forrásból vette. Lukácsy híbasan adja meg a vikárius keresztnevét is (Szebelébi István). Szebelébi 1678–1707 között Erdély római katolikus püspöki helyőke volt. Lukácsy megemlíti továbbá, hogy Szebelébi sikeres térítéseket végzett Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson. A szentszéki források azonban ezeket nem erősítik meg. Lukácsy, 1859. 67. 133. p.; Vanyó Tihamér szerint Minas Zilifdarean Szebelébi missziója kapcsán tért át a római katolikus hitre. Szerinte Oxendio Viriresco is csak 1690-ben érkezett meg Erdélybe. Lásd erről: Vanyó, 1933. 113. p.; Szebelébiről információkat közöl még: Veszelý, 1860. 48–49. 54–55. 279–280. 355. 356–365. p.; Jakab, 1944. 17. p.; Sávai, 1993. 106–113. p.; Fazekas, 2002. 93–94. p.; Tóth, 2005. 2781. 2786. 2792. 2800. 2895. p.; Galla, 2005. 216. 260. 262–264. 269. 272. 279. 287. 308. 309. 310. 315. 325. 329. p.; Bzensky leírásából viszont kiderül, hogy Szebelébi – vélhetően a fejedelem utasítására – 1680 körül istentisztelet tartására az apostoli vallású örményeknek két kis kápolnát engedett át Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen. BEKK, Coll. Hev. Vol. 15. 249. p., Vol. 16. 33. p., Vol. 23. (Paginaszámzás nélkül.); Ezt megerősíti az 1693-ban írt Fidelis relatio kütfő is: BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 81. p.; BEKK, G. Vol. 522. fol. 137., 173.; Erről lásd: Gopcsa, 1895. 378. p.; Molnár, 2007. 26. p.

A Szentszék a székelyföldi missziós munkára csakhamar megtalálta az alkalmasnak vélt embert Oxendio Virziresco személyében. Az unitus örmény pap moldvai születésű örmény volt. Családja több generációra visszamenőleg adott papokat az örmény apostoli egyháznak. Rokonsága még 1669-ben menekült Minas Zilifdarean vezetésével Erdélybe.³⁵¹

Oxendio Virziresco 1654-ben született a moldvai Botoșani városában. 1676-ban, a Moldvában működő hittérítők hatására tért át a katolikus hitre, majd azt követően a lembergi Collegio Armenóban kezdte meg teológiai tanulmányait.³⁵² Francesco Martelli varsói nuncius ajánlására került Rómába, ahol teológiai tanulmányokat folytatott a Collegio Urbanóban.³⁵³ 1678-ban pappá szentelték, és még ugyanebben az évben Rómából Lembergbe ment, ahol folytatta tanulmányait, majd itt megszerezte a teológiai doktorátust (*vardapetuiwn*).³⁵⁴ Ezt követően visszatért Rómába, ahol a Propaganda Fide alkalmazásában állt.³⁵⁵ Nersesowicz többször is említett, 1684 szeptemberében írott levele már az Örök Városban találta, ahonnan a következő évben a püspök kérésére a Szentszék, az ottani örmények körében végzendő hittérítői munkára Erdélybe rendelte.³⁵⁶

A székelyföldi küldetést megelőzően azonban Oxendiónak előbb Varsóba, majd Lembergbe kellett utaznia, hogy a misszióval kapcsolatban egyeztessen Pallavicini nunciussal, és Nersesowiczsal. Oxendio 1685. augusztus 9-én érkezett meg, ahol maga Pallavicini nuncius hallgatta ki.³⁵⁷ A vele történt „stratégiai” egyeztetést követően Oxendio szeptember végén indult el Erdélybe, ahol a Gyergyói-medencében október végén megkezdte misszióját a Gyergyói-medencében.³⁵⁸ Hunanean érsek 1686. október 1-jén kelt levele nem

³⁵¹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469; BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.

³⁵² Vörös, 1983. 136. p.

³⁵³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469; BEKK, Coll. Hev. Vol. 15. 250. p. Vol. 16. 33. p. Vol. 23. (Paginaszámolás nélkül); „Anno 1676 cuiusdam armenorum ex Botusan iudicis filius (nomen parentis Lucas Virzirescus, filii vero Oxendius Virzirescus est) alias commodi mercatoris; plus litteris, quam mercibus tractandis deditus, licet Armenicus instructus, Latinis quaque litteris erudiendi studio accensus relicto parentibus, Collegium Leopoli Pontificium intrat, (...) ad persuasionem tunc Illustrissimi Domini [Francisci] Martelli penes Sacram Maiestatem Poloniae Nuncii Apostolici Romam it, ibique eiurata haeresi in sancto officio, recipitur Collegium Urbanum de Propaganda Fide.” BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.; „Entrò nel Collegio [Pontificio Urbano] ai 19 dicembre 1678 (...) ha studiato precedentemente nel Collegio [Armeno] di Leopoli un anno la grammatica Armena, la logica, ecc. Sa la lingua Armena volgare e litterale, Polacca, Rutena, Moldava, Turchesca, un po' l'Ungherese, un po' la [lingua] Latina. È stato ordinato sacerdote [e] ricevè la dignità di Vartabiet (...). È partito nel 1685 [per la Transilvania]. È buono, sa volere bene il fatto quelli. Mostra zelo della Religione Cattolica; ma è ostinato nelle cose sue, come sono quelli della sua nazione.” Petrowicz, 1988. 86. p.; Lásd még: Galla, 2005. 142. p.

³⁵⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 457; BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 81. p.

³⁵⁵ Petrowicz, 1988. 86. p.

³⁵⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 419; BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.

³⁵⁷ Erről Oxendio számolt be külön levélben a Propaganda Fidének Oxendio. Érdekesség, hogy ez az első olyan Propaganda Fide-dokumentum, melyet maga az unitus örmény pap saját kézírásával jegyzett. „Sono arrivato con la gratia di Dio sano e salvo a Varsavia all' 4 d'agosto 1685.” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 417.

³⁵⁸ BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.; „Ögsëntios Vrcreşgul vardapet in Hyromay, ur usaw zgitiu'wn, gay i Čurčov Mačarac' ew sksani zullap'arut'wn i mēj azgin iwroy yaťaj arkanel. [Oxendio Virziresco vardapet

részletezi Oxendio tevékenységéről.³⁵⁹ Ám erről mégis pontos információkkal rendelkezünk. Oxendio 1686 októberi keltezésű (pontos nap és hely megnevezése nélküli) a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében ugyanis beszámolt 1685 októbere és 1686 októbere között végzett misszionáriusi munkájáról.³⁶⁰

Oxendio a jelentésben felvázolta az erdélyi fejedelemség aktuális politikai helyzetét és az örmények betelepülését. Ő maga az 1672.-ik esztendőit adta meg annak időpontjául, amikor I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem behívta az örményeket Moldvából. Ismert azonban, hogy a menekültek egy jelentős csoportja abban az évben nem Moldvából, hanem Podóliából érkezett Erdélybe. Oxendio a Propaganda Fidének előadta, hogy Erdélyben a kálvinista felekezet volt az uralkodó. Ugyanakkor utalt arra, hogy bár maga a fejedelem is gyakorló református, a fejedelemség területén viszonylagosan békés a különböző felekezetek együttélése. Így szép számmal találhatók a fejedelemségben lutheránus (evangélikus) szászok és ortodox románok is. Szerinte a Minas püspök által vezetett örmények Erdély Székelyföld nevű tartományában, azon belül is Háromszéken, Csíkban és Gyergyóban telepedtek le.³⁶¹ Ezzel kapcsolatban viszont megjegyezte, hogy a környező lakosság katolikus magyarokból áll, akiknek mintegy negyven plébániájuk volt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikusoknak kevés papjuk van és nincs főpásztoruk. S ha van is, annak a székhelye nem is Erdélyben, hanem messze a Magyar Királyság területén, Esztergomban van.³⁶²

Oxendio azt is jelezte, hogy az erdélyi katolikusoknak igen hátrányos a helyzetük. De azonnal hozzáfűzte, hogy Máramarosban állomásozik Federico Veterani gróf császári

Rómából – ahol teológiai tanulmányait végezte –, a magyarországi (azaz erdélyi) Gyergyószentmiklósa érkezik, és elkezdí népét a katolikus hitre áttéríteni.]” Rošk’ay, 1964. 185. p.; „*Ögsënt vardapetn mer i Hromay ekn i čorcöv.* [Oxendio vardapetünk Rómából Gyergyószentmiklósa érkezett.]” Lásd: Roškay, 1964. 186 p.

³⁵⁹ „*De missione me et peregrinatione per necessarium plenissima relatione cerciorem faciono Eminentissimae Vestrae. Quam primum. Hic obiter tantum relationem brevem de persona Oxendii Virizresci Armeni Alumni Collegii de Propaganda Fide exponam qualiter perveniens in Siculiam, et invenierim ipsum optimum ministrum Catholicae Fidei dilatandam per ipsum namque factae sunt conversiones haereticorum numerosa, tot ecclesiae haereticorum recuperatae, ministrissime exercitia instituta, schole ab fortis haereticorum frequentata et prohibitio omnis exercitii haeretici, qua omnia ut oculatus testis adtestans, simul etiam illum eundem ministrum affectuose commendo Eminentissimae Vestrae, quibus semper remanebo.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 462.; Erről még: Nagy, 2006b. 1019. p.

³⁶⁰ Az olasz nyelven írt jelentés, melynek Oxendio Virizresco a Relatione della missione, degl’Armeni, che trovano in Sicilia fatta per mezzo chi me sottoscritto címet adta teljes terjedelmében mind a mai napig kiadatlan, és sajnos nagyon rossz állapotban maradt fenn. Lásd ezt: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468–469.; Hunanean 1686. október 1-én írt levelében Oxendio egy rövid beszámolójára is hivatkozik, de ennek nyomaira a Propaganda Fide történeti levéltárában nem bukkantunk. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 462.

³⁶¹ „*Hor’ quel tal ramo della Nostra Nazione [Armena] dal 1672, sradicò totalmente da quel luogo, e si trasferì con i suoi sacerdoti e [il] Vescovo, detto Minas Vartabied, in una provincia [della] Transilvania, nominata Sicilia, la quale si divide in tre sue parti, Haromseg, Cyk e Giurgovia, o Giurgio.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.

³⁶² Oxendio itt az esztergomi érsekre, Széchényi Györgyre gondolt. 1685-ben egyébiránt változás történt az érseki szék betöltésében, mivel a jelzett év január 14-én meghalt Szelepcsényi György bíboros, esztergomi érsek. Széchényit pedig 1685. március 21-én nevezték ki. Lásd erről: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.; HC, 1952. 164. 364. p

generális, aki a római katolikusok védnöke. Őt titkon fel is kereste, hogy tárgyalásokat folytasson le vele missziójáról. Oxendio szerint a katolikus Veterani akkor csak erkölcsileg tudta támogatni tevékenységét.³⁶³ Ennek folytán a székelyföldi örmények áttérítése mellett a katolikus magyarok (székelyek) lelki gondozásával is foglalkoznia kellett.³⁶⁴

Oxendio külön kitért arra is, hogy örmény „fivérei és nővérei” eretnekek és nagyon ellenségesen viszonyultak személyéhez.³⁶⁵

Oxendio tehát missziós tevékenységével kezdetben nem nyerte el az örmény közösség szimpátiáját. Sőt állítása szerint őt az erdélyi örmények részéről gyalázkodás, utálat és makacs ellenállás fogadta, és ígéhirdetését a helyi örmények botrányos viselkedésükkel rendszeresen megzavarták.³⁶⁶

Az örmények Oxendio iránt érzett ellenszenvében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a helyi örmény apostoli klérusnak eleven emléke volt a Nikol Torosowicz-féle botrányos unióról. Ezért az ottani örmény lakosságot tudatosan a Rómával való egyesülés lehetősége ellen hangolta.

Jelentésében Oxendio kitért arra is, hogy misszióját viszont a helyi magyar katolikus klérus és lakosság támogatta.³⁶⁷ Oxendio a székely-magyar papok segítségével, Gyergyószentmiklóson engedélyt kapott arra, hogy az ottani római katolikus plébániatemplomban misézhesen. Tudomást szerzett arról, hogy az örményeknek két fatemplomuk és egy kápolnájuk volt Székelyföldön. Az egyik fatemplom és a kápolna Gyergyószentmiklóson, míg a másik fatemplom Csíkszépvízen, ahol az örmények eretnek módon végezték liturgiájukat.³⁶⁸

Oxendio a konfliktust az örményekkel ráadásul azzal is elmélyítette, hogy le akarta foglaltatni a helyi örmény fatemplomokat. Továbbá meg akarta tiltani, hogy az örmény apostoli szertartású papok liturgiákat (*surb patarag*) tartsanak, temessenek, eskessenek, illetve kereszteljenek.³⁶⁹

Ezért az örmények – Oxendio szerint – az erdélyi fejedelemhez fordultak jogorvoslatért. Veterani generálishoz fűződő kapcsolata pedig majdnem a vesztét okozta. Elfogták ugyanis a tábornok, valamint Nersesowicz hozzá írott leveleit. Veterani generális azt kérte, hogy a misszionárius informálja Erdély politikai viszonyairól, valamint a törökök erdélyi

³⁶³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.; BEKK, G. Vol. 522. fol. 137.; Bethlen, 1860. 17. p.

³⁶⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.

³⁶⁵ Uo.

³⁶⁶ Uo. fol. 465., 468.

³⁶⁷ Uo. fol. 469.

³⁶⁸ Uo. fol. 468.

³⁶⁹ Uo.

hadmozdulatairól. Nersesowicz pedig arról szeretett volna információkat kapni, hogyan állt az eretnekek között végzett hittérítői tevékenysége. Emiatt az örmények, főleg azok, akik nem helyeselték Oxendio missziós munkáját és térítéseit, bevádolták a fejedelemmel kémkedéssel.³⁷⁰ Hogy mi lett a feljelentés következménye, arról Oxendio hallgat.

Megemlítette viszont azokat az örményeket, akiket nem lehetett szabályosan, az ő értelmezésében katolikus szertartás szerint eltemetni. Ugyanis őseik „eretnek” hite szerint éltek le földi életüket, és Oxendio nem engedélyezte az eltemetésüket.³⁷¹ Emiatt az örmény klérus, gyűlölte az unitus Oxendiót, és elmondása szerint őt két ízben tetteleg is bántalmazták, sőt meg akarták ölni.³⁷² Oxendiónak, mint neofita papnak a maga szemszögéből igaza lehetett, ugyanis véleménye szerint csak az ő katolikus hitével lehetett kihozni örmény testvéreit az „eretnekség” sötétségéből.

Mindenesetre Oxendio igen feszült légkörben volt kénytelen folytatni „apostoli” küldetését az erdélyi örmények katolizálásában. A misszionárius a Propaganda Fidének küldött jelentésében kis túlzással beszámolt arról, hogy római katolikus meggyőződésének megfelelően igyekezett „eretnek” nemzetársait jó útra téríteni.³⁷³ Elmondta továbbá, hogy mindennap vesperás után imádkozott a Szűzanyához az örmények megtérése végett, és hetente egyszer elmondta a rózsafüzérimát. Hetente két–három alkalommal elmagyarázta az örményeknek a római katekizmust és minden vasárnap prédikált. Gyergyószentmiklóson az általa alapított, úgynevezett vasárnapi iskolában tanította az ottani örmények gyermekeit a katolikus hitre és életre.³⁷⁴

Mint említettük, Oxendio hitbuzgósága kezdetben nem hatotta meg az örményeket. Ráadásul Minas püspök és hívei nem szívesen fogadták el személyét, mivel úgy ítélték meg, hogy egy „latin” eretnek pap a püspök helyét akarja bitorolni. Azzal is megvádolták, hogy katolicizmusával Oxendio viszályt kelt, és nem egységet teremt az erdélyi örmények körében. Az ellene irányuló kezdeti gyűlölet dacára 1686 nyarán Oxendio helyzete kezdett megváltozni. Ebben komoly fordulatot jelentett, hogy Besztercén élő családja és rokonsága

³⁷⁰ „*Signore Conte Veterani, che siamo in Marmarussio con un gran numero dell'essercito imperiale, del quale io venivo sollecito a darle parte secretamente del tutto che io vedersi, sentirsi o farsi in Transilvania, o in Turchia intorno al quale, et altre inviatemi dal Monsignore Deodato Vescovo di Traianopoli et Amministratore dell'Arcievescovado [Armeno] di Leopoli, il quale m'animava a voler fortemente supportare tutti gli incontri aversi in questa missione. Hor quini mi trovai troppo imbrogliato, perciò dovetti un pocco remissio agere cum illis per qualche tempo, sino a tanto che rihebbi le lettere dalle loro mani, le quali rihavuto di nuovo mi affaticai di restituire qualche chiche nel stabo, che defecivo quisvi, e facendo le reconciliarsi.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.

³⁷¹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469.

³⁷² Oxendio jelentésében kitért arra is, hogy maga Minas püspök is hevesen ellenállt missziójának, és meg akarta közeztetni őt. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469.; Bárány, 1888a. 67–68. p.

³⁷³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.

³⁷⁴ Az iskola saját gyergyószentmiklósi házában működött. Lásd erről: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.

áttért a római katolikus hitre.³⁷⁵ Ez azért volt fontos mozzanat, mert Oxendio fivérei: Step'anos (István) és Łukas (Lukács) katolizálásuk előtt már befolyásos kereskedők voltak. Ez komoly segítséget jelentett az egyedül térítő unitus papnak.³⁷⁶ Oxendio szólt arról is, hogy fivéreinek kívül megtérítette édesanyját, továbbá családjaikkal együtt másik két hűgát és két kisebbik fivérét. Ezenkívül még huszonhét haldokló erdélyi örményt térített át a római katolikus hitre. Az általa létrehozott vasárnapi iskola eredményeként még további huszonöt gyermek lett római katolikus.³⁷⁷ Ez jelentős mértékben megkönnyítette a többi örmény család katolikus hitre térését, hogy Besztercén és a környező falvakban Oxendio mellett ők szintén a katolikus vallásra való áttérésért kezdtek „kampányolni”.³⁷⁸

Oxendio családjának segítségével tárgyalta Minas püspökkel, és meggyőzte őt, hogy jöjjön el vele Lembergbe, ahol az esetleges unióról tárgyalásokat folytathat Hunanean érsekkel és a varsói nunciussal.³⁷⁹ Minasnak határozott álláspontja volt ugyan a katolicizmusról, de nem zárkózott el a tárgyalásoktól. Oxendio viszont rendkívül kitartóan igyekezett megkönyörkezni Minast az unió ügyében.³⁸⁰ Oxendio felismerte, hogy Minast valóban meg lehet téríteni, mert a püspöknek – legalább is Oxendio feltételezése szerint – a saját erdélyi örmény papságával is feszült volt a viszonya.³⁸¹ Oxendio azért is akarta Minast Lembergbe vinni, nehogy háta mögötti ellenakciókkal a püspök tönkretegyje az „Úr szőlőskertjében” megkezdett munkáját. Nagyon bízott abban, hogy képes lesz áttéríteni a püspököt. Sőt ebben látta ugyanis a missziók fő sikerét.³⁸² Az erdélyi örmények többsége, különösen a helyi örmény klérus, pontosabban Minas hívei, azonban továbbra is keményen szembehelyezkedett vele, sőt kifejezetten tiltakozott az unió gondolata ellen.

A jelentés végén Oxendio sürgette a Propaganda Fidét, hogy nyújtson számára segítséget. Egyrészt anyagi támogatást, mert nem tudta fedezni megélhetési költségeit, másrészt misekönyveket. Kérte továbbá olyan misszionáriusok küldését, akik ki tudnák venni részüket az örmények körében végzendő térítésekből. Ezenfelül Oxendio felhatalmazásért folyamodott

³⁷⁵ Uo.

³⁷⁶ A budapesti Egyetemi Könyvtár Heveseni Gyűjteményében található, az erdélyi örményekről szóló 1693-ból származó datált *Fidelis relatio* című kútfő megemlíti, hogy Oxendio apja, Luca Virziresco nem pusztán kereskedő, hanem Botoșani város örmény bírája is volt. BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3 fol. 469.; Száva Tibor szerint Oxendio családja nem a Virziresco (*Virzarian, Varzarian*), hanem a Step'anean nevet viselte. Szerinte Virziresco (*Verzirescul*) csak egy román ragadványnév volt. Tőlük származott később a csíkszépvízi István-Stechnó család is. Száva, 2003. 130. p.; Ez véleményünk szerint kétséges, hiszen a Virzirescók (később magyarosított nevükön a Verzárok) Besztercén, Görögnyezentimrén, majd 1712 után Szamosújváron éltek.

³⁷⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469.

³⁷⁸ Uo.

³⁷⁹ Uo.

³⁸⁰ Uo.

³⁸¹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 468.

³⁸² Uo.

arra, hogy „eretnek” örmény könyveket olvashasson. Ezt, állítása szerint azért tenné, hogy minél felkészültebb legyen az örmény papokkal folytatandó hitvitákra. A misszionárius úgy vélte: a jövőbeni unió sikerének záloga, hogy a Szentszék nevezzen ki unitus püspököt az erdélyi örmények élére.³⁸³ Ezzel kapcsolatban nem zárható ki, hogy Oxendio magára gondolt, és be akarta biztosítani magát, ha Minas nem lenne hajlandó elfogadni az uniót.

Oxendio 1686–1687-ben, a Minasszal folytatott lemebergi tárgyalások között jelentést küldött Hunaneannak addig elvégzett missziós tevékenységéről. Hunanean érsek valószínűleg ekkor olvasta el Oxendio részletes beszámolóját 1685–1686 közötti küldetéséről. Oxendio jelezte, hogy folytatni kívánja a térítéseket, de ehhez konkrét segítséget kért: nevezetesen pénzt, misszionáriusokat, valamint latin miscskönyveket, mert úgy látta, hogy Székelyföldön az örmények az eretnek örmény nyelvű, nem katolikus miscskönyveket használják.³⁸⁴ Jelentése végén pedig annak a félelmének adott hangot, hogy értesülései szerint az ějmiacini katolikosz külön „eretnek” püspököt szentelt fel, és az erdélyi örmények közé kívánta küldeni a lengyelországi születésű Theodor Wartanowiczot.³⁸⁵

Hunanean viszont felhívta figyelmet arra, hogy Wartanowicznak, mint püspöknek, az örmény katolikosz Moldvába, illetve Erdélybe küldése komoly veszélyt rejt magában, mivel az Oxendio által megkezdett misszió, valamint az áttérések megkezdhetnek.³⁸⁶ Az érsek Oxendiót tartotta egyes egyedül alkalmas személynek, hogy keresztülvigye az Erdélyben megtelepedett örmények unióját. Ezért azt a kívánságát fogalmazta meg a Propaganda Fidének, hogy a lehető leggyorsabban nevezzék ki Oxendiót az erdélyi örmények közé

³⁸³ Uo.

³⁸⁴ Uo. fol. 469.

³⁸⁵ „*che questo Vescovo Minas, vedendosi così mei mal trattato da una parte, e dall'altra essendo vecchio, mandò nel mese di giugno un sacerdote per chiamar da Ezmiacin un altro Vescovo Polacco Armeno Theodoros Vartanovic. Onde sarebbe meglio, che un Vescovo Cattolico [sic] preoccupasse di quella diocesi che adesso [ha] il tempo; io resistero a quel Vartanowicz hereticissimo, in sino a tanto che haverò la risposta dalla Sacra Congregazione.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469.; Az örményeknek a katolikus hitre történő áttéréseivel bővebben foglalkozik egy örmény nyelvű forrás, amely tizenhét pontban foglalta össze, hogy hogyan, és milyen szempontok szerint kezdtek áttérni az apostoli hitvallásról az örmények Erdélyben. A kézirat egyértelműen Oxendiónak volt tulajdonítható. A dokumentum főbb tárgyai az alábbiak: az áttérés, és római katolikus hagyományok szerint szertartások, a római pápa primátusának elfogadása, valamint az ünnepnapok, a kalendárium, és a bőjti szokások latin rítusú megtartása. Lásd erről: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 488.; Latin fordításáról lásd ezt: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 490.

³⁸⁶ „*Et populus inter se de successore altercatur, unde Illustrissima Vestra id quoque proponat ut quam primum successorem illius Episcopati provideant (quia uti auditur ille Theodoros Vartanowicz Episcopus, qui Roma fugerat, venturis est ad illum populum, qui magna turbationis fidei catholici feret causa) praeoccupando locum opportune.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 434.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 79. p.; Minas rezidens püspök volt (örményül: *dran episkopos*), akinek semmilyen körülmények között nem volt szabad hosszú időre elhagynia a székhelyét. Mivel a hadjáratok, a pogromok és járványok miatt menekülni kényszerült Moldvából, és nem tett arról jelentést az egyházfőnek, Minast megfosztották moldvai püspöki hivatalától (de nem püspökségétől), mert az örmény kánonjog szerint több mint egy éven túl távol tartózkodott székhelyétől. Helyére a katolikosz Anat'olios Rusot püspököt nevezte ki, aki viszont a háborús helyzet miatt csak jóval később tudott Suceavában megtelepedni. MA, Ms. no. 9800.

küldendő apostoli adminisztrátornak vagy vikáriusnak. Tegyük ezt annak érdekében, hogy hatékonyabban, és nagyobb hatáskörrel folytathassa tevékenységét a fejedelemség területén.³⁸⁷ Hunanean említést tett a Lembergben már megbuktatott Johannes Bernatowicz püspökről is, aki értesülései szerint az erdélyi örmények püspöke kívánt lenni. Az érsek továbbá azokról a híresztelésekről is szólt, melyek szerint Erdélyben egyszerű papok etrekn szertartásokat folytattak, ráadásul olyan liturgiákat is tartanak, amelyeken csak püspökök koncelebrálhatnak.³⁸⁸ Hunanean levele végén ismételten kiemelte: szerfelett fontos, hogy minél gyorsabban létrejöjjön az erdélyi örmények uniója, mert a már áttért örmények meginoghatnak katolikus hitükben. Ezért minél előbb küldjenek közéjük unitus főpapat.³⁸⁹

4.7. Tett-e Minas püspök katolikus hitvallást?

Az erdélyi örmény történeti hagyomány szerint Minas elfogadta Oxendio érvelését, és levele 1686 novemberében Lembergbe távozott.³⁹⁰ Itt 1686 végén letette a katolikus hitvallást Hunanean érsek, és Pallavicini varsói nuncius kezébe. Az aktuson jelen voltak a Collegio Armenio vezetői is: névszerint Francesco Bonesana prefektus és helyettese Sebastiano Maria Accorsi.³⁹¹

³⁸⁷ „Quoad meam opinionem aptiorem Domino Auxentio [Virziresco] video, qui fuit Alumnus Collegii de Propaganda Fide cuius zelum Catholicæ Fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes licet sint et in gremio Nostræ Ecclesiæ alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem, Vicarium aut Administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint.” APF SC, Fondo Armeni Vol. 3. fol. 434., 469., 498.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 79. 86. p.

³⁸⁸ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 434.

³⁸⁹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 434.; Egy másik, levelében, Hunanean dicsérte Oxendiót, az elmúlt két esztendőben végzett áldozatos munkájáért és a római katolikus hit terjesztéséért. De mivel nincs semmilyen titulusa, ezért kérte a Propaganda Fidét újból hagyják jóvá Oxendiónak kinevezését az erdélyi örmények adminisztrátorává. Jelen helyzetben ugyanis nála alkalmasabb, a helyi viszonyokat jól ismerő személy nincs. A kinevezést néhány napon belül jóvá is hagyták. „Dominus Auxentius [Virzirescus] Alumnus Collegii Propaganda Fide etiam Moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro Ecclesia. Dei sefferens egregie et laudabiliter se gerit. Sed quia nullum habet ibi titulum ideo magnas persecutiones patitur propter fidem catholicam. Unde si videbatur Eminentissimis Vestris (uti video illum officio dignum). Ut saltem habeat pro nunc Vicariatum aut Administrationem illius Episcopati, antequam Eminentissimæ Vestrae aliquem idoneum ad hoc invenient, vel ipsemet Dominum Auxentium [Virzirescum] vel aliquem e gremio Nostræ Ecclesiæ.” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 498.; Oxendio 1688-ban írt jelentésében pedig Minast, mint etrekn püspököt említi meg. Ez egyértelműen ellentmond azoknak a dokumentumoknak, amelyek a püspök hitvallásáról informáltak. Lásd erről: APF SC, Fondo Armeni Vol. 4. fol. 13.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.

³⁹⁰ K’olanjian szerint a Minas püspököt erőszakkal hurcolták el Lembergbe, és kényszerítették az unió elfogadására. Ezt viszont egy dokumentum sem támasztja alá. K’olanjian, 1967. 362. p.

³⁹¹ BEKK, Coll. Hev. Vol. 15. 250–251. p.; Vol. 16. 34. p.; Vol. 23. (Pagina számozás nélkül.); Rudolf Bzency egy másik munkájában (1701) utal Minas püspök katolikus hitvallása Relatio de ecclesia Transylvania címmel. Lásd ezt: BEKK, Coll. Hev. Vol. 29. 346. p.; Vö. Minas püspök katolikus hitvallásáról még a Fidelis Relatio című dokumentum is beszámol. BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 83. p.; „Doctor Minas Eudoxiensis [T’oxat’ec’i] Csillfidar-Oghlu [Zilifidarean] cognominatus Episcopus Moldaviensis, venit mecum Leopolim et coram Cardinale Pallavicini Innocentii XI. Legato Catholicam professus est fidem anno Domini 1686. Aerea Armenorum 1135.” Idézi: Illia, 1730. 68. p.; Lukácsy, 1859. 67–68. p.; Bárány, 1888a. 68–69. p.; Gopcsa, 1895. 379. p.; Ališan, 1896a. 127. p.; Hodinka, 1909. 2. p.; Karácsonyi, 1929. 219. p.; Trócsányi, 1983. 173. p.; Vörös,

Minas püspök katolikus hitvallásának letételéről először Rudolf Bzensky morva jezsuita páter leírásaiból értesültünk. Bzensky az 1690-es évektől tartózkodott Erdélyben, és jó viszonyt ápolt az ottani katolikus papságon kívül jezsuita rendtársaival – többek között a történetíró Hevenesí Gáborral –, és az ekkor már püspökké kinevezett Oxendióval. A morva jezsuita páter Hevenesí számára állította össze 1694-ben Erdély felekezeti viszonyát bemutató, *Origines propagationis variae fidei in Transylvania* című írását.

Ebben Bzensky néhány lapnyi fejezetet szentelt az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének.³⁹² A dokumentumban meglehetősen pontos, és az örmény egyháztörténetre hitelt érdemlő információkat közölt. A szöveg elemzése alapján nyilvánvalónak tűnt, hogy Bzensky az örmények ügyében jól tájékozott volt, és a róluk szóló értesüléseit egy unitus örmény egyházi embertől kaphatta. Nem fér kétség hozzá – ahogy azt a legutóbbi kutatások is egyértelműen tisztázták –, hogy az információk Oxendiótól származhattak.³⁹³

Bzensky leírását megerősíti az a közelmúltban feltárt, egy ismeretlen szerző tolla alól kikerült, 1693-ban írt jelentés is: a *Fidelis relatio*. A forrásban az erdélyi örmények betelepüléséről, felekezeti viszonyairól esik szó. Ez az irat struktúráját tekintve nagyon sok hasonlóságot mutat Bzensky, de egy lényeges különbség mégis van köztük. Nevezetesen a forrás mondanivalóját az ebesfalvi örmény közösség alapításának körülményeire hegyezte ki. A dokumentum röviden megemlékezik Minas püspökről is, miszerint ő Lembergben ünnepélyesen megtagadta eretnek hitét, és letette a katolikus hitvallást a varsói nuncius kezébe.³⁹⁴ A *Fidelis relatio* szerzője az örmény ügyekben – Bzenskyhez hasonlóan – nagy tájékozottságot árul el. Egyértelműnek tűnik, hogy e dokumentum szerzője adatait szintén Oxendiótól szerzegette be.³⁹⁵

Bzensky Minas áttéréséről szóló leírása bekerült az erdélyi és a magyar történeti köztudatba. Ennek elterjedéséhez hozzájárult az, hogy Bzensky értesüléseit szinte szó szerint Illia András jezsuita páter átvette.³⁹⁶

1983. 136. p.; Petrowicz, 1988. 82. p.; Molnár, 2007. 26. p.

³⁹² Bzensky az erdélyi örményekről szóló fejezetnek a *De adventu Armenorum, et conversione ad fidem catholicam* címet adta.

³⁹³ Molnár, 2007. 26. p.

³⁹⁴ „*Minas, (qui coram Eminentissimo Domino Cardinale [Opitio] Pallavicinio haeresim abiurans), mortus est.*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.

³⁹⁵ Ugyan eddig még nem nyert bizonyítást, de nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a *Fidelis relatiót* Bzensky is felhasználhatta az örményekről szóló fejezet megírásakor.

³⁹⁶ Lásd Illia András jezsuita páter *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum* című művét.; Illiatól adoptált Minas katolikus hitvallását Lukácsy Kristóf. Ugyanakkor tőle vette át szinte mindenki, aki Erdélyben az örmények történelmével foglalkozott. Minas katolikus hitvallása ezen túlmenően a magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozó munkákban is fenntartás nélkül gyökeret eresztett. Lukácsy, 1859. 16. 68. p.; Lásd erre például Gregorio Petrowicz munkáját: Petrowicz, 1988. 82. p.

A Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok csak Minas tárgyalásairól emlékeztek meg, annak konkrét eredményeiről viszont nem. A missziós intézmény iratai között nincs olyan hivatalos vagy félhivatalos irat, amely azt támasztaná alá, hogy Minas letette volna a katolikus hitvallást. Pallavicini varsói nunciustól sem áll rendelkezésre semmilyen hivatalos jelentés erre vonatkozóan. Továbbá egyetlen kútfő erősíti meg azt sem, hogy Minas püspök személyesen találkozott volna a nunciussal.³⁹⁷ Ennek okán fel kell tennünk azt a kérdést: vajon miért hallgatnak a források Minas katolikus hitvallásáról?

A válasz egyszerűnek tűnhet: azért, mert valójában a püspök nem tette le se Pallavicini varsói nuncius, se Hunanean érsek kezébe a saját vagy az erdélyi örmény közösség nevében a katolikus hitvallást.

Minas püspökről ugyanakkor komoly forrásértéket képvisel Hunanean érseknek 1687. február 14-én a Propaganda Fide titkárához, Cybóhoz eljuttatott két levele. Ezekben az érsek az erdélyi örmények körében végzett missziók eredményeiről számolt be, melyben kiemelte, hogy Oxendio a nagy veszélyek ellenére is kitűnő munkát végzett. Az érsek Minasról szólva leveleiben nem erősítette meg, hogy 1686 végén katolikus hitvallást tett volna Lembergben. Csupán annyit említ, hogy a tárgyalások befejeztével Minas vissza akart térni Erdélybe, de nem sokkal elindulása után hirtelen elhalálozott.³⁹⁸

Az unitus örmény egyháztörténetírő Roszka művében szinte ugyanarról van szó, mint amiről Hunanean már beszámolt. Azaz csak Minas halálának és temetésének pontos körülményeiről szól, valamint arról, hogy a püspök évek óta vesekő bántalmakban szenvedett. Továbbá temetése után Minas sírját mennyekből aláereszkedő fény vette körül. Arról viszont, hogy a katolikus hitvallást 1686-ban letette volna, arról egy szót sem ír.³⁹⁹

Hunanean levelei, valamint Roszka feljegyzése következképpen azt sugallják, hogy Minasszal lefolytatott uniós tárgyalások nem jártak sikerrel. Nem tűnik bizonyíthatónak, hogy egy, az uniót hevesen ellenző örmény apostoli (azaz keleti) püspököt meg lehet győzni az

³⁹⁷ A kiadott források sem említik Minas püspök tevékenységét. Pl.: Welikyj, 1969.

³⁹⁸ „*Tamquam spectans ad meum officium quod [Minas] Episcopus Moldvaviensis Armenorum nunc in Transylvania degentium, mortus sit.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 434.; „*Nunc autem non praetermitto exponere de obitu Episcopi Armeni Moldaviensis nuncupati Minas Vartabieth Thochatiensi, qui cum populo Armeno causa infectionis Turcarum simul se transtulerat in Siciliam provinciam Transilvaniae.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 498.; Gregorio Petrowicz szerint Minas püspök 1687 elején hunyt el, ám ezt egy dokumentum sem támasztja alá. Petrowicz, 1988. 78. p.

³⁹⁹ „*Minas vardapetn T'oxt'c'i, Ziliftar öllu koč'ec'ealn, episkopos Poltanu, (yormē es z'ors astičans ari yami Teayn 1680), i daɣnaln ēnd lerins Mačarac', i mizargelut'enē, zor i bazum amac' krēm, tanjeal, vaxčani, i'ali i gerezmanatann Ōlaxac', ur i veray gerezmani nora bazum angam i kirakamtis loys ijani, zor akanatēsk' ew arzanahawat ark' telwoyn patmec'in mez.* [Minas T'oxat'ec'i Ziliftaroglu nevű vardapet, Bogdán (Moldva) püspöke, (akitől négy tanulmányi fokozatot szereztem az Űr 1680. esztendejében,) hazatérés közben a magyarországi hegyek között, hosszú éveken át vesekőtől szenvedve, hunyt el. Az románok temetőjében hantolták el. Sírjára gyakorta mennyekből fény szállt alája. Mindezeket helybéli szemtanúk és hiteles férfemberek mondták el nekünk.]” Rošk'ay, 1964. 186. p.

unióra a római katolikus egyházzal. Az örmény főpapság szemében ekkor az unió tulajdonképpen egyet jelentett a nemzeti különállás feladásával. Hiszen, mint azt már említettük, az örmény történelem szeszélyei folytán az örmény apostoli egyház valláspolitikája szinte egybeforrt az örmény nemzeti önazonosságtudattal.

Minas lemergi tárgyalásairól a közelmúltban néhány dokumentum került elő. Ezek szerint Minas Hunanean előtt az örmény keresztyénség és hit tisztaságát igyekezett igazolni. Az azt, hogy az örményeknek semmiféle eretnységhez nincs közük. A püspök magával hozott két, még Örményországban készült középkori eredetű kódexet, hogy igazát alátámassza. Az egyik az örmény apostoli egyház homiliagyűjteménye, a Čařentir, a másik pedig az örmény egyházatyák életrajzait és tanításait tartalmazó mű, a Haranc'varh' volt.⁴⁰⁰ Mindez azt valószínűsítheti, hogy Lembergben nem uniós tárgyalások, hanem heves hitviták folyhattak inkább. Ezért tanácsosabb arról beszélni, hogy Minas Lembergbe inkább hitvitákat folytatása végett ment, mintsem katolikus hitvallást letételére, ahogy azt eredendően Oxendio, vagy Hunanean szerették volna.⁴⁰¹

Oxendio 1688 elején jelentést írt a missziós intézmény titkárának, melyben ismét összefoglalta 1685–1687 között hittérítői tevékenységét. A misszionárius is beszámolt Minas haláláról, de azt is leírta, hogy 1686 végén konfliktusba került az „eretnek” örmény püspökkel, valamint eretnek klérusával, mert az ottani katolikus papokkal együtt nem akarta megengedni nekik, hogy akár a templomokban, vagy akár a magánházaknál keleti örmény szokás szerint liturgiát, azaz örmény nyelven surb pataragot tartsanak. Sőt három templomukból is kiűzte őket.⁴⁰²

Következésképp nem valószínű, hogy az időt tájt (1686–1687-ben) Minas, vagy az örmény papok közül bárki is Erdélyben hajlandóságot mutatott volna az unió elfogadására. Oxendio az örmény püspök katolikus hitvallását kapcsolatban többször ellentmondásosan nyilatkozott. Hiszen mást írt az 1680-as évek végén a Propagandának, mást állított az 1690-es években Bzenskynek és a Fidelis relatio anonim szerzőjének.

Minas püspök 1686 legvégén halt meg. A halálából csak egy valaki húzhatott igazán hasznot: Oxendio. Mint említettük, hogy komoly ambíciói voltak a püspökség megszerzésére.

⁴⁰⁰ Ezek a dokumentumok csak az Elia Mendrul-féle viszályal kapcsolatos szentszéki iratanyagból kerültek elő, és maga Oxendio jutatta el azokat a bécsi nunciaturára, és a Propaganda Fidéhez. A forrásokat Oxendio, Minas, Hunanean, és Bonesana prefektus látta el kézjeggyel 1686-ban. Lásd ezeket: APF SOCG, Vol. 532. fól. 455–458.; A dokumentum másolatait lásd: ASV ANV, Vol. 196. fol. 218r.+221., 219–220.

⁴⁰¹ Andrea Santacroce varsói nuncius 1695-ben a Propaganda Fide bíborosaihoz írott levelében Oxendio missziója kapcsán megemlékezett Minas püspök lemergi tartózkodásáról. Arról, hogy a püspök katolikus hitvallást tett volna le, egy szót sem szól. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fól. 374–375.

⁴⁰² „Sparsi per la Transilvania, ho ripigliato da essi tre chiese, scacciando da esse il vescovo loro Minas vartabied (hora morto) con sette sacerdoti schismatici, et in più interdicensigli l'esercitio ecclesiastico, non solo nelle chiese dette, ma nelle case ancora.” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fól. 13.

Ő úgy ítélte meg, hogy a püspök halála megkönnyítheti számára az erdélyi örmények körében a misszió kiteljesítését. Feltételezte, hogy Minas halála miatt a közösségen belül káosz alakulhat ki, mert többen is akartak pályázni a püspökségre. Jelezte a Szentszéknek, hogy az unitus püspöki cím megadásával elejét lehetne venni annak, hogy az anyaországi örmény területről „schismatikus és eretnek” püspök érkezzon Minas megüresedett helyére.⁴⁰³

Ha összegezni kívánjuk Minas katolikus hitvallásáról mondottakat, először is meg kell állapítanunk, hogy Oxendio volt az, aki tulajdonképpen egy legendát, egy mítoszt épített fel, mellyel félrevezette az utókort. Oxendio Minasszal kapcsolatban utólag egy legitimációs változatot is kreált magának, mellyel azt akarta bizonyítani, hogy egyedül neki volt joga az erdélyi örmények unitus püspöki címét elnyerni. Ezért kezdte terjeszteni Minas állítólagos katolikus hitvallásáról szóló történeteket. Oxendiónak egyértelmű érdeke volt elterjeszteni, hogy Minas 1686-ban letette a katolikus hitvallást, és így mint unitus püspök halt meg. Mindezt tette annak érdekében, hogy könnyebben tudja elérni és kijárni akár Hunaneannal, akár Pallavicinnál, vagy a Szentszéknel az esetleges püspöki kinevezést.

Jól tudjuk, hogy Oxendio a Propaganda Fide alkalmazásában állt, és a Propaganda Fide küldte Erdélybe. A missziós intézménnyel Oxendio egészen haláláig szoros kapcsolatban állt. Ezt támasztották alá a sűrű levélváltások Propaganda Fidével. Ezekben azonban egy szó sincs Minas 1686. évi lemebergi katolikus hitvallásáról. Ha tényleg megtörtént volna a katolikus hitvallás, bizonyos, hogy egy ilyen eseményről a szentszéki levéltárakban bőséges iratanyagot találnánk. Hiszen a Szentszék mindig is kiemelten foglalkozott olyan ügyekkel, melyekben valamely keleti keresztyén főpap katolikus letette a katolikus hitvallást.

4.8. Theodor Wartanowicz erdélyi ambíciói

Minas püspök halála Hunanean elgondolása szerint megnyithatta az utat az erdélyi örmények katolizációja előtt. Hunanean igyekezett ezt a helyzetet a maga előnyére kihasználni, és ezért igyekezett megakadályozni, hogy az örmény apostoli egyház saját emberét küldje be Erdélybe vagy Moldvába. Ezért ki akarták eszközölni a Szentszéknel, hogy Nersesowicz püspök helyett saját emberüket, az unitus Oxendiót nevezzék ki az erdélyi örmények egyházi adminisztrátorává. Nem sokkal később 1687 februárjában erre a Szentszék is áldását adta.⁴⁰⁴

⁴⁰³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 434., 469.

⁴⁰⁴ Lukácsy, 1859. 68. 71. 139. p.; Bárány, 1888a. 66. p.

E döntés mellett szót az, hogy Oxendio szintén moldvai származású volt. Így részint jól ismerte az Erdélybe települt örmények nyelvjárását, részint 1685 óta unitus szerzetesként végzett missziós tevékenységet Erdélyben. Minas halálát követően Hunanean fent említett, leveleiben értesítette a Szentszéket ennek a lépésnek a szükségességéről.

Hunanean elgondolását a Szentszéknek azzal magyarázta, hogy érseki hivatalának létfontosságú lenne az ügy minél zökkenőmentesebb megoldása. Javasolta továbbá a Propaganda Fide bíborosainak, hogy az elhunyt Minas helyére azonnal és mindenképp unitus püspököt lenne célszerű kinevezni, felszentelni, és utána Erdélybe küldeni, aki felett az egyházi joghatóságot természetesen Lemberg unitus örmény érsekeként ő maga gyakorolná.⁴⁰⁵ A korábbi lengyelországi példákból okulva, egy gyors püspökszenteléssel szeretne az esetleges belső viszályoknak is elejét venni.

Hunanean félelme e tekintetben pedig nem volt alaptalan. Levelében például, megemlítette, hogy állítólag Erdélybe készült indulni a schismaticus Theodor Wartanowicz püspök. Wartanowicz korábban Nikol Torosowicz egyik jobb keze volt, ám nem mutatott hajlandóságot a teljes katolizációra. Ezért igen nagy bonyodalmakat okozhat akár Erdélyben, akár Moldvában. Hunanean úgy értesült, hogy Wartanowicz az elhunyt Minas püspök örökösének adta ki magát, és letérve az igaz katolikus hitről újfent az „eretnek”, azaz az örmény apostoli hitet vallotta.⁴⁰⁶

Nem sokkal később Hunanean újabb levelet intézett a Propaganda Fidéhez. Ebből kiderül, hogy az érsek az igazhitű katolikus Oxendiónál, a római Collegio Urbano egykori növendékénél alkalmasabb személyt nem talált a jövőbeni püspöki hivatal ellátására. Ezért Oxendiót egyelőre, mint apostoli adminisztrátort hivatalában meg kell erősíteni.⁴⁰⁷

Cybo, a Propaganda Fide titkára az ügyben még 1688-ban kapcsolatba lépett Pallavicini nunciussal, információt és tanácsot kérve a kérdés tisztázása végett. A nuncius Oxendio helyett inkább a Hunaneanra megsértődött Nersesowiczot szeretne volna Erdélybe küldeni, mivel unitus püspökként alkalmasabbnak és tapasztaltabbnak ítélte az erdélyi örmények spirituális vezetésére.

Nersesowicz mellett szólhatott az is, hogy Cybo és Pallavicini jól ismerték korábban végzett missziós munkáját, valamint az örmény érseki hivatal élén folytatott leMBERGI

⁴⁰⁵ Lukácsy, 1859. 69–70. p.; Petrowicz, 1988. 78–79. p.

⁴⁰⁶ Valójában Wartanowicz soha nem járt Hunaneanak még korábbról komoly ellenérzései voltak vele kapcsolatban. Így voltaképpen az érsek inkább azt akarta elérni a Propaganda Fidénel, hogy Wartanowiczot semmilyen körülmények között ne engedjék be se Erdélybe, se Lengyelországba. Személye ugyais veszélyt jelent az unitus örményekre nézve. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 434.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 51.; Petrowicz, 1988. 82. 92–93. p.

⁴⁰⁷ Nersesowicz esetleges jelölésével a Hunanean által írt jelentések mélyen hallgatnak. Petrowicz, 1988. 90. p.

tevékenységét 1683–1686 között. Így Hunanean kívánságával ellentétben a Propaganda Fidének Nersesowicz erdélyi örmény püspöki kinevezését javasolták.⁴⁰⁸

Miközben a Propaganda Fide dönteni kívánt az erdélyi örmény unitus püspök személyéről, Wartanowicz igyekezett kihasználni a kedvező alkalmat arra, hogy elérje kineveztetését a szentszéki hatóságoknál, Erdély örmény püspökévé. Ezért 1689. augusztus 28-án Konstantinápolyból levelet küldött a bíborosi testülethez, amelyben kérte: engedélyezzék számára, hogy Moldva és Havasalföld örmény püspökeként felügyelete alá tartozhassanak az erdélyi örmény egyházi ügyek. Kitért arra is (bár ez más forrásból nem derült ki), hogy Erdélyből Minas halála után többször is megkeresték őt az erdélyi örmények képviselői, azzal hogy szívesen látnák őt Erdély örmény püspökeként. Végül, de nem utolsósorban hangsúlyozta, hogy jó pástora lenne a nevezett közösségnek, és a római pápa is méltónak találná személyét a püspöki szék betöltésére.⁴⁰⁹ Ez nem nyerte el a Propaganda Fide tetszését. Wartanowiczot ugyanis, aki Torosowicz érsek az egyik leghűségesebb hívének számított, jól ismerték Rómában és megbízhatatlan egyházi személynek tartották. .

Wartanowicz azzal is nyomatékosítani kívánta jelöltségét, hogy utalt arra: püspöki kinevezését még IV. Jakab (*Yakob Ĵulayec'i*) örmény katolikosztól kapta.⁴¹⁰ Az örmény püspök azt is állította, hogy az örmény egyházfő kinevezése után őt azonnal Lembergbe küldte, az akkor már agg Torosowicz szemmel tartására. Wartanowicz örmény apostoli püspöki kinevezését azonban egyetlen örmény kútfő sem erősíti meg. A források nem támasztják azt az állítást, hogy római katolikus egyház püspökké felszentelt főpapja. Sőt a Szentszéktől sem kapott semmilyen püspöki kinevezést. Személyéről a dokumentumok csupán, mint Nikol Torosowicz érsek egyik közeli munkatársáról emlékeznek meg.

Wartanowicz önjelöltségét heves és határozott ellenállás fogadta. A Pallavicinit felváltó Giacomo Cantelmi varsói nuncius, caesareai címzetes érsek, valamint a teatinusok kételkedtek Wartanowicz jelöltségének hitelességében.⁴¹¹ Fenntartásukat azzal támasztották alá, hogy Wartanowicz nem katolikus; ha viszont katolikus, akkor ingadozó hitű. Ezért jelöltségével fennállhatott annak a veszélye, hogy Erdélyben az örmények visszajuthatnak korábbi eretnekségükbe, amelyből oly nagy áldozatok árán emelte ki őket Oxendio 1685–

⁴⁰⁸ APF Lettere SC, Vol. 76. fol. 90.; Erről még: Petrowicz, 1988. 90–91. p.

⁴⁰⁹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 51., 69.

⁴¹⁰ Petrowicz, 1988. 92. p.; Kovács, 2006. 57. p.

⁴¹¹ Kovács, 2006. 57. p.

1689 között.⁴¹² Cantelmi személyesen magával a pápával közölte az ügy részleteit, amikor 1689 tavaszán Rómában tartózkodott.⁴¹³

Wartanowicz időközben Lengyelországból Velencébe érkezett. Ő inkább amellett döntött, hogy a város örmény közösségének vendégszeretetét élvezi. Ugyanis attól tartott, hogy kiderülhetnek korábbi kétes ügyletei, amikor még Torosowicz mellett tevékenykedett. Félt, hogy amennyiben a pápai állam területére lép, korábban viselt dolgai miatt, hivatali visszaélés és korrupció vádjával letartóztathatják.⁴¹⁴ A leveleiből kiderül, hogy erősen gondolkozott azon, hogy a felelősségre vonás elől elhagyja Itália földjét.⁴¹⁵

Wartanowicz korábbi tevékenységéről kevés információ áll rendelkezésükre. Ismert, hogy Torosowicz érsek halála után közel tíz évig a Közel-Keleten tartózkodott. Velencéből a Propaganda Fidének küldött levelében múltjával kapcsolatban igyekezett önkritikát gyakorolni. Megemlítette többek között, hogy a múltban számos visszaélést követett el. Beismerte továbbá, hogy 1668–1675 között, római tartózkodása idején a számára kiutalt szász scudót elitta és „lotyókra” költötte: azaz nem hivatásának megfelelően kezelte, és nem tudott az összegről elszámolni. Ezért kénytelen volt idő előtt mindenféle felsőbb egyházi jóváhagyás nélkül elhagyni Lemberget, ahonnan Örményországba távozott.⁴¹⁶

Wartanowicznak az örmény apostoli egyházban viszont erős támogatottsága volt. Nagybátyja, a lemergi születésű Stefan Wartanowicz (*Step'anos Vardanean*), a katolikuszi hivatal egyik magas rangú vezetője volt érseki rangban, és minden valószínűség szerint ő járta ki néhány évvel később az örmény egyházfőnél unokaöccse moldvai és erdélyi püspöki kinevezését.⁴¹⁷ Ezt viszont, mint említettük, egyetlen dokumentum sem erősíti meg. Wartanowicz, látva, hogy a Szentszéknél igénye az erdélyi örmény püspöki hivatal megszerzésére hűvös fogadtatásra talált. 1690 elején úgy határozott Velencéből Bulgárián keresztül Lengyelországba távozik.

Nem lehet tudni pontosan, milyen indok motiválta az örmény papot a püspökség elnyerése érdekében. Mindenesetre a dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy nem mondott le püspöki ambícióiról. Merész lépés volt, hiszen jelöltségét korábban maga a varsói nuncius is kifogásolta és ellenezte. Wartanowicz most Hunaneannál próbálkozott. Ez viszont nehézségeket okozott számára, mivel Hunaneannal még 1678-ban többször konfrontálódott. Wartanowicz ugyanis kulcsszerepet játszott abban, hogy az akkor címzetes püspökként

⁴¹² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 82–83., 86–87.

⁴¹³ Uo.

⁴¹⁴ Uo. fol. 64.

⁴¹⁵ Petrowicz, 1950. 259–260. p.

⁴¹⁶ APF Acta SC, Vol. 60. fol. 125–128.

⁴¹⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 2. fol. 807.

Torosowicz érsek mellé rendelt Hunaneant ellehetlenítették. Hunanean határozottan elutasította Wartanowicz közeledését. Részint személyes okok miatt, részint mert Wartanowicz nem volt hithű római katolikus, végül pedig, mert szerinte hamis dokumentummal akarta bizonyítani kinevezését.

Hunanean fenntartásai mellett a leghevesebb ellenállást Bonesana prefektus fejtette ki Wartanowiczsal szemben. A prefektus azzal a kérrsel fordult a lengyel királyi udvarhoz, hogy Wartanowiczot múltbéli dolgai és szélhámos viselkedése miatt vessék börtönbe. Bonesana határozott fellépése – akinek nagy szava volt a varsói nunciushoz, illetve a lengyel főpapság köreiben – meghökkentette Wartanowiczot, és visszaközölte kényszerítette. Sőt újabb levelet írt Rómába, amelyben bűnbocsánatot kért a Propaganda Fide bíborosaitól.⁴¹⁸

A Bonesana prefektus és Cybo titkár közötti sűrű levélváltások eredményeképpen 1691 júliusában a Propaganda Fide arra a döntésre jutott, hogy Wartanowiczot Lembergől Rómába rendeli. Megígérte neki, hogy az odavezető úton szavatolják a teljes biztonságát, illetve fedezik utazásának költségeit.⁴¹⁹

Wartanowicz ügyének kivizsgálásában személyesen Angelo Paluzzi Altieri degli Albertoni⁴²⁰ bíboros, a Propaganda Fide akkori prefektusa járt el. Ő 1691. október 31-én a testület tudomására hozta, hogy Wartanowicz a Propaganda Fide feltételes bizalmát élvezve jött Rómába.⁴²¹ Miután Wartanowicz 1692 elején megérkezett az Örök Városba, a kivizsgálások során „vádalkut” kötött. Ennek értelmében véglegesen áttért a római katolikus hitre. A vádalku fejében továbbá feloldozást nyert a múltban elkövetett visszaélései alól. Sőt engedélyt kapott a szentszéki hatóságoktól arra, hogy immár tényleges unitus papként szentmisét celebrálhat az unitus örmények által gyakran látogatott „Egyiptomi” Szent Mária-templomban. Püspöki kinevezését viszont semmisnek tekintették.⁴²²

Wartanowicz bár az örmény apostoli egyháztól meg tudta szerezni magának az erdélyi örmény püspökséget. A katolikusok azaz, Hunanean és Bonesana heves ellenállása miatt azonban nem foglalhatta el hivatalát. Feltételezhető, hogy Wartanowicz püspökké választása esetén megrekedt volna az erdélyi örmények katolizálása. Főpapi hivatala feltételezhetően károsan hatott volna ki Oxendio missziójára: azaz megakadályozta volna az 1685-ben megkezdett erdélyi pasztorális tevékenységét.

⁴¹⁸ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 69., 100., 129.

⁴¹⁹ „*Transmittatur Episcopus Vartanovicz Romam iuxta votum Domini Nuntii, disponendo eius accessum omni securitati, ei subministrando viaticum.*” APF SOCG, Vol. 509. fol. 112.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 93. p.

⁴²⁰ Angelo Paluzzi Altieri degli Albertoni (X. Kelemen pápa fogadott unokatestvére) 1671–1698 között volt a Propaganda Fide prefektusa. Lásd még róla: HC, 1952. 329. p.; Tóth, 2005. 2815. 2832. 2857. 2909. p.

⁴²¹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 174.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 93. p.

⁴²² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 555.; Petrowicz, 1988. 92. p.

1692-ben történt áttérése után Wartanowicz neve nyomban eltűnik a forrásokból. A szentszéki levéltárakban őrzött dokumentumok nem szolgáltatnak további értesüléseket személyéről, illetve tevékenységéről.⁴²³

Wartanowicz ügyének kivizsgálásával tulajdonképpen elhárult az utolsó akadály annak, hogy egy kétes hírű egyházi személlyel töltsék be a Minas halála miatt megüresedett erdélyi örmény püspökséget. Ez pedig nem történt volna meg Bonesana és Cantelmi érlyes fellépése nélkül. Ezért ők türelmetlenül kérték a Propaganda Fidé, hogy határozza el magát a végső döntésre: azaz nevezzen ki örmény unitus püspököt Erdélybe. Ha ez meglátásuk szerint nem történne meg, akkor az erdélyi örmények visszakérülhetnek az eretnkségbe, azaz visszatérhetnek őseik apostoli hitéhez.⁴²⁴

4.9. Az egyesülés és a püspöki kinevezés kérdése

Minas halála minden bizonnyal megkönnyítette Oxendio helyzetét. Az unitus örmény pap most már teljes erővel fordulhatott az a „vezér” nélkül maradt az erdélyi „eretnek” örmény papok ellen. Egy évvel később 1688. május 2-án írt levelében már bepanaszolta őket a Propaganda Fidé, hogy szentáldozáskor a liturgia végén a bort a kehelyben nem keverik vízzel. Ily „helytelen és eretnek módon” szolgáltatják ki szerinte az eukharisziát. Oxendio örményként tisztában volt azzal, hogy az eukhariszta már ezerháromszáz éve így folyt le az örmény apostoli egyházban.⁴²⁵ A misszionárius továbbá tudatta a szentszéki missziós hatósággal, hogy Minas halála miatt viszály támadt az örmények között, tudniillik ki vegye át egyházuk irányítását. Oxendio természetesen az erdélyi örmény apostoli rítusú papokat tartotta az unió fő akadályozóinak. Szám szerint hét olyan örmény egyházi férfit említett meg, akik a két fatemplom és kápolnán kívül a magánházaknál is helytelenül végezték el a liturgiát. Oxendio hangsúlyozta, hogy ez a hét pap számarányát tekintve soknak számít, mivel a római katolikus hitre áttért örményei közül többeket visszatérítettek „bűnös” hitükre. Saját rokonságát leszámítva csak negyven olyan örmény maradt Erdélyben, akik híven követték a római katolikus vallást.⁴²⁶

Oxendio tovább folytatta missziós munkáját, és prédikálással, imádságokkal és különösen tanítással igyekezett ismét megnyerni az erdélyi örményeket Róma hűségére.

⁴²³ A velencei mechtarista tudós, Lewond Ališan kutatásai szerint Wartanowicz püspök 1700. február 12-én hunyt el, és az előbb említett „Egyiptomi” Szent Mária-templomban temették el. Ališan, 1896a. 257. p.; Petrowicz, 1988. 93. p.

⁴²⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 70., 71–72.

⁴²⁵ Uo. fol. 13.

⁴²⁶ Uo.

Tevékenységében komoly anyagi és erkölcsi támogatást kapott Hunaneantól és Bonesanától az általa Gyergyószentmiklóson létrehozott iskola fenntartására.⁴²⁷ A térítést örmény nyelven folytatta, de a miséket csak latinul volt hajlandó megtartani, mert úgy ítélte meg, hogy az örmény nyelv használata kényelmetlen. Már csak azért is, mert az esetleg visszatéríthetné az örményeket az eretnekségre.⁴²⁸ A latin rítusnak megfelelően szolgáltatta ki a szentségeket, és a szentáldozást is úgy végezte, ahogy azt a római katolikus vallás szertartásrendje előírta, azaz vizet kevert a miseborhoz. Emiatt sok örmény nemtetszésének is adott hangot.⁴²⁹

1688–1689 fordulójától Oxendio korábbi munkásságának köszönhetően az örménység egy része kezdte elfogadni a katolizációt. Ebben jelentős szerepet játszott a gyergyószentmiklósi örmény iskola is, továbbá az a tény, hogy az apostoli örményeknek Erdélyben nem volt egy Minas püspök kaliberű vezetője. Ezenfelül a varsói nuncius, Hunanean és a Collegio Armeno prefektusa minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, hogy az örmény katolikosz által kinevezett örmény keleti püspökök semmiképp se jussanak be Erdélybe. Erről Bonesana külön beszámolt a Szentszéknak. A prefektus Wartanowicz mellett megnevezte Bernatowicz püspököt is, akik szerinte mindent elkövettek azért, hogy megakadályozzák a lengyelországi és az erdélyi örmények unióját. Szerinte mindketten a rossz emlékezetű Torosowicz érsek emberei voltak. Pallavicini és Cantelmi nunciusok erélyes és határozott fellépésére volt szükség, hogy ne foglalják el az általuk kétes legitimitású főpapi hivatalt Lengyelországban, Moldvában és Erdélyben.⁴³⁰

Cantelmi az 1689. április 6-án Cybónak írott levelében ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy mintegy kétezer székelyföldi örmény nevében a világi előljárók, és a gazdag kereskedőcsaládok képviselői kézjegyükkel ellátott levéllel fordultak Oxendióhoz, és a helyi papság többségével szemben hajlandóknak mutatkoztak elfogadni az uniót Rómával. A varsói nuncius szerint Oxendio az örmény előljárók levelét azon nyomban eljuttatta neki és Hunaneannak.⁴³¹ Cantelmi ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az áttért örményeknek nincs főpásztoruk, és Oxendio is csak egyszerű világi papként vezeti őket Székelyföldön. Úgy vélte, hogy komoly konfliktus alakulhat ki a püspökhány miatt, mert Ęjmiacin minden valószínűség szerint feltétlenül bele akar majd szólni a püspökkérdésbe. Szembe kellett nézni

⁴²⁷ Uo.

⁴²⁸ Uo.

⁴²⁹ „Al punto di meschiar l'acqua nel calice sono del tutto contrarii (...) [ed anzi] con dare dei donativi ad uno, et altro delli grandi del Regno (...) in questa simoniaca maniera hanno ottenuto di celebrare senza mistione del l'acqua.” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 13.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 87. p.

⁴³⁰ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 69–70.

⁴³¹ APF SOCG, Vol. 504. fol. 104.

továbbá azzal a ténnyel is, hogy az örmény katolikosz a saját egyházi joghatósága alattinak tekintette a Moldvából Erdélybe menekült örményeket.⁴³²

Elia Mendrul⁴³³ és Vardan Martinus Potoczky vardapetek vezetésével az örmények 1689. február elején egy kilenc főből álló követséget küldtek Lembergbe, ahol Hunanean érsek előtt személyesen terjesztették elő kérésüket; majd az erdélyi közösség nevében letették az érsek kezébe a katolikus hitvallást. Sőt kijelentették, hogy azonnal hajlandók az unió hivatalos elfogadására. Attól kezdve egyházi ügyekben alávetik magukat az örmény unitus érseknek,⁴³⁴ azaz az erdélyi örmények az egyházi unióval együtt elismerték Lemberg egyházi joghatóságát, továbbá elfogadták a római pápa primátusát.⁴³⁵ A hitvallás más olyan

⁴³² APF SOCG, Vol. 504. fol. 103.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 88. p.

⁴³³ Személyéről lásd bővebben az Elia Mendrul-ügy című alfejezetet.

⁴³⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 82–83., 124.; APF SOCG, Vol. 510. fol. 97–98.; Elia Mendrul vardapet Minas püspökkel együtt menekült Moldvából Erdélybe, és a püspöknek volt az első helyettese. Elia Mendrul 1689-ben katolizált társaival együtt, és ő vezette 1689-ben az erdélyi örmények küldöttségét Hunanean színe elé Erről a delegációról beszámolt Bzensky is és a Fidelis relatio című dokumentum is beszámolt. „*Archiepiscbyterum Reverendissimum Patrem Eliam Sacerdotem Armenum, una cum octo personis ablegaverunt Leopolim ad Sacram Nuntiatuam, ubi annuente Eminentissimo Cardinali [Iacobo] Cantelmo, tunc nuntio Apostolico, Varsaviae penes Regem Poloniarum residente, coram Archiepiscopo Leopolitano Illustrissimo Domino Vartano Hunanean.*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 15. 251. p.; „*In cuius unionis contestationem Armenus Sacerdos Dominus Elias cum octo personalibus, e Transylvania Leopolim ad Sacram Nuntiatuam fuit ablegatis, ubi annuente Cardinali [Iacobo] Cantelmo, successore [Opitii] Pallavicini, Nuntio Apostolico, coram Archiepiscopo Leopolitano Vartano Hunanian nomine totius Armenae dioeceseos existentis in Transylvania sacramentum unionis cum Romano-Catholica Ecclesia, et obedientiae Summo Pontifici praestiterunt. Litteras etiam ad Innocentium XI. Pontificem Maximum pro benedictione impetranda formatae Sacrae Nuntiatuariae commiserunt.*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 16. 34. p.; „*Omnes Armeni tota scilicet dioecesis dispersa in locis puncto 2 scriptis, unionem cum Sancta Mater Ecclesia Romana solemnissime celebravit, et per legatos suos duos sacerdotes et 7 saeculares praecipuos coram Archiepiscopo Leopolitano Armeno, iussu Eminentissimum Domini Cardinalis [Iacobi] Cantelmi, tunc penes Sacram Maiestatem Poloniae Nuncii Apostolici solenni abiuratione haeresis confirmaverint, atque a Sanctissimo Domino Nostro sanctae memoriae Papa Innocentio XI benedictionem per proprias litteras postularint, sicuti et gratiarum auctoritas ad Eminentissimos Dominos Cardinales Congregationis de Propaganda Fide divexerint.*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 82. p.; „*Archiepiscbyterum Reverendissimum Patrem Eliam sacerdotem Armenum, una cum octo personis ablegaverunt Leopolim, ad Sacram Nuntiatuam, ubi annuente Eminentissimo Cardinali [Iacobo] Cantelmo, tunc Nuntio Apostolico Varsaviae, penes Regem Poloniarum residente, coram Archiepiscopo Leopolitano Illustrissimo Domino Vartano Hunanian, et coram Reverendissimo Missionum Apostolicarum. Praefecto Patre Francisco Bonesana, et eius Vicario Reverendo Patre Sebastiano Maria Accorsio, Commissario Apostolico, nomine totius huius dioecesis iuramentum praestiterunt unionis, et obedientiae Summo Pontifex absoluti omnes, etiam litteras ad Illustrissimum Dominum nostrum Innocentium XI. Pontificem maximum pro benedictione formaverunt.*” BEKK Coll. Hev., Vol. 23. (Paginaszámozás nélkül); Továbbá lásd erről: „*Apa minc' ekn bazmut' iwn hayoc' yerkrēn Putlanac' ekn ēnd nosa gerapaycař episkoposni iwreanc' Minas vardapet Ziliftar ōllu koč' ec' ealn ew aylk' bazmut' k'ahanayk', oroc' anwank' en aysok'ik paron tēr Eliayn Seč'ovc' i Mēntrul anwanealk', or ēr awag k'ahanay ēnd bolor erkrin Putlanac'.* [Amikor sok örmény jött el Bogdán (sic! Moldva) földjéről, velük érkezett püspökük, is Ő Excellenciája Minas vardapet, akit Ziliftaroglundak (sic! Ziliftareannak) is neveztek. A püspökkel menekült még számos örmény pap is. Közülük a legfőbb volt a Suceavából származó Elia Mēndrul nevű úr, aki Bogdán (sic! Moldva) földjén az örmények vezető papja volt.]” GYÖKPK, A Plébánia története. I. Könyv, 1. fejezet. (Egykorú kézirat); Lásd erről: Bányi, 1888a. 67. p.; Erről lásd még: Roškav, 1964. 186. p.; „*Tēr [Elia] K'ristosatur Mntruln, awagerēc' n [ew vardapetn] Seč'ovu ew ajlk', zullap' ař hawatoy dawanut' iwn ararin araři gerazanc' ut' ean Vardanay Yunanean ark'episkoposin meroy i Lēopolis, golov im nerkey, p'etruar amosyn.* [A nevezett év (1689) februárjában a suceavai Elia K'ristosatur Mntrul vardapet és esperes úr és mások, Ő Excellenciája Vardan érsekünk előtt Lembergben letették a katolikus hitvallást.]”; Lásd erről: Kovács, 2006. 57. p.; Molnár, 2007. 26–27. p.

⁴³⁵ APF SOCG, Vol. 506. fol. 61., 63–64.

kérdésekre, mint például a Filioque, a Purgatórium, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításának elismerése, vagy az áttért örmény papok jogi helyzete, stb. nem tért ki. Hunaneannak ekkor csak egy kifejezett szándéka volt, tudniillik mind az erdélyi unitus örmények, mind létrehozandó püspökségük felett az egyházi joghatóságot a lembergi örmény érsekség gyakorolja.⁴³⁶

Ezt követően Oxendio, mint a lembergi örmény érsekség erdélyi teljhatalmú képviselője, Varsóba ment Cantelmi nunciushoz. A nunciushoz beszámolt hittérítői tevékenységéről. Erről a nuncius jelentést is készített a Szentszék számára. Ebben hangsúlyozta, hogy elődjéhez és az unitus érsekhez hasonlóan igen nagyra értékeli Oxendio Erdélyben végzett misszióját. Mindazonáltal két nehézségre hívta fel a figyelmet. Egyrészt kételkedett abban, hogy az erdélyi örmények őszintén és határozottan elismernék az uniót. Hivatkozva egy kezébe jutott örményországi missziós jelentésre, utalt arra, hogy az örmény apostoli egyház is szeretné saját jelöltjét, nevezetesen a már többször említett Wartanowiczot ismét Moldvába, illetve Erdélybe küldeni. Hozzátette még, hogy ilyen körülmények között Oxendio nem lesz képes egymaga az örményeket az unióra rábírn.⁴³⁷ A nuncius attól is tartott, hogy az örmény apostoli egyház áldásával a lengyelországi *ius eligendi*hez hasonlóan felmerülhet az erdélyi örmények körében egy olyan püspök megválasztásának lehetősége, aki egyáltalán nem mutat hajlandóságot az unióra Rómával. Ez a személy nagy valószínűséggel az erdélyi örmény apostoli rítusú papok közül kerülhet ki.⁴³⁸

Feltehetően a nuncius kérésére, Bonesana 1690 tavaszán ellátogatott Gyergyószentmiklósról, hogy ellenőrizze az ott folyó hittérítői tevékenységet. (Erről Oxendio is beszámolt a Szentszéknek 1690. július 11-én küldött levelében.) A teatinus prefektus felhívta a figyelmet arra, hogy még számosan vannak eretnek, és közülük sokan forgatják az eretnek misekönyveket. Ez utóbbival kapcsolatban informálta Oxendiót arról, hogy Velencében Giacomo Moretti nyomdájában latinról fordított katolikus örmény misekönyvet adtak ki. Ezt a Szentszék is jóváhagyta. A maga részéről és mindent megtett annak érdekében, hogy belőle néhány példány Erdélybe is eljusson. Úgy vélte, hogy ez komoly segítséget adhat az eretnek szokások megszüntetésére.⁴³⁹

⁴³⁶ Az érsek többek között arra is hivatkozott, hogy ebben a régióban még az unió előtt mindig is Lemberg örmény érseksége alá tartoztak. „*Quia nostra regionis Armeni semper fuerunt ab antiquo sub obedientia Archiepiscopi Leopoliensis.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 220–221.; APF SOCG, Vol. 504. fol. 104.; APF SOCG, Vol. 529. fol. 282.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 97. p.

⁴³⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 221.

⁴³⁸ Uo.

⁴³⁹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 82.

Oxendio jelentésében új szempontra is felhívta a figyelmet. Fontosnak tartotta például, hogy nevezzenek ki püspököt az erdélyi örmények élére, mert a püspökhány szintén zátonyra futathatja az általa megkezdett hittérítói tevékenységet. Úgy látta továbbá, a fent tárgyalt Wartanowiczot a Szentszéknél ki kell átkoznia és közösíteni.

Nagy meglepéssel számolt be arról, milyen sok örmény fiatal látogatja az iskolát. Örült annak, hogy Bonesana egy fiatal, huszonkét esztendőös növendékét hozott magával Lazar Budachowicz személyében, aki nagy segítséget nyújtott számára Gyergyószentmiklóson az örmény és latin nyelvű oktatásban.⁴⁴⁰

A varsói nuncius igyekezett minél gyorsabban kihasználni püspökség üresedéséből adódó „interregnumot”, és megragadva a kedvező lehetőséget 1689. március 8-án levelet írt az erdélyi örményeknek. Ebben bátorította őket, hogy *ius eligendi* értelmében válasszanak maguknak unitus püspököt. Ezzel ugyanis megakadályozhatnák, hogy az örmény apostoli egyház a maga emberét erőltesse rájuk. Levelének végén többször felhívta az erdélyi örmények figyelmét arra, hogy csak a római katolikus egyházzal való unió jelenthet egyedüli megoldást üdvözülésükhöz. Kérte őket továbbá, hogy vessék el őseik „eretnek” hitét, és uniójukkal gazdagítsák a római katolikus egyházat.⁴⁴¹ Cantelmi dicsérte Oxendio misszionáriusi tevékenységét, és megemlítette, hogy Székelyföldön az áttért örmények őt Világosító Szent Gergelyhez, az örmények apostolához hasonlítják.⁴⁴² A nuncius igyekezett elérni a püspökkérdés megoldását a Szentszéknél, és Oxendio személyére tett javaslatot.⁴⁴³

Cantelmi nuncius tulajdonképpen ezzel a levéllel küldte vissza Oxendiót Erdélybe. Oxendio egy hónappal később már arról számolt be, hogy egyre többen tértek át a római katolikus vallásra. Nagy sikerként könyvelte el, hogy az apostoli rítusú papok közül szintén sokan konvertáltak. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az örményeknek anyanyelvükön prédikálta és magyarázta a római katolikus egyház hagyományait, szokásait és dogmatikáját. Ebben nagy segítséget kapott Lazar Budachowiczról.⁴⁴⁴

Oxendio levelének némiképp ellentmondhat Bonesana 1690. szeptember 14-én írott jelentése. A prefektus szerint nagy nyugtalanság mutatkozott Erdélyben, mert az áttérések ellenére az örmények közül nem mindenki ismerte el Oxendiót. Közülük sokan még mindig

⁴⁴⁰ Levele utóiratában megemlítette volt növendékét, egy bizonyos kameniec-podolski születésű Stefanót, aki Oxendio szerint komoly előremenetet mutatott a latin nyelv és a grammatika elsajátításában. Tudtára adta Oxendióval, hogy Rómában, a Collegio Urbanóban kívánja folytatni tanulmányait, Oxendio ezért a húsz esztendőös ifjút ajánlásával és áldásával Rómába küldte. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 82–83.

⁴⁴¹ APF SOCG, Vol. fol. 506. fol. 61.

⁴⁴² Uo.

⁴⁴³ Uo. fol. 63–64.

⁴⁴⁴ Oxendio a levelet Cybo titkárnak címezte és Gyergyószentmiklóson 1690. augusztus 13-án írta. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 84.

Minas püspök embereit, azaz az apostoli rítusú papokat követik. Úgy ítélte meg továbbá, hogy az áttértek közül sokan csak látszólag katolikusok. Bonesana Erdélybe küldte szerzetes társát, a Collegio Armenóban tanító Sebastiano Maria Accorsit, hogy tudakozódjon az ottani helyzetről. Ő is megállapította, hogy ingatagnak tűnik az ottani örmények uniója. Ugyanis még mindig saját papjaikat fogadják el. Annak ellenére, hogy Oxendio és Lazar Budachowicz keményen dolgozik a misszió, nagyobb hatáskört és hatalmat kellene kapniuk az erdélyi örmény unió kiteljesítése és megszilárdítása érdekében.⁴⁴⁵ Magyarán nem nevesítette, de egyértelmű célzást tett jelentésében arra, hogy örmény unitus püspököt kellene küldeni Erdélybe.

Ezt Hunanean érsek is nyilvánvalóvá tette novemberi levelében. Az érsek ebben beszámolt arról, hogy Oxendio egyik volt tanítványa, Stefan Stefanowicz Roszka már Rómában tanul, és hogy négy fiatal örményt pappá szentelt. Őket a székelyföldi Gyergyószentmiklóstra küldte, hogy segítsék Oxendio munkáját. Rámutatott arra, hogy az erdélyi örmények többsége még nem katolikus, kivéve azokat, akik Oxendio közvetlen közelében élnek. Bolondnak és balgának tartja ezt a többséget, mivel nem hajlandók elfogadni az egyes egyedüli igaz megváltást jelentő római katolikus hitet.

A püspökkérdés így továbbra is napirenden szerepelt. Bonesana prefektus 1690 tavaszán a Szentszéknak is tolmácsolta a gyergyószentmiklósi örményeknek azt a kérését, hogy segítsen Oxendio püspöki kinevezésében.⁴⁴⁶ Két hónappal később Accorsi jelentette a Propaganda Fidének, hogy az Erdélyben élő moldvai örmény menekültek számára a püspökkinevezés lenne a megoldás. Ezt teljes mellszélességgel támogatta Cantelmi, Hunanean, valamint a mindeközben caiazzói püspökké kinevezett Bonesana is.⁴⁴⁷ Bonesana még leköszönése előtt jelezte a Propaganda Fidének, hogy Oxendiót püspökké kellene felszentelni. Kérte továbbá, hogy az örmény pap számára biztosítsanak állandó jövedelmet. Ő külön ötven scudót adott neki.⁴⁴⁸ Végül Bonesana azzal a javaslattal állt elő, hogy Oxendiót jövőbeni (és akkor még esetleges) püspökségének joghatóságát ne csak a Székelyföldre, hanem egész Erdélyre terjesszék ki, mivel a katolikus magyaroknak sincs ott állandó főpásztor. A leköszönő prefektus hivatkozott leendő utódjának, Accorsinak arra az értesülésére, hogy Moldvában és a Havasalföldön élő örményeknek sincs unitus püspökük. Ezért úgy vélte, hogy Oxendiót unitus

⁴⁴⁵ Uo. fol. 86. fol. 94.

⁴⁴⁶ Lásd erről Bonesana1691. április 11-én kelt levelét a Propaganda Fidéhez. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 124.

⁴⁴⁷ Uo. fol. 140.

⁴⁴⁸ Uo. fol. 146.

püspökként kellene majd elküldeni közjük misszióra.⁴⁴⁹ Bonesana egy héttel később már Varsóból írt a Propaganda Fidének, arra kérvén a bíborosi testületet: mindenképp támogassák Oxendiót a püspöki kinevezésben, és semmi esetre se engedjék meg, hogy az eretnek Wartanowicz vegye át a néhai Minas püspök helyét.⁴⁵⁰

Az erdélyi örmények uniós ügyével összefüggésben mindazonáltal nem mehetünk el a fejedelemséget 1680-as években érintő politikai változások mellett. A császári generálisok az 1680-as évek közepe óta a fejedelemség területén teletteké csapataikat. 1687-ben I. Apafi Mihály fejedelemnek sikerült előnyös szerződést kötnie a császári csapatok főparancsnokával, Lotharingiai Károlyval. A főparancsnok 750 ezer forint hadisarc kifizetése, és a csapatok élelmezése fejében ígéretet tett arra, hogy a bécsi udvar tiszteletben tartja a fejedelemség önállóságát. Bécs azonban elállt ettől az egyezségtől. Sőt 1688-ban az Erdély katonai parancsnokává kinevezett Antonio Caraffa generális I. Apafi Mihály fejedelmet és az erdélyi rendek küldötteit hűségeskü letételére kötelezte. Az erdélyiek vonakodását indokolta, hogy az Alföld peremén elhelyezkedő várakban még oszmán haderő tartózkodott.

1690-ben első pillantásra még úgy tűnt, hogy a bécsi udvar nem tudja megvetni a lábát Erdélyben. I. Apafi Mihály fejedelem halálát követően Thököly Imre szerezte meg a fejedelemséget. Az udvar kiadta a Diploma Leopoldinumot, amely visszaállította a fejedelemség addigi törvényeit, megerősítette a nemesség és a városok kiváltságait, biztosította a szabad vallásgyakorlatot a négy bevett felekezet számára. Erdély adóját a Diploma Leopoldinum békében évi ötvenezer, háborúban négyszázezer forintban határozta meg. Egy fontos dolog hiányzott azonban: az ifjú II. Apafi Mihály választott fejedelem megerősítése. A bécsi udvar a fejedelem kiskorúsága miatt Erdély igazgatását a Guberniumra bízta, élén a gubernátorral és tizenkét tanácsossal, akik közül háromnak római katolikus vallásúnak kellett lennie. 1691 decemberében I. Lipót újrafogalmazta a Diplomát, Erdély számára kevésbé előnyös feltételekkel. Az új változat megnövelte az udvar befolyását. A fejedelemséget irányító Guberniumot 1691-ben állították fel Nagyszébenben, az Erdélyi Udvari Kancelláriát 1693-ban, Bécsben.⁴⁵¹

⁴⁴⁹ Uo.

⁴⁵⁰ Uo. fol. 148.

⁴⁵¹ Az első gubernátor Bánffy György lett. Bethlen Miklósnak a kancellári hivatal jutott. A bécsi udvar ugyanakkor kitüntető címekekkel és rangokkal igyekezett elhalmozni a megegyezést elősegítő erdélyi arisztokratákat. II. Apafi Mihály fejedelem beiktatására soha nem került sor. 1696-ban az udvar felszólította, hogy tegyen hűségeskü I. Lipótnak. Az ifjú fejedelem erre nem volt hajlandó, ezért a császárvárosba internálták, ahol 1713-ban, e kényszerű fogságban elhunyt. 1704-ben ugyancsak bécsi őrizetbe került Bethlen Miklós kancellár is, aki a Diploma Leopoldinum ígéretének betartását követelte az udvarnál. A kancellár csak 1716-ban szabadult ki fogságából. Bethlen, 1860. 121–122. 153 p.; Bíró, 1925. 105–109. p.; Apor, 1978. 25. 118–119. p.; Cserei, 1983. 246–247. 292–293. p.; R. Várkonyi, 1986. 874–893. p.; Trócsányi, 1988. 196–212. p.; Kristó–Barta–Gergely, 2002. 309–310. p.

Az Erdélyen lezajlott, és lezajló politikai változások jelentős mértékben érintették az örmény unitus püspökség kérdését is. A tárgyalásokba bevonták Bécsset is, melynek szerepe Lembergnél meghatározóbb lett.

A Propaganda Fide, 1689. június 27-én tartott általános ülésén ismét tárgyalta Cantelminek az erdélyi örmények lebergi uniójáról szerzett értesüléseit. A tanácskozás után az erdélyi örmények ügyével kapcsolatban a Propaganda Fide arra a döntésre jutott, hogy mindenképpen figyelembe kell venni az erdélyi fejedelemség politikai státuszát, azaz a fejedelemségben erősödő Habsburg katonai és politikai befolyást. Ezért úgy vélte, hogy az erdélyi örmények ügyében fel kell venni a kapcsolatot a Francesco Buonvisi bécsi nunciussal, aki szoros kapcsolatban áll a császári és királyi udvarral. Sőt informálni kell őt Oxendio tevékenységéről, püspökjelöltségéről, illetve a püspökség majdani egyházi joghatóságáról.⁴⁵² Ennek folyományaként Cybo titkár levelet fogalmazott Buonvisi bécsi nunciussal, thessalonikéi címzetes érseknek, hogy az erdélyi örmények ügyében lépjen érintkezésbe a bécsi udvarral, különös tekintettel arra, hogy a titkár szerint Erdély már I. Lipót császár és király uralma alatt áll.⁴⁵³ A titkár értesítette erről a lépéséről Cantelmi nunciust is.⁴⁵⁴ Buonvisi tiszttában volt az örmény unió sokrétű problémájával, és nagy valószínűséggel felmérte azt, hogy a közeljövőben az erdélyi örmények katolizálásában Bécs, Varsó és Lemberg között komoly érdekellentétek alakulhatnak ki. Buonvisi tehát eleget tett Cybo titkár kérésének, és felvette a kapcsolatot a bécsi udvarral.⁴⁵⁵

Időközben az erdélyi örmény klérus tagjai és előljáróik miután kézhez kapták Oxendiótól Cantelmi levelét, elutasították Wartanowicz püspöki jelöltségét. Cantelmi 1689 augusztusában írt egyik-másik levelével a Propaganda Fide különbizottságán is foglalkoztak.⁴⁵⁶ Ezek a levelek az erdélyi örmények élére megválasztandó és küldendő örmény unitus püspök személyéről szóltak, habár magának a püspöknek a kilétével kapcsolatban ekkor még konkrét javaslatok nem merültek fel.⁴⁵⁷

Az örmények először kísérletet tettek arra, hogy saját soraikból válasszanak püspököt. Ebben az esetben azonban nem volt biztos, hogy unitus egyházi személy kerül a püspöki székbe. Az örmények ugyanis ragaszkodtak hagyományos püspökválasztási jogukhoz. Sőt a

⁴⁵² APF Acta SC, Vol. 59. fol. 165–168., 169.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 89. p.

⁴⁵³ APF Lettere SC, Vol. 78. fol. 36–37.

⁴⁵⁴ Uo. fol. 37–38.

⁴⁵⁵ Uo. fol. 40.

⁴⁵⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 140.

⁴⁵⁷ APF CP, Vol. 29. fol. 630–631.; A Propaganda Fide különbizottságának 29.-ik kötete különösen gazdag iratanyagot tartalmaz a magyarországi és az erdélyi unitusok ügyeiről. Az erdélyi örmény püspök kérdésén kívül nagyszámú és figyelemre méltó dokumentum található a kárpátjai és a máramarosi unitusokról is. Lásd erről: Tóth, 2004. 852. p.

varsói nunciushoz intézett örmény nyelvű levelükben kifejezésre is jutatták, hogy gyalázat lenne, ha a közösségükben ez a régi hagyomány nem élhetne tovább. Ezért kérték nunciustól, hogy járuljon hozzá püspökválasztásukhoz.⁴⁵⁸

Cantelmi közben informálta a Szentszékét, hogy levelet kapott tizennégy (ebből két unitus pap) erdélyi örmény aláírásával. Ebben a közösség nevében azt a kérésüket fogalmazták meg, hogy Oxendiót nevezzék ki püspöküknek. Indoklásul elsősorban jámbor hitét említették, továbbá azt, hogy Gyergyószentmiklóson iskolát létesített az ifjak számára, és 1687 óta apostoli adminisztrátorként tevékenykedett Székelyföldön.⁴⁵⁹

Oxendio azonban nem az egyetlen jelölt volt. Cantelmi később utalt arra, hogy Oxendiónak már most riválisai támadtak. Így a korábbi érseki koadjutor Nersesowicz személyében, aki azt terjesztette róla, hogy valójában az eretnek-hitű örmény katolikosz embere, és nem igazi katolikus.⁴⁶⁰ Ez nyilvánvalóan hamis vádaskodásnak bizonyult, és ezzel maga Cantelmi is tisztában volt. Nem is vette komolyan Nersesowicz vádjait.

Az örmények (részbeni) uniálásuk ellenére ekkor még nem voltak tisztában a püspökválasztás és felszentelés római katolikus hagyományaival, és ez is kiválthatta a helyi római katolikus papság nemtetszését.

Mindenesetre az erdélyi örmények hasonló kéréssel fordultak XI. Ince pápához,⁴⁶¹ hogy számukra püspököt szenteljen fel. Erre egyértelműen Oxendiót tartották a legalkalmasabb személynek. A levelet a közösség nevében tíz örmény írta alá. (Az aláírók között voltak még Elia Mendrul⁴⁶² és Vardan Martinus Potoczky áttért örmény papok is.) Az örmények kérésüket örmény és latin nyelven eljuttatták a Propaganda Fidéhez, valamint a varsói nunciushoz.⁴⁶³ A pápához írt levél tartalmában annyi változás található, hogy az örmények kérésüket azzal támasztották alá: mindnyájan Oxendio missziós tevékenységének köszönhetően tértek át a római katolikus hitre. Hangsúlyozták továbbá, hogy Oxendio püspökké történő esetleges kinevezésével helyreáll az az ősi testvéri kapcsolat, amely a

⁴⁵⁸ APF CP, Vol. 29. fol. 631.

⁴⁵⁹ Uo.

⁴⁶⁰ APF CP, Vol. 29. fol. 636.

⁴⁶¹ „*Et praeceptis pretiones nostros pro Episcopo perficere (...), ut amor noster plus et plus nesceat, et confirmetur ad istam Vestram Supremam, Sanctam, et Universalem Sedem Apostolicam.*” APF CP, Vol. 29. fol. 644–645.

⁴⁶² APF CP, Vol. 29. fol. 630.

⁴⁶³ „*Et nobis supradictum Oxendium Virzegum Episcopum et pastorem iubeas consecrari, ut sicut ille ipse planavit bonum semen inter nos, sic ipse diem irriget, et fodiat ad accipiendum incrementum de super. Item deprecamur, ut sit protector, tamquam propriis omnibus, quia usque iusdo fuimus sine pastore, et consolatione in nostris tribulationibus, tam spiritualibus, quam corporalibus.*” APF CP, Vol. 29. fol. 647–648.

múltban (azaz a 4. század elején) I. Szilveszter pápa és Világosító Szent Gergely egyházfők között fennállt. Tehát a két egyház újra szövetségre léphet egymással.⁴⁶⁴

A varsói nuncius 1689. október 21.-én írt levelében igyekezett megmagyarázni a kialakult helyzetet. Kifejezésre jutatta, hogy támogatja az örmények unióját. Kiemelte Oxendiónak az unió létrejöttében, illetve megkötésében végzett önfeláldozó tevékenységét, és esetleges püspökjelöltként is megnevezte. Oxendio most apostoli helynökként (*vicarius apostolicus, vicario apostolico, arak'elakan arajnordakan telapah*) irányítja az unitus örmények lelki gondozását Erdélyben.⁴⁶⁵ Végül megemlékezett az időközben elhunyt XI. Ince pápáról, és biztosította az örményeket arról, hogy utódja, VIII. Sándor pápa is felkarolja egy örmények közé küldendő püspök kinevezését és felszentelését.⁴⁶⁶ Az erdélyi örmények és az egyház uniója így tehát megerősítést nyert.

Erről Cantelmi Varsóból 1689. november 8-án értesítette Altieri bíborost, a Propaganda Fide prefektusát. A levélhez csatolta az erdélyi örmények képviselőivel váltott leveleinek másolatát is. Cantelmi ismételten dicsérte Oxendio teológiai felkészültségét és igaz katolikus hitét, illetve vezetői képességeit; továbbá azt, hogy Erdélyben más jelöltet nem tud elképzelni a majdani püspöki posztra. Jóllehet hozzátette, hogy Nersesowicz is garanciát jelenthet a probléma megoldására, de személye vizályt szíthat, mert érseki koadjutorként korábban többször konfrontálódott az örményekkel és a teatinusokkal.⁴⁶⁷ Amennyiben a Propaganda Fide meg kívánja oldani az erdélyi örmények által kérvényezett püspökség felállítását, akkor mérlegelnie kell Oxendio jelölését, aki a lembergi teatinus atyák segítségével irányíthatná a leendő erdélyi unitus örmény püspökséget. Mindazonáltal Cantelmi óvatosságra is intett. Úgy vélte: az erdélyi örmény püspökséget szükség esetén függetleníteni kell a lembergi érsekségtől, nehogy a Szentszék emiatt felesleges politikai bonyodalmakba keveredjen a bécsi udvarral, és ezáltal a magyarországi katolikus klérussal.⁴⁶⁸

A Propaganda Fide 1690. január 23-án tartott ülésén döntött az ügyben, melyet véleményezésre a Giulio Spinolának (korábbi bécsi nunciussnak és bíborosnak) és Michál

⁴⁶⁴ „*Et audemus notificare vobis, tamquam patri piissimo quomodo per Dei gratiam et per merita Sanctitatis Vestrae et continua praedicatione nostri clarissimi conscius et connationalis Vartabeti Oxendii Virzesguli, quem vos nuper aluistis, et docuistis in vestro collegio et ad nos misistis, venimus ad unionem, et ad obedientiam Sanctae Sedis Vestris, per omnia, et ad omnia, eodem modo e tenore, quo et Sanctus Pater Noster Magnus [Sanctus] Gregorius Illuminator fecit, cum Sancto Silvestro.*” APF CP, Vol. 29. fol. 647–648.

⁴⁶⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 142.

⁴⁶⁶ APF SOCG, Vol. 506. fol. 64.

⁴⁶⁷ Nersesowicz jelöltségét elsősorban Michál Stefan Radziejowski, Carlo Barberini és Opizio Pallavicini bíborosok támogatták, szemben Angelo Altieri, Girolamo Cassanate, és Federico Colonna bíborosokkal, akik mindvégig Oxendio kandidációja mellett törtek lándzsát. Lásd erről: APF Acta SC, Vol. 60. fol. 14–19.; APF CP, Vol. 29. fol. 610., 651.

⁴⁶⁸ APF CP, Vol. 29. fol. 628.

Stefan Radziewski bíborosnak, Lengyelország primásának utaltak át.⁴⁶⁹ A bíborosok csak három héttel később, 1690. február 14-én készítették el egy igen terjedelmes jelentést az erdélyi örmények egyházi helyzetéről, melyben helyeselték Oxendio püspöki jelöltségét. Az ügyben azonban még nem hoztak döntést, így újabb vizsgálatot rendeltek el.⁴⁷⁰ Ezért Cybo titkár a végső határozat előtt még egyszer meg kívánta erősíteni, vajon szükséges-e az unitus örmény püspökség felállítása Erdélyben, és nem zavarhatja-e a helyi katolikus egyház érdekeit. A titkár helyeselte azt is, hogy a nuncius korábbi javaslata szerint a leendő örmény püspökség semmilyen körülmények között se függjön Lemberg örmény unitus érsekétől, és az örmény katolikosztól.⁴⁷¹ A titkár véleménye különös tekintettel az örmény katolikosztól való függés megítélésére, feltehetően hamis híreszteléseken alapult. Az örményországi misszionáriusok jelentéseire hagyatkozva a Propaganda Fide korábban hitelt adott annak, hogy I. Eliázár örmény katolikosz áttért volna a római katolikus hitre. Ez nyilvánvaló torzítás lehetett, hiszen az örmény apostoli egyház nem nézte jó szemmel a Rómából érkező uniálási kísérleteket, és nem valószínű, hogy az örmény egyházfő elfogadta volna a katolizációt. Sőt Örményországban „tűzzel-vassal” üldözte a római katolikus misszionáriusokat és az áttért örményeket.⁴⁷²

A Propaganda Fide bíborosai eleinte nem tudtak dönteni. Abban az időben a Szentszéknél tartózkodott Cantelmi, aki éppen ekkor kapta meg a bíborosi címet VIII. Sándor pápától. Ő – azzal a szándékkal, hogy a döntéshozatal lassú menetét felgyorsítsa – referált a bíborosi testület előtt az erdélyi örmény egyház ügyeiről. Egyúttal javasolta, hogy nevezzék ki és szenteljék fel Oxendiót erdélyi örmény unitus püspökké.⁴⁷³

1690. február 14-én Cybo titkár levelet küldött Oxendiónak Erdélybe, amelyben arról értesítette, hogy a Propaganda Fide ülésein teljes megelégedéssel szóltak az addig elvégzett munkájáról. Ugyanakkor, mint esetleges püspökjelöltet, arra kérte, hogy a végső döntés meghozatala végett még egyszer ossza meg tapasztalatait és benyomásait a Propaganda Fide vezetőségével az erdélyi örmények uniójáról.⁴⁷⁴

1689–1690 között Cantelmi, szinte állandóan úton volt Lemberg, Bécs és Varsó között. Hosszas diplomáciai tárgyalásokat folytatott az erdélyi örmények uniójáról, illetve a

⁴⁶⁹ APF Acta SC, Vol. 60. fol. 19.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 91. p.

⁴⁷⁰ APF CP, Vol. 29. fol. 609.

⁴⁷¹ Uo. fol. 610., 628.

⁴⁷² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 22.

⁴⁷³ A nuncius nem kis túlzással azt is leírta, mennyire várták az ülésen Oxendio Rómába jövetelét, és magasztalták erdélyi missziós tevékenységét. Mindez azonban még nem jelentette azt, hogy Oxendiót a Propaganda Fide konkrétan püspöknek javasolta volna. Lásd erről: APF CP, Vol. 29. fol. 611.; APF Lettere SC, Vol. 79. fol. 80.

⁴⁷⁴ APF Lettere SC, Vol. 79. fol. 81.

felállítandó örmény unitus püspökségről. 1690. május 29-én összeült a Propaganda Fide különbizottsága. Az ülés témája az erdélyi örmény unitus püspökség volt. A bíborosok megállapították, hogy Oxendio apostoli vikárius minden ügyben a Propaganda Fidének, és nem Lembergnek van alárendelve. A különbizottság évi száz scudo fizetést állapított meg számára. Ugyanakkor rendelkezett arról, hogy Bonesana prefektus és jobbkeze, Accorsi teatinus szerzetes átengedik az általuk vezetett székelyföldi örmény missziókat Oxendiónak.⁴⁷⁵ Végül újfent nyomtatékosította, hogy az egyházi joghatóságot az erdélyi örmény püspökség felett kizárólag a Propaganda Fide gyakorolja, és abba Lemberg örmény érsekének nincs beleszólása.⁴⁷⁶ A döntéssel tehát az erdélyi örményeket – egyházi joghatóság szempontjából – leválasztották a lembergi örmény unitus érsekségről. Ennek nyomán Cybo titkár 1690. június 3-án utasította Bonesanát: tudassa a Propaganda Fide döntését az erdélyi örményekről hozott Hunanean érsekkel.⁴⁷⁷ Egyúttal a különbizottság azt is javasolta, hogy Oxendiot csak címzetes püspöknek nevezzék ki, nehogy megsértsék a magyar katolikus klérus érdekeit. Ugyanis létezett már egy külön erdélyi római katolikus püspökség, amely hosszú ideje betöltetlen volt. Az udvar – előkészített berendezkedési tervezetek szerint – a hosszú ideje főpásztor nélkül maradt egyházmegyét alkalmas egyházi személyekkel kívánta betölteni. Ez alól Erdély sem képezhetett kivételt.⁴⁷⁸

Oxendio kinevezésében szerepet játszott, hogy azt is elvárták tőle, spirituális vezetőként Erdélyben, pontosabban Székelyföldön, összefogja a nehéz helyzetben lévő katolikusokat. Tehát nemcsak az örmények erdélyi pásztora volt, hanem katolikus püspökként kötelessége volt az erdélyi római katolikusok irányítása is, hiszen Erdélyben ekkor hivatalosan még nem tartózkodott római katolikus püspök.⁴⁷⁹ Ez a helyzet azonban Erdélyben ugyanakkor a jövőbeni egyházi joghatósági problémákat is előrevetítette.

⁴⁷⁵ „*Si Sanctissimo placuerit poteri deputari in Vicarium Apostolicum Dominus Auxendius omnimoda dependentia ab hac Sacra Congregatione cum titulo in partibus [infidelium], et munus consecrationis recipiat ab aliquo Episcopo Armeno unito per eundem consecrandum eligendo cum assistentia duarum dignitatum et cum provisione scutorum 100. Pater Accursius accedat ad provinciam Siculicæ pro prudenti assistentia præstanda eidem vicario in ordinatione illius Novæ Ecclesiæ. Idem Vicarius [tandem] recipiat iuramentum et professionem fidei ab omnibus suæ iurisdictioni comissis, et authenticum testimonium ad hanc Sacram Congregationem transmittat.*” APF CP, Vol. 29. fol. 617.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 94. p.; Az ülésen jelen voltak Cantelmi nuncius mellett Altieri prefektus, Cybo titkár, valamint Federico Colonna, Carlo Barberini és Girolamo Cassanate bíborosok. APF CP, Vol. 29 fol. 612–613.

⁴⁷⁶ APF CP, Vol. 29. fol. 612.

⁴⁷⁷ Cybo említett levelében Oxendio ügyén kívül foglalkozott az 1689. évi lembergi zsinat végzéseivel is foglalkozott. APF Lettère SC, Vol. 79. fol. 134–135.

⁴⁷⁸ APF CP, Vol. 29. fol. 617.

⁴⁷⁹ Meg kell említenünk, hogy Erdélyben Kada István (egyben Augustopolis címzetes püspöke és Erdély apostoli vikáriusa) személyében volt az erdélyi római katolikusoknak az udvar által kinevezett püspöke, ám kinevezését a Szentszék nem erősítette meg. Mindazonáltal Kada István, Oxendióhoz hasonlóan, címzetes püspök volt. Kadát valószínűleg Kollonich Lipót szentelte püspöké Bécsemben 1690. február 2-án, de ő se jutott el Erdélybe. Kada Istvánról lásd: HC, 1952. 105. p.; Fraknoi, 1896. 388. p.; Temesváry, 1913–1914. 52–57. 108–109. p.; Jakab,

VIII. Sándor pápa ennek megfelelően két pápai brevét adott ki 1690. október 2-án és 3-án, amelyekben Oxendiót az írországi Aladia (ma: Killalach) címzetes püspökének nevezte ki, és mint apostoli vikáriust és misszionáriust felhatalmazta, hogy teljesítse ki Erdélyben 1685-ben megkezdett hittérítői tevékenységét.⁴⁸⁰ Természetesen a pápa ügyelt rá, hogy ne erdélyi római katolikus püspöknek tegye meg Oxendiót.⁴⁸¹ Cybo titkár Bonesanának írt levelében kifejtette, hogy a VIII. Sándor pápa által kibocsátott két breve lehetővé tette Oxendio megválasztását és felszentelését, aki Erdélyben hivatását már ebben a minőségben töltheti be.⁴⁸² Bonesana viszont válaszában a kalendárium körüli bajokra hívta fel a figyelmet, azaz az erdélyi örmények katolizálásuk ellenére a régi örmény naptárat használják. Így ők Karácsonyt Vízkereszt napján ünneplik. Ezenfelül kijelentette, hogy az 1689. évi lebergi unicus zsinat végzéseit kellene Erdélyben is bevezetni.⁴⁸³ Hivatkozott Andrea Santacroce varsói nuncius 1691. május 2-án hozzá írott levelére, amely szerint Oxendiónak Erdélyen kívül is missziós tevékenységet kellene majd folytatnia Moldvában és Havasalföldön, azzal a céllal, hogy tető alá hozza az ottani örmény közösségek unióját, valamint hogy őket egy jövőbeni nagy egyházmegyébe szervezze be. Ennek az egyházmegyének a vezetője természetesen Oxendio lenne.⁴⁸⁴

Oxendiót csak a kinevezése után több mint tíz hónappal, 1691. július 30-án Lembergben az örmény Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) székesegyházban szentelték fel Oxendiót.⁴⁸⁵ A

1944. 16–17. p.; Galla, 2005. 264–267. p.

⁴⁸⁰ BEKK, Coll. Hev. Vol. 15. 252. p., Vol. 16. 34. p., Vol. 23. (Paginaszámozás nélkül); BEKK, Coll. Hev. Vol. 29. 346. p.; Érdeklenség, hogy a HC(= Hiearachia Catholica) Oxendiót nem tünteti fel Aladia címzetes püspökéként. Lásd erről: HC, 1952. 79. p.;

⁴⁸¹ APF SOCG, Vol. 510. fol. 94., 97., 101.; „...se gl' Armeni ivi refugiatii havessero potuto dimorarci [ancora] o se fosse più opportuno dare loro un vescovo su le contingenze accadute...” APF Lettere SC, Vol. 80. fol. 64.; Lásd erről: Lukácsy, 1859. 70. p.; Petrowicz, 1988. 94–95. p.; A bíborosok Oxendio püspöki kinevezésénél minden bizonnyal mérlegelték az erdélyi katolikusok helyzetét. A kinevezés módja, illetve a címzetes püspökség bizonyos tekintetben a több évtizede tartó erdélyi püspökkinevezési vitákkal is párhuzamba hozható. Oxendiónak nyilvánvalóan megüzenhették Rómából, hogy a kinevezésével bizonyos iratlan szabályokat be kell tartania, nehogy elüldözék Erdélyből. Például ne mutasson Rómától való függést; egyszerű papi vagy szerzetesi ruhában járjon; csak lelki joghatóságot gyakoroljon, illetve őrizkedjen a birtokszerezésektől stb. Ehhez némileg hasonlított Damokos Kázmér esetéhez. Ugyanis az évtizedek óta tartó főkegyúri viták miatt 1668-ban Damokos Kázmért nevezték Erdély római katolikus püspökének, igaz, „csak” címzetes püspöki (Kóron) kinevezéssel, aki inkognitóban tevékenykedett püspökként. (Hivatalosan apostoli vikáriusi hivatalt látta el 1678-ban bekövetkezett haláláig). Így Damokost titokban szentelték fel püspökké, míg Oxendiót a kinevezése után néhány hónappal nyíltan, ünnepélyes keretek között. Lásd erről bővebben: APF Acta SC, Vol. 34. fol. 253–254.; Damokos Kázmérről lásd: Fraknoi, 1896. 388. p.; Biró-Boros, 1941. 59–62. p.; Jakab, 1944. 13–14. p.; Tóth, 1998. 68–69. p.; Galla, 2005. 189–256. p.

⁴⁸² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 140.

⁴⁸³ APF SOCG, Vol. 510. fol. 95.

⁴⁸⁴ Uo. fol. 96.

⁴⁸⁵ Cybo titkár 1691. május 12-én kelt levelében külön kéri a varsói nunciust, hogy Oxendiót, mint kinevezett püspököt, szenteljék fel minél hamarább. A szertartáson Bonesana prefektus is részt vett, majd nem sokkal

felszentelést maga Hunanean érsek vezette. Ezek után az újonnan felszentelt püspök Erdélybe utazott, ahol a Propaganda Fide számára átmeneti székhelyül Gyergyószentmiklóst jelölte ki.⁴⁸⁶

Ezzel összefüggésben felmerült a kérdés, vajon Oxendio püspökké választása és felszentelése milyen reakciókat váltott ki Lembergben, főleg abban a tekintetben, hogy az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot elvették az unitus érsekségtől. Sajnos, ezzel kapcsolatban nem találtunk adatokat. Ugyanakkor kézenfekvőnek tűnik, hogy Lembergben unitus érsek valószínűleg csalódással vehette tudomásul a Propaganda Fide döntését.

Oxendio a felszentelés után hozzálátott az érdemi munkához. Vizitálta az örmény közösségeket. Igyekezett megnyerni őket a római katolikus vallásnak. A Propaganda Fide döntésének értelmében a megtérített örmény közösségeket is saját egyházi joghatósága alá kívánta vonni.⁴⁸⁷ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Propaganda Fide különbizottságának döntése értelmében az áttért közösségek is közvetlenül Róma egyházi joghatósága alá kerültek.⁴⁸⁸

4.10. Oxendio püspöksége (1690–1696)

I. Apafi Mihály fejedelem halála után 1690-ben I. Lipót a Diploma Leopoldinumban rendezte Erdély politikai státuszát. A fejedelemséget Guberniummá alakította át, és közvetlenül a bécsi udvar alá rendelte. Konfesszionális kérdésekben meghagyta a négy bevett vallás gyakorlatát, ugyanakkor igyekezett mindent megtenni az erdélyi katolikusok

ezután Rómába távozott, hogy átvegye a pápától a Caiazzo püspökvé való kinevezését. Egyébként a volt prefektust 1691. szeptemberében Rómában kihallgatáson fogadta Cybo titkár, akinek jelentette, hogy Oxendiót a Propaganda Fide döntésének és az előirt ceremóniáknak megfelelően, latin és örmény rítus szerint unitus püspökké szentelték fel. Az örmény rítus szerinti felszentelésben minden bizonnyal szerepet játszhattak a 1689. évi lemergi zsinat határozatai, melyek többé-kevésbé engedélyezték az örmény szokásokat...*Havendo gl'Arment rifugiati nella Sicilia, fatte minaccie per mezzo del Padre Bonesana le sue istanze, perchè si consacri per loro vescovo domino Auxendio Wirziresco, ho giudicato di [doverlo] trasmettere al medesimo padre. Li brevi acio necessarii e che se bene spediti da molto tempo si erano tratti, per essersi inteso che li Tartari havessero posta in confusione la Transilvania, e danneggiata la Sicilia. Il tutto innio a Vostra Signoria Illustrissima a sigillo volnate accio possa vedere il contennero delle speditioni, e poi farle seguitare il loro viaggio, comunque ricordo che la sua somma prudenza potesse trovare opportune, e con simile occasione confermando a Vostra Signoria Illustrissima.*” APF Lettere SC, Vol. 80. fol. 65.; A felszenteléséről megemlékezik röviden Bonesana fent idézett levele is: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 146.; BEKK, G. Vol. 522. fol. 137., 173.; Lásd erről: Gopcsa, 1895. 379. p.; Ališan, 1896a, 128. p.; Petrowicz, 1988. 95. p.; Erről még: Roškay, 1964. 187. p. „*Ögsëntios vardapetn jeŋnadrec'aw i Vardanay ark'episkoposën yulisi 30 (1691).* [1691. július 30-án Vardan érsek Oxendio vardapetet (püspökké) szentelte fel.]”

⁴⁸⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 261.; Bárány Lukács szerint Oxendio székhelyét Besztercét jelölték ki, de a Propaganda Fide dokumentumaiból egyértelműen kiderült, hogy az örmény unitus püspök központja ekkor Gyergyószentmiklós volt. Lásd erről: Bárány, 1888b. 101. p.

⁴⁸⁷ Nilles, 1885. 918–919. 921. p.

⁴⁸⁸ APF CP, Vol. 29. fol. 617.; APF SOCG, Vol. 512. fol. 180.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 95. p.

helyzetének rendezésére. Az 1653. évi *Approbatæ Constitutiones* nem tette lehetővé, hogy a fejedelemség területén római katolikus püspökség működjön. A katolikus rendek azonban szerették volna elérni az udvarnál, hogy végre rezideáló püspököt küldjön Erdélybe.⁴⁸⁹ Az udvar és a magyar katolikus klérus Oxendiót nem tekintette erdélyi püspöknek, mivel a Szentszéktől „csak” címzetes püspökséget kapott. A címzetes püspökség Erdélyben nem volt szokatlan, mivel korábbi évtizedeken titokban felszentelt címzetes püspököket küldtek Erdélybe. Ők többnyire egyszerű szerzetesként tevékenykedtek, nehogy felkeltsék a protestáns fejedelmek gyanakvását.

Az 1688. évi fogarasi nyilatkozat, majd azt követő 1690. évi Diploma Leopoldinum értelmében az erdélyi fejedelemség a Habsburg Monarchia politikai befolyása alá került. Ez a politikai változás érzékeny kihatott a sokvallású fejedelemség kiegyensúlyozott helyzetére. Korábban viszonylagos konfesszionális egyensúly jellemezte Erdélyt, de a változások miatt ez az egyensúly megbomlott.⁴⁹⁰ A Habsburg befolyás megerősödésével komoly változások jelentkeztek a különböző felekezetek helyzetében. A Diploma Leopoldinum kihirdetése után egy évtizeddel megerősödött a katolikus egyház, az erdélyi ortodox püspökség pedig kivált a keleti egyházból és létrejött az unitus egyház.⁴⁹¹

Közismert, hogy I. Apafi Mihály halálakor a protestánsok tekintélyes politikai túlsúlyban voltak, és Erdélyt, mint protestáns fejedelemséget tartották számon. Az I. Apafi fejedelem korszakát jellemző gazdasági konszolidáció és viszonylagos vallási türelem ideje alatt a katolikusok is meg tudtak erősödni. Egyidejűleg felmerült majd nem egy évszázada megüresedett erdélyi püspökség felállításának gondolata. A protestánsok és a megerősödő erdélyi katolikusok között ebben a korszakban lényegében hallgatólagos kompromisszum állt fenn. Az erdélyi protestánsok tizenötezer forintot ajánlottak fel a katolikusok iskoláira és templomaira, a katolikusok pedig felhagytak az egyházi javakat visszaigénylő pereikkel.⁴⁹²

Ezzel szemben a bécsi udvar a protestánsok politikai befolyását háttérbe kívánta szorítani, és a római katolikus hitet szerette volna államvallássá emelni. A katolicizmus hívei tisztában voltak azzal is, hogy az Erdély társadalmi többségét kitevő középréteg, valamint a jobbágyág vagy ortodox, vagy protestáns vallású volt. Felismerték továbbá azt is, hogy szinte lehetetlen Erdélyben a protestánsokat áttéríteni a katolicizmusra.

⁴⁸⁹ Az *Einrichtungswerk* egyértelműen megfogalmazta, hogy Erdélyben a római katolikus püspökséget újjá kell szervezni. A püspök hivatalát meg kell erősíteni, és a leendő püspököket vissza kell helyezni székhelyére. Varga J., 1991. 458. 463–465. p.

⁴⁹⁰ R. Várkonyi, 1986. 885. p.

⁴⁹¹ Kosáry, 1996. 91–92. p.

⁴⁹² R. Várkonyi, 1986. 886. p.

Konfesszionális kérdésekben tehát valamiféle kötélhúzás zajlott a katolikus és a protestáns érdekcsoportok között. Ugyanis mindkét fél felismerte, hogy ebben a kérdésben a mérleg nyelvét egyértelműen az ortodox román lakosság képezi. Erre a tényezőre egyébiránt már 1687–1688-ban a császári csapatokkal együtt bevonuló jezsuita páterek is felhívták az udvar és a római katolikus egyház figyelmét. Döntő fontosságúnak bizonyult az, hogy melyik fél tudja előbb megnyerni magának az ortodox románokat. A katolikusok reagáltak gyorsabban. Az indíték egyértelmű volt: az erdélyi román társadalmat a katolikus egyházzal való unióval kell a Habsburg Monarchiához kötni.⁴⁹³

Az 1689-ben unióra lépő örményekkel viszont nem foglalkoztak, mert ők nem alkottak olyan számottevő csoportot, mint az áttérítendő románok. Oxendio frissen kinevezett püspökként ilyen körülmények között kezdte meg főpásztori tevékenységét Erdélyben. Az említett változások ellenére a többségében katolikusok lakta Székelyföldön ekkor Oxendio volt az egyetlen olyan római katolikus főpap, aki spirituálisan is alkalmasnak bizonyult a lakosság vezetésére.

Az erdélyi örmény unitusok esete ugyanakkor felvetette az egyházi joghatóság kérdését, mivel az 1690-es évek közepétől Gyulafehérváron újjászerveződő erdélyi római katolikus püspökség magának kívánta fenntartani a római katolikus egyház hívei feletti befolyást.⁴⁹⁴ Így az unitus örmény egyházat is a saját egyházi joghatósága alá tartozóknak tekintette.⁴⁹⁵ Az erdélyi örmények unióját ekkor sem tartották kiteljesedettnek, és gyakorta illették az örményeket – olykor jogosan, olykor jogtalanul – az eretnokség és a schizmatizmus vádjával.

Az egyik ilyen vád az volt, hogy az unitus örmény papság néhány tagja házasságban élt. Oxendio 1690–1692 között végzett rendszeres vizitációi során szintén azt tapasztalta, hogy a konvertita örmény papok házasságban éltek. A püspök nem tudott velük mit kezdeni,⁴⁹⁶ ezért a Propaganda Fidéhez fordult. Egyidejűleg az erdélyi örmény házas papok is a Propaganda Fidéhez fordultak, és kérték, hogy továbbra is így gyakorolhassák hivatásukat.⁴⁹⁷ Ügyüket az intézmény az 1691. október 8-án megtartott ülésén tárgyalta. A Propaganda Fide a varsói nuncius és Francesco Bonesana prefektus ajánlására a következő döntést hozta: engedélyezik

⁴⁹³ Lásd erről bővebben az erdélyi románokról írott alfejezetet.

⁴⁹⁴ Illia, 1730. 64–72. p.; Nilles, 1885. 919–922. p.

⁴⁹⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fól. 219.

⁴⁹⁶ APF SOCG, Vol. 512. fól. 180.

⁴⁹⁷ Elia Mendrul és Astuacatur Nigoșean beszercei örmény papok arról panaszkodtak a Propaganda Fidéhez írott leveleikben, (1691. november 30-i és 1692. február 14-i keltezéssel) hogy papi hivatásuk gyakorlását Oxendio akadályozta. A püspök azzal vádolta meg őket, hogy házas emberek. Így nem a katolikus vallás előírásainak megfelelően végzik munkájukat. Az örmény papok azzal védekeztek, hogy még katolizálásuk előtt kötöttek házasságot. Hasonló panasszal élt továbbá a remetei Mik'ayel pap és a petelei Antonius és Nastur atyák esetben. A levélírókon kívül aláírták a leveleket még Andrea Alacz, Yovhannés Naxšun, és egy bizonyos Simëon fia Yovhannés. APF SOCG, Vol. 510. fól. 97–98.

Erdélyben az örmény papok számára, hogy házas papokként tevékenykedhetnek.⁴⁹⁸ Ezt azzal indokolták, hogy az unitus örmény papok felszentelés előtti házasságát az 1689. évi leMBERGI zsinat is jóváhagyta.⁴⁹⁹ Ez a kérdés ezután mintegy hat évig lekerült a napirendről.

Oxendio, mint az örmények szellemi vezetője, az örmények gazdasági kiváltságainak kiszélesítésére törekedett. Úgy látta, hogy csak így lehet őket megtartani az unióban. A püspök keveselte és elavultnak tartotta az I. Apafi Mihály által az örményeknek 1680-ban adományozott kiváltságokat. Az erdélyi protestáns felekezeti elit ezt nem nézte jó szemmel. Így például Bethlen Miklós erdélyi kancellár, aki 1692-ben a katolizált örménységet és a beszercei protestáns (lutheránus) szász közösségeket igyekezett egymás ellen fordítani. Bethlen kancellár megkísérelte rábeszélni az örményeket arra, hogy térjenek vissza őseik apostoli hitére, és ebben az esetben kieszközli a bécsi udvarnál, hogy kiszélesítsék az 1680-ban kapott kereskedelmi előjogaikat.⁵⁰⁰ A támadás célpontja voltaképpen maga Oxendio volt.⁵⁰¹ Az örmények egy része engedett a presszióknak, mert kifogásolták Oxendio szigorú egyházpolitikai eljárását. Ezenkívül úgy ítélték meg, hogy az 1689-ben megkötött unió semmiféle előjogokkal nem járt számukra. Közülük ezért sokan megtagadták az uniót, és elhagyták Erdélyt.⁵⁰²

Oxendiónak más nehézségekkel is meg kellett küzdenie. A Szentszéktől nem kapta meg rendszeresen a kinevezésekor megállapított évi száz scudo fizetését. Így szinte lehetetlen volt számára a püspöki teendőket ellátása, hiszen gyakorlatilag más jövedelemforrása nem volt. Erről 1692 márciusában a Propaganda Fidének a bécsi nuncius is beszámolt. Arra kérte a Szentszéket, hogy a püspök számára folyósítsák rendszeresen a megállapított összeget, különben missziója elbukik.⁵⁰³ Ezt Accorsi is megerősítette, aki a jelentésében még hozzáfűzte: Oxendio a nagy nehézségek ellenére is kitűnő munkát végez az erdélyi örmények körében. A prefektus említést tett arról is, hogy a krími tatárok rendszeresen betörték Erdélybe, és az egyik alkalommal Oxendiót rövid ideig fogságba vetették. Majd sértetlenül elengedték, mert jól beszélte elrablói nyelvét.⁵⁰⁴

A Propaganda Fide a lehetőségeihez mérten igyekezett a problémát megoldani. Ezért Altieri, a Propaganda Fide prefektusa, utasításba adta: küldjenek azonnal kétszáz scudót

⁴⁹⁸ APF Acta SC, Vol. 61. fol. 84–87.

⁴⁹⁹ Uo.

⁵⁰⁰ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 219.

⁵⁰¹ Uo. fol. 233.; Lásd erről: Lukácsy, 1859. 70. p.

⁵⁰² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 267–268.

⁵⁰³ Uo. 4. fol. 215.

⁵⁰⁴ Szólt továbbá arról, hogy a beszercei szászok katolikus hitük miatt többször tetteleg inzultálták az örményeket, de a világi hatóságok semmit sem tettek meg védelmükben. Sőt a maguk a hatóságok sokukat az unió elhagyására kényszerítettek. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 219.

Oxendiónak, mert még az előző évi járandóságát sem jutatták el számára.⁵⁰⁵ Végül a bürokrácia útvesztője miatt Oxendiónak csak százötven scudót utaltak ki.⁵⁰⁶

Accorsi beszámolójában külön kiemelte, hogy a Szentszékkal történt egyeztetések után 1692 nyarán Oxendio mellé küldte vikáriusként az örményül és törökül kitűnően beszélő Bonalini teatinus szerzetest. Ő 1692 szeptemberében nagy viszontagságok közepette érkezett meg állomáshelyére Gyergyószentmiklósról.⁵⁰⁷ Innen Besztercére távozott, hogy segítse az örmény püspököt az ottani konfliktusok kezelésében és megoldásában.⁵⁰⁸ Accorsi Bonalini értesüléseire hivatkozva, megjegyezte, hogy az ottani örmények többsége nem is örményül, hanem törökül beszélt. Elsősorban azok, akik 1672-ben Podóliából menekültek a fejedelemség területére.⁵⁰⁹ Ezért nem csoda, hogy a szászok törököknek nevezték őket. Sőt azzal a vádolták az örményeket, hogy a tatárok betörésekor összejátszottak velük. Állítólag azért kímélték meg az örményeket, mert jól beszéltek a nyelvükön. Ráadásul a Moldvából elszármazott örmények – mivel többségükben kereskedők és kézművesek voltak – üzleteik lebonyolításában a török nyelvet használták közvetítő nyelvként.

További nehézséget jelentett az erdélyi unitus örménység helyzetében, mint arról Oxendio és segítői is felhívták a figyelmet, hogy – nyilván a hatóságok felbujtására – Vardan Martinus Potoczky nevű beszercei örmény pap (vardapet) maga köré igyekezett gyűjteni az örményeket, és az örmények nyelvén a Rómával kötött unió haszталanságáról prédikált.⁵¹⁰ Oxendio helytelenítette Vardan pap prédikációját, sőt a közösségre nézve egyenesen eretnekségnek tartotta azt. A püspök ugyanakkor elkövetett egy súlyos hibát. Úgy gondolta, nem a nép nyelvén kell téríteni, hanem latinul, mert az igazi katolikus keresztyén ezt a nyelvet

⁵⁰⁵ APF SOCG, Vol. 512. fol. 186.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 233.

⁵⁰⁶ Az összeg eljuttatására az akkor Nagyszébenben székelő gróf Federico Veterani generálist kérték fel. A generális ígéretet tett arra, hogy védelmébe veszi a beszercei szászokkal szemben a püspököt és unitus örményeket. APF SOCG, Vol. 512. fol. 183.; Oxendio az átutalt pénzt megköszönte a Szentszéknek. 1692 júliusában Veterani generális Edoardo Cybo titkárnak írott levelében közölte, hogy Gyergyószentmiklóson találkozott Oxendioval, és átadta neki a százötven scudo fizetséget. Lásd: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 235., 253.; APF SOCG, Vol. 512 fol. 179.; Erről a találkozáson túlabb Veterani is beszámolt 1692. november 2-án Cybonak küldött levelében. Lásd erről: APF SOCG, Vol. 512. fol. 181.

⁵⁰⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 265.; Bonalini Erdélybe küldését Francesco Bonesana caiazzói püspök 1692. június 10-én írt levele is megerősíti. Vö. ezt: APF SC, Fondo MPR. Vol. 2. fol. 386.; Erről még: Welikyj, 1976. 79–80. p.; Petrowicz szerint Bonalini 1692 novemberében érkezett Erdélybe. Ennek ellentmond az a tény, hogy Bonalini szeptember eleje óta már Besztercén tartózkodott. Lásd erről: Petrowicz, 1988. 96. p.

⁵⁰⁸ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 265.

⁵⁰⁹ Accorsi mindenesetre az örmények török nyelvtudását az alábbiakkal magyarázta a Szentszéknek: amikor az örmények még Lengyelországban és Moldvában éltek, egymás között ezt a nyelvet évszázadok óta használták. A prefektus valójában az örmények liturgiáját és Krim-félszigeten élt örmények által beszélt armeno-kipscak nyelvre utalt. Bonalini egyik jelentésében pedig beszámolt arról, hogy Besztercén egy fiatal törököt latin rítus szerint keresztelt meg. A szertartás után – Bonalini legnagyobb megdöbbenésére – az ifjú kinyilvánította azon szándékát, hogy mégis az örmények liturgiáját fogja hallgatni, mert velük nyelvileg könnyebben megérteti magát, mint a szászokkal vagy a magyarokkal. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 261., 262., 263.

⁵¹⁰ Vardan beszercei örmény pap és híveinek „hitehagyásáról” Oxendio először 1692. február 17-én számolt be a Propaganda Fidének. Lásd: APF SOCG, Vol. 512. fol. 181.

használja, nem pedig az eretnek örményt. Szerinte az örmények a múltban többek között azért tértek le az egyedül üdvözítő, helyes hit útjáról, mert elhagyták a szent latin nyelvet. Oxendión, Bonalinin és néhány unitus örmény papon kívül azonban senki nem értett latinul. Oxendio ráadásul olyanok körében akarta a latint elterjeszteni, akik már több mint egy évezrede hagyományosan a nemzeti nyelvet liturgikus használták a liturgia nyelvekként.

Mindenesetre Vardan pap prédikációja komoly fejfájást okozott Oxendiónak és segítőinek. A helyzetet bonyolította, hogy Vardan három évvel korábban még feltétlenül támogatta Oxendio püspökké történő kinevezését.⁵¹¹ Bonalini állítása szerint Oxendio a császári katonaság segítségét vette igénybe, hogy letartóztassa Besztercén Vardant és követőit. Vardan ugyanis számos örmény családdal együtt ellenállt a hatóságoknak. II. Apafi Mihály fejedelem közbenjárására Vardan követőivel együtt a fejedelem ebesfalvi uradalmába települt át.⁵¹² Oxendio minden valószínűség szerint kudarcnak tartotta, hogy nem sikerült ezt az örmény közösséget megnyerni a római katolikus vallásnak. Kudarcéretet felerősítette, hogy korábban a vele jó viszonyt kialakító Veterani generális is – nyilván külső nyomásra – védelmébe vette az uniót visszamondó örményeket. Sőt, katonai kíséretet rendelt melléjük, hogy áttelepülésük Ebesfalvára minden konfliktustól mentes legyen.⁵¹³ Oxendio panaszával először Bethlen Miklóshoz, majd a Guberniumhoz, később pedig az erdélyi országgyűléshez fordult, felpanaszolva, hogy sok örmény engedetlennek mutatkozott elfogadni püspökségét és misszióját.⁵¹⁴

⁵¹¹ APF CP, Vol. 29. fol. 644., 645., 647., 648.

⁵¹² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 265.; ASV ANV, Vol. 196. fol. 148.; BEKK Coll. Hev., Vol. 21. 83. p.; Gróf Bethlen Miklós 1692-ben megemlítette Ebesfalvát, anélkül azonban, hogy az odatelepített örményekre kitért volna. „*Ha Ebesfalvára sub nomine praesidii vel sub colore et guardia custodiati akartak tétetni melléje, én mindjárt adok valamennyi kívántok.*” Bethlen, 1860. 160. p.

⁵¹³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 265.; BEKK Coll. Hev., Vol. 21. 84. p.

⁵¹⁴ Az erdélyi kancellár Önéletrésében csupán egy rövid bekezdést szentelt annak, hogy milyen volt a viszonya Oxendio püspökkel fennálló kapcsolatának. A protestáns vallásúként nem igazán szívelte a „pápista” örmény püspököt, mert az évi százas scudo fizetése ügyében nézeteltérése támadt vele. „*Juta az alkalmatossággal eszembe in anno 1692 az örmény püspök Oxendius Vircirescussal is mint jártam volt. Ez az ember valóságos és apertus romano-catholicus ember volt. Bécsben a császár capellájával is szolgáltattot misét. Ez az örményeket erővel akarja vala pápistává tenni; a guberniumba sokat perlették; ott van a protocollumban; egyszer a püspök azt mondá: ő bizony nem bánja, ha mind törökök lesznek is, csak az öneki ígért 100 aranyat esztendőként adják meg. Én mondván egykor a tanácsban ország között csak ott az asztalánál: mit lebelgünk ezekkel a bitang emberekkel? Mondá Gyulafi László: Nem bitang az mi katholika religiónk. Én mondám: Nem a katholika religiót mendom én bitagnak, hanem az örményeket, a kik merő pestisei a hazának; jobb volna mind kiűzni idején. Ment a püspök Veteranihoz, panaszolt rédm; ki is Absolontól izent nékem, hogy tegyek satisfactiót a püspöknek. Megbeszélém mind Absolonnak, mind Veteraninak a dolgot, és még én kívánék satisfactiót, hogy racione catholicae religionis traducált hamisan engemet.*” Bethlen, 1860. 217. p.; Oxendio nemcsak maga, hanem népe számára is próbált kiváltságokat szerezni. Az 1689-ban tető aláhozott unió okán, abban is bízott, hogy az 1680. évi Apafi-féle kiváltságot ki lehet még jobban terjeszteni az örményekre. Oxendio az uniót arra is fel akarta használni, hogy az örményeket Erdély negyedik politikai nemzeteként ismerjék el, ez a kísérlet azonban az erdélyi elit, különösen Bethlen kancellár, heves ellenállása miatt kudarcot vallott. Oxendio Szentzsékhez írott jelentéseiben erre a problémakörre sohasem tért ki. Lásd erről: Trócsányi, 1988. 264. p.; Pál, 2007. 78. p.

Bethlen annyit tett, hogy Alvinczi Péter ítélmester vezetése alatt felállított egy bizottságot, amelynek tagjai a négy bevett vallás közül kerültek ki. Kérte a bizottságot, vizsgálja ki: milyen hitvallásúak az ebesfalvi és a beszercei örmények. Konkrét eredményt a bizottság munkája azonban nem hozott.⁵¹⁵ Ráadásul a hatóságok – a szabad vallásgyakorlatra hivatkozva – nem kívántak érdemben foglalkozni Oxendio panaszával. A protestáns többség is nehezményezte, hogy egy katolikus örmény püspök próbált magának igazságot szolgáltatni. Szerintük a püspök egyházi, és nem világi felhatalmazással rendelkezik.⁵¹⁶

Oxendio ezért panaszlevéllel fordult a Guberniumhoz, melyben kijelentette, hogy az erdélyi örmények ügyében egyedül neki van joga püspökként rendelkezni. Kérte a kormányzó segítségét, hogy befolyását latba vetve, segítsen egyházi joghatóságának érvényt szerezni az elégedetlenkedő örmények felett.⁵¹⁷ 1692. június 30-án kelt válaszlevelében Bánffy György kormányzó ígéretet tett arra, hogy a soron következő országgyűlés elé viszi. Ebből azonban nem lett semmi.⁵¹⁸ Bár a kormányzó két beszercei magyar polgárt, Thorma Miklóst és Balogh Jánost felkérte, nézzenek utána, milyen egyházjogi státusban vannak a beszercei örmények, és milyen a viszonyuk az ottani szász lakossággal. Utasította őket egyúttal arra is, hogy vizsgálódásaikról írásos jelentést készítsenek számára.⁵¹⁹ Feladatukként jelölte meg

⁵¹⁵ Itt külön köszönetet szeretnék mondani Hegedűs Andrásnak, hogy az esztergomi Prímási Levéltárban segítte kutatásainkat, és az ott található erdélyi örmény anyagra. „A Négy Recepta Religióból három három becsületes ember választassék, a kik előtt mindenek előtte láttassék el az, ha azok az örmények Catholicusok voltak mikor Oxendiussal Contraháltak a Püspökségről. Es ha Contraháltak vagy nem, az három Religion levő emberséges emberek vegyék el kezeiket és ezen dologról és hadgyák decisióját a Catholicus Atyafiakk. Ha pedig nem Catholicusok voltak az örmények, decidalják ezekben azt a Controversiát Oxendius és az örmények között. Erre pedig delegáltak ezek. Az Reformata Religión levő Atyánkfiai közül: Alvinczi Peter Itélmester, Kemény Boldizsár és Barstai Abraham Uramék. A Catholicusok közül: Apor Istvan Uram, Mikola László és Gyulai László Uramék. Az Unitaria Religión levők közül: Horváth Ferencz, Jóo Mihály és Suki Pál Urék. Az Lutherana Religión levők közül. Szüts Péter, Zebanius János, Fischer Jacob Urék.” PL AEV, SPSZ. no. 274/4.1.; Vö erről: „Si ita inveniretur, tunc causam tractet Status Catholicus, sin vero omnes status iudicabunt et post tale decretum Claudiopoli anno praeterito in comitis deliberatum, statim etiam deputatae sunt 12 personae, quae in decreto illo specificatae sunt, et invenientes eos unitos fuisse cum Ecclesia Romana detulerunt hoc ad annum Consilium Statuum, ubi interprete domino cancellario Nicolao Bethelen, dubium est, an scilicet unio illa in fide consistat, aut in aliquo?” BEKK Coll. Hev., Vol. 21. 84. p.

⁵¹⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 265.

⁵¹⁷ „Jam dudum Armenorum negotium, in controversiam unionis cum Ecclesia Romana probandum, ultimatum vero probatum, eos unitos esse, cum eadem ecclesia, iterum probe commissum, an scilicet unio illa in fide consistat, nec ne? Tandem hoc quoque probare aggressus iuxta deliberatum numerum hic in intimo consilio regni, humillime rogo probandi facultatem, satisfactorius opinioni, de incoporate cavillate. Item, cur non aliis rationibus, sed solum armenis nequeur hospitium tum intra tum extra urbem Bistiri? Ignorans, propono vestrae excellentiae tanquam supremo huius regni officiali, et cum omni debito respectu, rogo in scriptis responsum, quatenus et ego tum causae meae finem, tum nationis et populi mei habitationem modo honesto et possibili procurare valeam.” PL AEV, SPSZ. no. 274/ 8.3.

⁵¹⁸ PL AEV, SPSZ. no. 274/ 8.3.; Az 1692. évi erdélyi országgyűlés nem tárgyalta az örmény felekezetnek ezt az ügyét, viszont az örményekre (a görögökkel és a zsidókkal együtt) kiszabható adókat igen. Ezt a három etnikumot Erdélyben nem nációként, hanem különleges jogállású kereskedőelemként kezelték. Lásd erről: Szilágyi, 1898. 10. 18. 57. 65. 125. p.

⁵¹⁹ „Litteras Reverendissimae Dominationis Vestrae accipi ratione inquisitionis in negotio Armenorum quidam scribat subintellegi, verum quoniam inquisiturus Dominum Nicolaum Thorma et Ioannes Balog, tunc

továbbá: a győződjének meg arról, vajon az erdélyi örmények általánosságban tagjai-e a négy bevett vallásnak. Amennyiben igen, akkor ügyüket eszerint fogják elbírálni.⁵²⁰

A jelentés elkészült, de nem Thorma Miklós és Balogh János tollából. Ők Oxendio püspököt kérték fel erre. Ő viszont a feladat elvégzését Andrea Alac és Yovhannēs Naxšun örmény unitus papokra bízta.⁵²¹ A latin nyelvű beszámoló azt a tényt igyekezett alátámasztani, hogy az erdélyi örmények mind a római katolikus egyház hívei. Az ünnepeket a római katolikus egyház szerint az ülik meg. Az unitusok Oxendio missziójának eredményeképpen a szentségeket a római egyház szerint szolgáltatták ki.⁵²²

Oxendio előterjesztésével többé az erdélyi hatóságok érdemben nem foglalkoztak. Bonalini szerint viszont Oxendiót az erdélyi katolikus rendek támogatásukról biztosították. Ez azonban kevésnek bizonyult.⁵²³ Némi iróniával úgy is fogalmazhatunk, hogy Oxendio püspök 1692-ben benyújtott panaszával jelentősen hozzájárult az ebesfalvi örmény közösség megszűléséhez.

Bonalini fenti jelentésében kitért arra is, hogy a misszió sikeres folytatására több fenntartási és járulékos költségre lenne szükség. Ugyanis az unitus papok és misszionáriusok szabályosan nyomorognak. Mindazonáltal felhívta arra a figyelmet, a szászokkal való összeütközések miatt mintegy harminc unitus örmény család visszatelepült Moldvába.⁵²⁴ Az unió ügye tehát nem úgy alakult, ahogy azt Oxendio szerette volna. Tény ugyanakkor, hogy

attestationis illas ad nos transmisserunt, quando congregationis nostrae finis instaret, ideoque negotium illud, ob ingentissimas expeditionum moles, revideri nequívít, verum dilatum est ad proximam congregationem, quo Reverendissima Dominatio Vestra compareat, illicque ultimum decisionem sortietur.” PL AEV, SPSZ. no. 274/8.4.

⁵²⁰ PL AEV SPSZ. no. 274/8.4.; Az örményeket unitus hitük ellenére nem ismerték el a római katolikusokkal egyenrangúaknak. BEKK, G. Vol. 522. fol. 96.

⁵²¹ A jelentés 1692 június 24-re készült el, és június 30-án küldték át Bánffy György gubernátorhoz. A jelentés címe: *Littera Armenorum omnium fatentium se unitos esse cum Sancta Matre Ecclesia Romana non in alio, sed in punctis fidei: certo iurio ordine authenticatarum per generosos Dominos Nobiles Nicolaum Thormai, et Ioannem Balogh, in hunc finem 2do specialiter delegatos et exmissos, prout constat ex response Excellentissimi Domini Gubernatoris Banfi, data Claudiopoli ex intimo Regni Consilio 30 Iunii 1692, et ex litteris eiusdem Excellentiae datis Bonczida 24 Iuli 1692 ad regnum.* Lásd ezt: BEKK, Coll. Hev. Tom. 21. 77. p.

⁵²² A dokumentumban megmagyarázták, hogy a szentségek latin elnevezésének melyek az örmény megfelelői. Ezért e dokumentum dialektológiai érdekesség is. Az örmény papok az örmény teológiai fogalmakat a korabeli erdélyi örmény dialektus, és nem az egyházi nyelv (grabar) szerint adták meg, sőt az örmény betűs szavakat átírtak fonetikusán latin betűkre is. BEKK, Coll. Hev. Tom. 21. 77–80. p.

⁵²³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 265.

⁵²⁴ Bonalini azt is közölte, hogy Oxendio utasítására előbb Brassóba készül, hogy az örmények ügyében erdélyi római katolikusok vikáriusával, Szebelébi Bertalannal találkozzon, majd onnan – szintén hasonló ügyben – Nagyszebenbe megy, hogy Veterani császári generállal a segélyezésről tárgyaljon. Bonalini missziójuk pénzügyi helyzetéről a Propaganda Fidének külön is jelentést tett. Ebben elpanaszolta, hogy Erdély lakosságának többsége még mindig eretnekségben él. Ezzel némi megvetéssel az apostoli örményeken kívül a protestánsokra és az ortodoxokra is utalt. Lásd erről: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 266.; Bonalini a levelet 1692. december 12-én Besztercén fogalmazta meg. Ismételten szólt a Vardan Martinus Potoczky pap által kirobbantott incidensről, tudniillik, hogy ötven „eretnek” örmény család a fejedelem védelme alatt Ebesfalvára távozott. Megemlítette Oxendio püspök kudarcát az örmény ügyekben. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 267.; APF SOCG, Vol. 520. fol. 286.

Accorsi ebben a feszültségekkel teli helyzetben úgy látta, hogy az örményeket igaz katolikus hitüktől a helyi hatóságok igyekeznek a szászok felhasználásával eltéríteni. Annak ellenére, hogy a püspök és unitus hívei élvezték a felsőbb hatóságok és az uralkodó feltétlen bizalmát. Accorsi szerint az unitusok Besztercén sokat szenvedtek az eretnek protestánsok, és az uniót elutasító keleti örmények zaklatásaitól. Ráadásul a protestánsok a schismaticusokat az unitusok ellen szították: azzal hitegették őket, hogy majd megvédik őket Oxendio zaklatásaitól.⁵²⁵

Oxendio missziója és püspöksége a vallási problémák mellett gazdasági és pénzügyi nehézségekkel is küszködött. Ebben nagy szerepet játszott a nem éppen stabil politikai helyzet, továbbá a krími tatárok sorozatos betörése. Veterani Antonio Sebastiano Tanara bécsi nunciuson keresztül kapcsolatba lépett a Szentszékkel. A generális kitért arra: Oxendio a közelmúltban személyesen kereste meg azzal, hogy mint korábban, segítsen neki közvetíteni közte és a Propaganda Fide között, mert az évi száz scudo járandóságát 1692 óta nem kapta meg.⁵²⁶ A generális értesüléseire hivatkozva a varsói nuncius megemlítette az erdélyi tatár rabló hadjáratokat, és különösen annak negatív következményeit, hogy tudniillik a tatárok sok örményt vetettek fogságba.⁵²⁷

Tanara nuncius levélében az Oxendio anyagi nehézségeiről még nem számolt be. Erről csupán egy hónappal később írt a Propaganda Fidének. Jelentette a Szentszéknek, hogy Veterani közvetítésével 560 rajnai (rhénes) forint összeget azonnali segélyként, továbbá ötven scudo különleges segélyt utaltak ki a püspök számára a bécsi nunciusi pénztárból. Veterani továbbította Oxendiónak azt a kérését a Szentszékhez, hogy az utóbbi két évben elmaradt fizetését mindenképpen jutassák el a püspökhöz, mert egyébként nem tudja folytatni a munkáját.⁵²⁸ A nuncius ezenkívül informálta a Szentszékét az 1693–1694-ben történt tatár betörésekről, és megemlítette, hogy az örménység körében a székelyföldi tatár rabló hadjáratok a korábbiakhoz képest érzékenyebb veszteségeket okoztak.⁵²⁹

⁵²⁵ Accorsi felhívta továbbá a figyelmet arra, hogy Moldvában sok örmény eretnek él, és a kedélyek csillapodása után Bonalinit moldvai misszióra fogja küldeni. Lásd még Edoardo Cybo titkár 1693. január 3-án Bonalíninek írott levelét: APF Lettere SC, Vol. 82. fol. 63–64.; Erre a dokumentumra hivatkozik továbbá: Petrowicz, 1988. 96. p.; Továbbá Accorsi prefektus levele 1693. január 6-án Cybónak. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 269., 274

⁵²⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 313.; Erdélyben a szentszéki missziókat pénzzel is támogatták a császári hadseregben szolgáló olasz tisztek és tábornokok. Gyakorta emlegették, hogy a Szentszéken a misszionáriusoknak kiutalt segélyek Veterani generálison keresztül jutottak el. Lásd erről: Tóth, 2004. 880. p.

⁵²⁷ Ez legalább öt hónapos csúszást jelentett, mert Veterani levelét 1693. december 12-én írta. Erről a bécsi nuncius csak 1694. április 10-én keltezett levélében számolt be. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 320.

⁵²⁸ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 323.; A pénz mindenestre meglehetősen gyorsan megérkezett Oxendióhoz, melyet vikárius, Bonalini vett át, 1694. május 25-én Nagyszébenben Veteranitól. Lásd: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 325.

⁵²⁹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 285.; Lukácsy, és Bárány érdekes adalékokkal szolgálnak Oxendióról.

Az 1694. február 4-i tatár támadás miatt gyakorlatilag megszűnt a csíkszépvízi örmény kolónia. A tatárok körülbelül 140, jórészt helybéli örményt vetettek rabszíjra, akik szabadságáért magas váltságdíjat követeltek. A tatárok azt is feltételül szabták: amennyiben nem fizetik ki a váltságdíjat, akkor az elfogott örményeket eladják rabszolgának.⁵³⁰

Oxendio és Bonalini a váltságdíj kifizetése érdekében a Guberniumhoz Kolozsvárra utaztak. A püspök azt kérte Guberniumtól, hogy kölcsönözzenek neki ezer rajnai forintot, híveiket kiváltására.⁵³¹ A Gubernium pénzhiányra hivatkozva elutasította kérését.⁵³² A püspök ezután Veteranihoz fordult. Ő ígéretet tett arra, hogy megpróbál pénzt szerezni. 1694-ben Oxendio még Kollonich Lipóttal is felvette a kapcsolatot.⁵³³ Kollonich a császári udvarral konzultálva elérte, hogy Oxendióknak, mint jó és igaz katolikus püspököknek, ötezer rajnai forint segélyt utaljanak ki, és biztosítsanak az unitus örményeknek jelentős adókedvezményt. Azaz évi ötszáz rajnai forintnál többet kollektíve nem kell befizetniük a központi kincstárba. Így ki tudták váltani a fogságba esett örményeket.⁵³⁴ Ez meglehetősen nagyvonalú gesztus volt, főleg akkor, amikor a császári udvar elsősorban az oszmán háborúval volt elfoglalva.

Szerintük 1697-ben egy betörés alkalmával a püspököt elfogták a tatárok, és az Oszmán Birodalomba hurcolták, ahonnan csak három év múlva szabadult ki a karlócai békekötést (1699) követően. Ezeket a megállapításokat a Propaganda Fide levéltárában őrzött források határozottan megcáfolták, mivel 1697–1699 között Oxendio püspök szinte végig Erdélyben tartózkodott. Valószínűleg téves adatot használtak, hiszen Oxendiót a tatárok 1693-ban (és nem 1697-ben) ejtik foglyul, és rövid fogság után szabadon is engedték. Lásd erről: Lukácsy, 1859. 72. p.; Bárány, 1888b. 101. p.; Vö eről: Éble, 1915. 15. 23. p.; Heckenast, 2005. 455. p.

⁵³⁰ Oxendio 1694. december 23-án írt levelében viszont száznegyven elhurcolt besztecei örményről számolt be, akik közül 93-at sikerült kiváltaniuk. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 325.; A mechtarista történetíró Minas Bžškeanc' 148 csíkszépvízi örmény tatár fogságba eséséről emlékezik meg. Annyt tesz hozzá még, hogy a tatárok apostoli vallású (és nem unitus) örményeket vetettek fogságba papjukkal együtt, épp amikor liturgiát tartottak. Bžškeanc' művében egy, a 17. században készült, erdélyi örmény evangélium kolofónjára hivatkozik. „T'uin RŠXG(=1153+551= 1694) i p'etruar Dn(=4) oruan, Šurb Sargisi šabat'n, i erkirs Mačarac, or koč' i gōlay k'alak's Šipviz aspatakeac' pilen T'at'ar ew greac' luasworč'adawan haykazean azgn žolovrdov k'ahanayov i šurb patarag matč'iln aspatakeac' harivr k'ařasun ut' hogi. [Az örmény időszámítás 1153. évében, azaz az 1694. év február 4.-ének napján, Szent Szergiosz ünnepének hetén, Magyarországon, Csíkszépvíz nevű községben fosztogattak az átkozott tatárok, és rabszjára vetettek papjukkal együtt az örmény nemzetiségű és apostoli vallású lakosságot. Épp akkor, amikor szent liturgiát tartottak, és elhurcoltak száznegyvennyolc embert.]” Bžškeanc', 1830. 201. p.; Lukácsy Kristóf is száznegyvennyolc elhurcolt csíkszépvízi örményről emlékszik meg. Lásd erről: Lukácsy, 1859. 18. p.; „*Armeni solum 120 et plurimi tum domestici, tum advenae et viatores, ex variis locis ad sepulturam congregati, in summa plures, quam 7000, in lamentabilem et miseram captivitatem abducti sunt: aliis gladio, aliis prae frigore emortuis. Sic una tribus Siculicae nationis, quae ex 12 constat computanda, deleta est insperate et citissime, nullo resistente paganis.*” Lakatos István csíkközvási plébános 1694. február 13.-i feljegyzése nyomán idézi: Szádeczky-Kardoss, 1897. 445. p.; Lásd erről: K'olanjian, 1983. 119. p.

⁵³¹ APF SOCG, Vol. 520. fol. 287.; A csíkszépvízi örmények az 1694. évi tatárdúlás után Gyergyószentmiklósrá, Ebesfalvára és Besztecére települtek át. 1760 körül mintegy háromszáz örmény települt át Moldvából Csíkszépvízre. A közöttük végzendő missziós munkát Novák Péter, Jakabffy János, és Karácsony János (mindhárman a római Collegio Urbano egykori növendékei) erdélyi örmény unitus papok végezték a század utolsó harmadában a Propaganda Fide tudtával és áldásával. Lásd erről: Fáraó, 1888. 47–51. p.; Pál, 2006. 31–32. p.

⁵³² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 325.

⁵³³ Kollonich Lipótot egyébiránt külön maga Cybo is értesítette az erdélyi örmények helyzetéről. APF SOCG, Vol. 520. fol. 289.

⁵³⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 325–326.

Mindazonáltal a szükséges költségek folyósítása továbbra sem lehetett gyors. Andrea Santacroce varsói nuncius például túl lassúnak ítélte meg az Oxendiónak nyújtandó fenntartási és egyéb járulékos költségek kiutalását. Szerinte Oxendio és segítői még mindig nagyon nagy nehézségek között, mondhatni ellenséges területen végezték lelkipásztori és hittérítői munkájukat.⁵³⁵ A sorozatos atrocitások, a politikai kötélhúzások és vitás konfesszionális kérdések sürgették az udvart, hogy tisztázzák Oxendio jogi helyzetét. Ebben szerepet játszhatott, hogy az unió nem volt lezárva, és még az örmények körében sok volt az úgynevezett ingadozó hitű az örmények körében, nem is beszélve az uniót elutasítókról. Erről tanúskodik a bécsi nunciának 1695. április 2-án a Szentszékhez írott levele. A nuncius ebben beszámolt arról, hogy több ízben tárgyalt Kollonich Lipót érsekkel az erdélyi örmények ügyében. Véleménye szerint az ottani örményeknek csak hasznára válhat, ha Oxendio püspököt az örmények világi kormányzójává neveznék ki. Ezért arra kérte az érseket, hogy az ügyben vessen latba az udvarnál befolyását.⁵³⁶ A nuncius „lobby” tevékenységét mi sem jelzi jobban mint, hogy a kérdéssel kapcsolatban Veteranival is levelet váltott támogatását kérve Oxendio kormányzói kinevezéséhez.⁵³⁷

Kollonich Lipót háttér munkájának következményeként az udvar hozzájárult ahhoz, hogy Oxendiót az erdélyi örmények kormányzójává nevezzék ki. Így a világi kérdésekben is joga lett felettük rendelkezni.⁵³⁸

Az örmény püspök az unióról és az erdélyi örmények helyzetéről hasonló hangvételű jelentésben számolt be a Propaganda Fidének, mint a varsói nuncius. Elsősorban arról panaszkodott, hogy nincs az unitus örményeknek rendes saját templomuk, és még mindig vagy a magyar katolikusok templomokat, vagy magánházakat kell istentiszteleti célokra használni. Úgy látta, hogy a templomhiány miatt veszélybe kerülhet az örmények uniója, illetve az örmények unióban tartása.⁵³⁹ Felhívta továbbá a figyelmet arra a nehézségre is, hogy még mindig sok az ingadozó hitű örmény, akiket szinte naponta, újra meg újra prédikálással,

⁵³⁵ A levelet Santacroce nuncius 1694. december 14-én írta a Propaganda Fide titkárának. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 350.

⁵³⁶ Uo. fol. 368.

⁵³⁷ Uo.

⁵³⁸ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 369.; Ezt támasztja alá Santacroce-nak a Propaganda Fidéhez intézett levele is, amelyben dicsérte Oxendio hitbéli rendíthetlenségét, és különösen azt, hogy a szilaj tatárdúlások közepette is képes volt folytatni a munkáját. A varsói nuncius utalt az időközben elhunyt Minas püspök 1686-ban Hunaneannál Lembergben tett látogatására. A tárgyalásokkal nem foglalkozott részletesen, de arról megemlékezett, milyen sok és gazdag ajándékot és kincset hozott az érseknek és Francesco Bonesanának. Egyúttal azt az utasítást adta, hogy küldjék vissza a Minas által adományozott kincseket vissza kell küldeni Erdélybe Oxendiónak. Ezt azért kell megtenni, hogy a kincseket és az ajándékokat pénzé téve, tovább tudjon munkálkodni „az Úr szőlőskertjében” az egyház dicsőségére. Egyszeremind így kárpótolva őt a tatárok portyázása által okozott károkért. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 374–375.

⁵³⁹ Uo. fol. 406.

tanítással meg kellett a katolikus hitre térítenie. Számosan akadtak olyan örmények is, akik igyekeztek megakadályozni katolizálásukat.⁵⁴⁰ Ezért úgy vélte: a misszió munkájának gyümölcse csak lassan érik majd be. Megerősítette, hogy komoly erkölcsi és pénzügyi támogatást kapott az udvartól, valamint a bécsi nunciátúrától, az esztergomi érsektől és végül az erdélyi katolikus nemességtől. Külön kiemelte Federico Veterani és Damiano Virmondit császári generálisok segítő és közvetítő szerepét.⁵⁴¹ A bécsi udvar jóvoltából immár az erdélyi örmények jogi értelemben vett világi vezetője is egyben, ami jó szolgálatot tehet az unió kiteljesítésében. Azaz az 1685-ben megkezdett hittérítő tevékenység nem szakadt meg.⁵⁴²

Oxendio egy másik levelében nagy hálálkodások közepette arról is beszámolt, hogy a varsoói nunciátúrán keresztül még külön százötven scudo egyszeri segílyt kapott a Szentszéktől. Úgy ítélte meg, hogy kormányzói kinevezése előtt nem tudott hatékony munkát végezni embereivel. Most, hogy már világi befolyással rendelkezik az örmények felett, könnyebben keresztül tudja majd vinni az unió kiteljesítését.⁵⁴³

A püspök 1696. évi beszámolóiban tett először említést saját egyházmegyéjéről. Ezt viszont kétkedéssel kell fogadnunk. Az erdélyi katolikusoknak elvileg volt saját püspökük, és püspöknek az erdélyi unitus örmények esetében azonban egyházmegyeről nem beszélhetünk, hiszen Oxendio csak címzetes püspök volt. 1690-ben történt kinevezésekor *in concreto* nem beszéltek, illetve nem tettek említést egyházmegyeről. Továbbá nem döntöttek arról, hogy Erdélyben az unitus örmények számára külön egyházmegyét szervezzenek. Itt inkább Oxendio elképzeléséről célszerű beszélni, melynek pontos reakciója ekkor sem a Szentszéknél, sem a bécsi udvarnál, továbbá a magyar katolikus klérusnál sem ismert. Nincs azonban kétség afelől, hogy mindannyian ellenezték volna a püspök ilyesfajta dédelgetett tervét.⁵⁴⁴

Oxendio jelentései ekkor a túlzásoktól sem voltak mentesek. Az ingadozó hitűek, valamint az ebesfalvi eset ellenére a püspök szintiszta katolikus örmény egyházmegyeről számolt be.⁵⁴⁵ Arról igyekezett meggyőzni a Propaganda Fidét, hogy Erdélyben az örmények uniója nemcsak kiteljesedett, hanem be is fejeződött. A püspök ezt azzal igyekezett bizonyítani, hogy 1696 júniusában Bécsbe magával vitte hívei örmény nyelvű levelét a bécsi nunciának. Ebben

⁵⁴⁰ Uo.

⁵⁴¹ Uo.

⁵⁴² Uo. fol. 411.

⁵⁴³ Uo. fol. 407–408.

⁵⁴⁴ Uo.

⁵⁴⁵ Uo.

az állt, hogy az erdélyi örmények már igazhitű katolikusok, és elhagyták „eretnek” apostoli vallásukat.⁵⁴⁶

Oxendio beszámolóiról a bécsi nuncius összefoglaló tiszttárat küldött a Propaganda Fide újdonsült titkáranak, Carlo Agostino Fabroninak. A nuncius megerősítette, hogy 1696. augusztusában az örmény püspök valóban látogatást tett nála, és a találkozáson beszámolt az elmúlt években végzett hittérítői tevékenységéről. A nuncius eljuttatta azt az örmény nyelvű levelet is, mely szerint az örmények Erdélyben végleg és visszafordíthatatlanul a római katolikus egyház hívei lettek. Az 1692. évi ebesfalvi esetről, valamint az oda települt ötven apostoli hitű örmény családról viszont nem tett említést.⁵⁴⁷

Oxendio bécsi tartózkodása alkalmával ismét védelmet kért a szászok részéről népét ért atrocitások miatt. A püspök úgy vélte, hogy az unióban az örményeket hosszú távon csak kiváltságokkal lehet megtartani. Ugyanis sokan visszatelepültek Moldvába és a szászokkal való konfliktusok miatt nem lehet garantálni, hogy az örmények megmaradnak Erdélyben. Láttá azt is, hogy az örmények Moldvába történő visszatelepülése gyakorlatilag az örmény unió visszamondását jelentheti.⁵⁴⁸ Ezért az Erdélyben szétszórt örményeket egy településen kívánta összefogni. Bécsben az uralkodóhoz intézett folyamodványában kérte, hogy méltányos áron engedje át az örményeknek a fiskális javak egyikét: konkrétan Szamosújvárt, illetve Görgényszentimrét (ahol 1668 óta számos örmény család élt). A folyamodvány hatékonyabb elbírálása érdekében a püspök felvette a kapcsolatot Kollonich bíborossal, valamint a Propaganda Fidével, közbenjárásukat kérve.⁵⁴⁹ Azt is kérte továbbá, hogy csökkentsék az örményekre kivetett adókat, mert ez esetleg megerősítheti híveinek katolikus hiten maradását. Ellenkező esetben az összes unitus örmény, elhagyva katolikus vallását, visszatérhet ősei apostoli hitéhez. Ezért a Propaganda Fide titkára, Fabroni levelet intézett Kollonichhoz, és a bécsi nunciushoz, hogy segítsenek orvosolni az erdélyi örmények nehéz helyzetét.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Uo. fol. 409.

⁵⁴⁷ APF SOCG, Vol. 524. fol. 363–364.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 434.

⁵⁴⁸ „*Maximis incommodis patientissime, hac tamen spe, hunc usque vixit, fore ut tandem aliquando, chara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat.*” Éble, 1915. 13. p.

⁵⁴⁹ APF SOCG, Vol. 520. fol. 286–287.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 268.; Bethlen Miklós Önéletírása szerint a szamosújvári és görgényszentimrei királyi uradalmak ekkor politikai ellenlábásának, Apor Istvánnak a gazdasági érdekelttségébe tartoztak. Lásd ezt: Bethlen, 1860. 158. p.

⁵⁵⁰ Lásd erről Fabroni 1695. február 28-án a varsói és a bécsi nunciuskoknak, valamint Kollonich Lipót érseknek írott leveleit. APF Lettere SC, Vol. 84. fol. 6–7., 8–10., 10–11.; APF SOCG, Vol. 524. fol. 363., 366.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 151.; GYÖKPK, A Plébánia története, I. könyv. 1. fejezet. (1695–1719); Lásd erről: Bárány, 1888b. 102. p.

A háttér munka meghozta a maga eredményét. I. Lipót 1696. augusztus 20.-án jóváhagyta Oxendio kérését és Szamosújvárt jelölte ki a jövőbeni örmény település helyéül.⁵⁵¹ A tárgyalások sikeréről Oxendio értesítette a Propaganda Fidé. Fabroni titkárnak 1696. augusztus 25-én küldött levelében megerősítette, hogy kéréséhez I. Lipót „jó szándékúan” hozzájárult, amely elősegítheti az erdélyi örmények körében végzendő katolikus missziók sikerét. Az uralkodó döntésének végrehajtásával Apor Istvánt, Erdély kincstartóját, bízta meg.⁵⁵²

Úgy tűnt tehát, hogy az örmény unitus püspök 1696 augusztusában Bécsben tett látogatása az erdélyi örmények szemszögéből jelentős előrelépés volt. Apor viszont az uralkodói kiváltság életbelépését jelentősen lassította. Oxendio ezért 1697 márciusában már arról panaszkodott az udvarnak, hogy a kincstartó fittyet hány az uralkodó utasítására, és az ügy – panasza ellenére – nem haladt előre. Apor közben ugyanis elkezdett Oxendio körül vizsgálgódní. Nem akarta addig I. Lipót határozatát addig teljesíteni, amíg a püspök ügye le nem zárult. Oxendio 1696-ban, Görgényszentimrén igen jelentős birtokot vásárolt, amelyet nem adományként kapott az udvartól. A püspök azt saját pénzéből vásárolta meg. A kincstartónak gyanús volt Oxendio gyors vagyonosodása. Oxendio ugyanis a közelmúltban többször is panaszkodott silány anyagi helyzetére. Ezért utána akart nézni a püspök hirtelen „meggazdagodásának.”⁵⁵³ Apor egyértelműen korrupcióra kezdett gyanakodni, a Szamosújvár-ügy pedig emiatt ekkor lekerült a napirendről, és csak 1700-ban vették elő újra.⁵⁵⁴ Az uradalom átadásának a konkrét teljesítése viszont a Rákóczi-szabadságharc bukása utáni időre maradt.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Éble, 1915. 14. p.; Trócsányi, 1983. 174. p.

⁵⁵² APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 522.; „*Sua Maestà informata giustissimo e necessario mio petito, clementissimamente ci lo concesse, con havermi dato un espresso ordine al suo Tesorier di Transilvania, che è il signor conte Stefano Apor de Al-Toria.*” APF SOCG, Vol. 525. fol. 111–112.; MOL, B 2. 1697. no. 111.; 1698. no. 233.; Vó: Petrowicz, 1988. 97. p.; Apor István kincstartóhoz, nem sokkal a királyi engedély megadása után, levélben fordult Angelo Altieri, a Propaganda Fide prefektusa is, hogy ne akadályozza meg az örményeknek adandó kedvezményeket. ASV, ANV. Vol. 196. fol. 152.; Lásd erről: Lukácsy, 1859. 77. p.; Szongott, 1901. 256. p.; Éble, 1915. 14. p.; Trócsányi, 1983. p. 175.

⁵⁵³ Oxendio a birtok megvásárlásában királyi jóváhagyásra (*consensus regius*) hivatkozott, viszont ezt nem tudta dokumentumokkal Apornak bizonyítani. A birtok egyébiránt egy nemesi kúriából, két hozzátartozó házból, egy három köre járó malomból (minden tartózókkal együtt), két hektár szőlőből és jelentős szántóföldekből és kaszálóból állott. Lásd erről: Éble, 1915. 15. p.

⁵⁵⁴ Apor Oxendio kérését, valamint Szamosújvár és Görgényszentimre ügyét még 1698. június 26-án Gyulafehérváron is tárgyalták. Nyilvánvalóan időhúzás céljából próbálkoztak vizsgálgódní ekkor a püspök ügyében. Konkrétan vagyoni helyzetével, valamint birtokszerezésével érdemben nem foglalkoztak. Apor és Mikés Mihály elsősorban azon vitakoztak, milyen kiváltságokat lehetne átengedni Oxendio örményeinek. Az Elia Mendrul-üggyel szintén nem foglalkoztak. Az irat címe: Inquisitio ad instantiam Domini Comitis Apor ex Gubernio facta contra Episcopum Armenorum ratione. MOL, F 46. 1698. no. 238. (A forrásra Bakács Bernadett hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is hálásan köszönünk neki.); Az Aporral foglalkozó szakirodalom – Éble munkáját kivéve – nem szól az örmény püspök konfliktusával. Erről lásd: Bethlen, 1860. 201–209. 223. p.; Biró, 1935. 78–79. 87. p.

⁵⁵⁵ Éble, 1915. 15–16. p.

Az 1696. év Erdély szemszögéből más fontos változást hozott a konfeszionális kérdésekben. I. Lipót Erdély római katolikus püspökévé nevezte ki az erdélyi (csíkszentgyörgyi) születésű Illyés András,⁵⁵⁶ korábbi nagyszebeni prépostot. Az uralkodó ezenkívül a pilisi apátság birtokosává tette, majd az Esztergom-szentistváni prépostságot is neki adományozta.⁵⁵⁷ Kinevezéséhez, 1697. januárjában Kollonich esztergomi érsek hathatós támogatásának eredményeképpen, a Szentszék szintén hozzájárult.⁵⁵⁸ Illyés, miután megszerezte a szükséges felhatalmazásokat, 1697 márciusában Erdélybe érkezett. Ez azért volt fontos momentum Erdély egyháztörténetében, mert 1601 óta, mikor is az akkor (pontosabban 1600-ban) kinevezett római katolikus püspök, Naprághy Demeter elhagyini kényszerült Erdélyt, a fejedelemségben nem volt *in concreto* katolikus főpásztor.⁵⁵⁹

Illyés András püspöki tevékenysége kérészéletűnek bizonyult. Az erdélyi protestánsok erős befolyása alatt álló Gubernium a Diploma Leopoldinumra hivatkozva egyenesen kiutasította a püspököt. A Diploma ugyanis kimondta, hogy Erdélyben a katolikusok részére csak apostoli vikáriust és nem megyéspüspököt engedélyez. A főpap ebbe a helyzetbe természetesen nem törődött bele. 1703-ban a bécsi udvar támogatásával újra bejutott Erdélybe, de második kísérlete sem volt sikeres, mivel a Rákóczi-szabadságharc miatt 1704 őszén ismét el kellett hagynia egyházmegyéjét. Többé nem is tért vissza, de 1712-ben bekövetkezett haláláig viselte a püspöki címet.⁵⁶⁰ A katolikusok és az egyházmegye ügyeit kényszerű távollétében Szebelébi Bertalan, majd Antalfi János vikáriusok kormányozták.⁵⁶¹ Így unitus címzetes püspökként továbbra is Oxendio maradt a legmagasabb rangú római katolikus méltóság Erdély területén.⁵⁶²

⁵⁵⁶ Az 1696-ban erdélyi római katolikus püspökké kinevezett Illyés András 1663–1668 között a római Collegium Germanicum Hungaricum növendéke, majd pozsonyi kanonok volt. Lásd erről: HC 1958, 385. p.; Cserei Mihály történetében nem a legpozitívabb hangnemben tüntette fel a püspök személyét. „*Ez valóban alkalmatlan és haszontalan ember vala, a bört szerette meginnya, s minden discursusa csak abból állott, mint kellene az eretnekeket Erdélyből kiirtani.*” Cserei, 1983. 301. p.; Illyés András püspök pápai megerősítése a Konzisztoriális Kongregációban csak egy szavazattal ment át, mert a I. Lipóttól, mint Erdély nagyfejedelmétől, és nem mint Magyarország királyától kapta kinevezést. Ez utóbbit a Szentszéken sokan kifogásolták. „*Censuit, si Sanctissimo Domino nostro placuerit, admittendam esse nominationem a Caesare uti Transilvaniae Principe.*”, „*È stato qui ammessa la nomina che l'Imperatore come Principe di Transilvania ha fatta de Signor Andrea Illyes al Vescovado a Alba Giulia.*” Idézi: Fraknoi, 1896. 417–418. p.; Illyés Andrásról lásd: Bíró, 1925. 123. p.; Trócsányi, 1988. 279–281.; Tóth, 2005. 2931. 2945. 2949. p.

⁵⁵⁷ Galla, 2005. 271. p.

⁵⁵⁸ Illyés András püspöki kinevezéséről lásd: ASV ACPC, Vol. 91. fol. 468–479.; Lásd erről: Galla, 1942–1945. 175. p.; Galla, 2005. 271 p.

⁵⁵⁹ Tóth, 1998. 65. p.; Boga, 1923. 10–15. p.; Bíró, 1935. 93–97. p.

⁵⁶⁰ Illyés András végül a Gubernium utasította ki Erdélyből, de távozásában szerepet játszott Kollonich érsek is. Ő a helyzet kilátástalanságát látva azt tanácsolta a püspöknek, hogy hagyja el Erdélyt, de a katolikusok számára mindenképp hagyjon hátra vikáriust (ő ekkor 1678 óta Szebelébi Bertalan volt). Az ügyről lásd: APF SC, Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3 fol. 42–43.; Lásd erről: Jakab, 1944. 18. p.; Galla, 2005. 272. p.

⁵⁶¹ Antalfi Jánost csak egy évvel Szebelébi Bertalan halála után 1709. február 22-én nevezte ki Illyés András püspöki helynökének. Lásd erről: Veszely, 1860. 365–366. p.; Galla, 2005. 272. p.

⁵⁶² Időközben 1697-ben Gyulafehérváron a jezsuiták hathatós támogatásával megkezdődtek az erdélyi ortodox

4.11. Az Elia Mendrul-ügy (1697–1700)

Oxendio püspököt a 19–20. századi erdélyi örmény értelmiségiek tiszta erkölcsű, rendíthetetlen hitű apostolnak tartották. Valósággal magasztalták a főpap vezetői képességeit, és azt, hogy milyen elszántan harcolt népe érdekeiért. Ugyanakkor kevés használható információt nyújtottak a püspök valódi missziós és egyházszervezői tevékenységéről. Az erdélyi örmény közösségekben az a széles körben elfogadott nézet volt az uralkodó, hogy Oxendio püspök tevékenysége mentes volt mindenféle problémától vagy konfliktustól, és így az általa levezé nyelt örmény unió Erdélyben zökkenőmentesen zajlott le. Az 1697-ben kirobbant Elia Mendrul-ügy története ugyanakkor beárnyékolja ezt a meggyökeresedett idilli képet jelentősen. Megjegyzendő, hogy az ügy történetéről a szakirodalomban egyáltalán nincs szó, és felmerül a kérdés: vajon volt-e a 19–20. századi örmény és magyar történészeknek az ügyről tudomása? Amennyiben volt, úgy tudatosan a probléma elkerülésére törekedtek, nehogy aláássák a püspökről kialakított pozitív képet.

A közelmúltban a Propaganda Fide Történeti, valamint a Vatikáni Titkos Levéltárában feltárt, iratok tanulmányozásaival egy teljesebb, és tisztább kép alkotható erről a konfliktusról. A kutatás alapján módosíthatjuk a püspökről kialakult idealisztikus képet, újabb adalékokkal szolgáltathatunk magáról a konfliktusról⁵⁶³

Az 1689-ben, Lembergben megkötött erdélyi örmény unió természeténél fogva rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Nem volt ugyanis tisztázott, vajon az erdélyi

románok és katolikus egyház közötti az unió tárgyalások, melyek egészen 1701-ig elhúzódtak. Szerémi Teofil és Anghel Atanáz püspökök kimondták az uniót Rómával, de az egyesülésről szóló végzést a hívek ellenállása, valamint az ingadozó hitű papok miatt nehezen tudták keresztülvinni. Oxendio hallatta a szavát az uniált románok ügyében is: igaz csak 1701-ben. Kapi Gábor, az erdélyi jezsuita misszió rendfőnöke 1701. március 4-én Kollonich Lipót bíborosnak írott felterjesztésében megjegyezte, hogy a románok egyesülése ügyében többször tárgyalt Oxendióval, mert moldvai születése miatt jól ismerte a román nyelvet. Kapi szerint Oxendio több dogmatikai hibát talált Anghel Atanáz püspök könyvében, és felhívta ezeket az erdélyi jezsuiták figyelmét. „*Reverendissimo Armenorum unitorum in Dacia Episcopo [Oxendio Viriuresco] multa satis de toto hoc negotio valachico, qui linguae Valachiae peritus bene, ait repertas a se errores plures contra fidem et unionem in libro alphabetico quem Dominus Episcopus Athanasius edi curavit. De consecratione tamen illius tum in sacerdotem tum in episcopum putat dubitandum non esse.*” BEKK Coll. Hev., Vol. 24. 219. p.; Lásd erről: Bárány, 1888b. 105. p.; Az erdélyi románok uniójáról lásd még: Cserei, 1983. 302–303. 306. p; Miron, 2004. 32–33. p.

⁵⁶³ Ennek az ügynek iratanyagáról Vanyó Tihámér tett először említést 1986-ban megjelent monográfiájában.. Vanyó, 1986. 180. p.; Elia Mendrul-ügy történeti kutatását némiképp megzavarta egy fontos, de utólag hibásnak bizonyuló történeti adat is. Az Oxendio életével foglalkozó csekélyszámú munka utal arra, hogy a püspök az 1697. évi erdélyi tatár betörés során fogságba került, és közel három esztendő az Oszmán Birodalomban raboskodott, és csak a karlócai békekötést (1699) követően szabadult ki a fogságából. Ezt az utóbbi kutatások nem igazolták, hiszen a püspök 1697–1700 között, az Elia Mendrul-ügy ideje alatt tekintélyes számú, írott levelet, valamint jelentést juttatott el Erdélyből a Propaganda Fidéhez. Így valósággal képtelenségnek tűnt, hogy az oszmán fogságból a püspök írt leveleket, és küldött jelentéseket, ráadásul besztekeri, kolozsvári, gyergyószentmiklósi, és görögnyeszentimrei keltezősekkel. Az állítólagos fogságról szóló hivatkozásokat lásd: Lukácsy, 1859. 18. 72. p.; Bárány, 1888b. 101. p.; Merza, 1896. 5. 9–10. p.; Éble, 1915. 15. p.; K’olanjan, 1983. 119. p.; Heckenast, 2005. 455. p.

örmények egyesülése milyen korábbi (középkori) uniós mintákon alapult. Ugyanakkor a megkötött unió csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott. Olyan, az egyesülés szempontjából égetően fontos kérdésekre, mint például az unitus papok házassága, a kalendárium használata, az eukharisztia gyakorlatára, a liturgiákon való nyelvhasználata, illetve az áttért papok jövedelmeze és a nemesítése az unió nem terjedt ki.⁵⁶⁴ Az 1596. évi breszti, az 1646. évi ungvári, valamint 1697–1701 között gyulafehérvári uniók létrejöttük ezekre a problémákra részletesen kitértek.

A nem tisztázott problémák miatt szüntelen konfliktusforrás alakult ki az erdélyi örmény egyház képviselői körében. Az uniót másképp értelmezte Oxendio, és megint másképpen az unitus erdélyi örmény papság. 1689-ben az örmény unitus egyház zsinatot hívott össze Lembergbe, ahol megtárgyalták a fent említett kérdéseket. A zsinatra meghívót kaptak az erdélyi örmények is, de közülük – máig ismeretlen okokból – senki sem vett részt. Oxendio a zsinat végzéseit nem tartotta magára nézve kötelezőeknek, mert az erdélyi örmények 1690-től kezdve közvetlenül a Propaganda Fide, nem pedig a lembergi örmény érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak. Ez utóbbi szintén újabb konfliktusforrásnak bizonyult, mert Oxendio segítői Lembergől, az ottani Collegio Armeno növendékei közül kerültek ki. Ők viszont az 1689. évi lembergi zsinat határozatait tartották szem előtt, nem pedig Oxendio elképzeléseit.

Oxendio a Collegio Urbanóban szerzett ismereteinek birtokában az unió után az erdélyi örmények teljes latinizációjára törekedett. Meglátása szerint csak az igazi örmény keresztyén, aki betartja a római katolikus egyház szokásait és ünnepeit. Azt a világi, vagy egyházi örményt, aki az unió ellenére megtartja a régi örmény szokásokat, eretneknek vagy szakadárnak tartotta. Oxendio népe sanyarú sorsának és szenvedésekkel teli történelmének okát abban látta, hogy az örmények a 6. században letértek az ortodox katolikus hitről, és hamis, eretnek tanításoknak hódoltak. Az Isten ezért büntette őket szüntelenül. Az örmény nép további szenvedéseinek csakis a római katolikus egyházzal történő unióval lehetett elejét venni.

Amint azt korábban említettük, 1691–1692 fordulóján Besztercén az egyházfegyelmi kérdések miatt konfliktus alakult ki. Az egyik korábban unitus pap, Vardan Martinus Potoczky az unió ellen prédikált. Oxendio az erdélyi világi hatóságok segítségét kérte, de nem tudott az unióellenes megnyilvánulásnak gátat szabni. Sőt II. Apafi Mihály fejedelem még védelmébe is vette az ellenszegülő besztercei örményeket, és Vardan pap vezetésével ötven

⁵⁶⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 94.

családot Ebesfalvára telepített. Az indulatok azonban nem csitulnak, és a hamu alatt parázsként izzottak.

A korábbi vizsálya elemi erővel robbant ki 1697. januárjában, amikor Oxendio arra akart kényszeríteni négy (ebből három beszercei lakosú) örmény házas papot, hogy váljanak el feleségeiktől, és hagyják el családjukat. Ugyanis ezen szodomita, eretnek szokásaik miatt vezélyt jelentenek az unióra és az unitus örmény közösségre. Oxendio Elia Mendrult, Andrea Alaczo, Elia Teodorowiczot és az ebesfalvi aposztata papot, Vardan Martinus Potoczkyt nevezte meg. Közülük Elia Mendrul vardapetet tartotta főkolomposnak.

Elia Mendrul életéről sajnos kevés adat áll a rendelkezésünkre. Még Minas püspökkel együtt menekült el Moldvából Erdélybe. Minas halála után őt tartották az erdélyi apostoli vallású örmények vezetőjének, mivel az elhunyt püspök helyettese is volt. 1688–1689 fordulóján az akkor még misszionárius Oxendiónak sikerült megnyernie őt az uniónak. Ez Oxendio szemszögéből mindenképp győzelmet jelentett, mert tartott attól, hogy Minas püspök halála után az örmény katolikosz Elia Mendrult nevezheti ki Erdély örmény apostoli püspökének. Elia Mendrul és a Beszerceéről Ebesfalvára költözött hittagadó, Vardan Martinus Potoczky pap vezették az erdélyi örményeknek azt a delegációját, amelynek tagjai 1689 februárjában, az erdélyi örmény közösség nevében Vardan Hunanean érsek előtt elismerték az uniót. Sőt ők kérvényezték, hogy az érsek és az akkori varsói nuncius, Giacomo Cantelmi járjanak közbe a Szentszéknél Oxendio püspöki kinevezése érdekében.⁵⁶⁵

Az 1697-ben megvádolt papok nem hagyták válasz nélkül Oxendio püspök vádjait. Elia Mendrul és Andrea Alacz felvették a kapcsolatot Davia varsói nunciussal, és a beszercei örmény közösség nevében panasszal fordultak hozzá. Oxendiót korrupt és zsarnok főpapként írták le.⁵⁶⁶ Állításuk szerint minden egyes szolgáltatásért külön anyagi juttatást kért. Amennyiben a közösség tagjai ezt nem teljesítették, a püspök megtagadta tőlük a szentségek kiszolgáltatását.⁵⁶⁷

Andrea Alacról csak annyi információk van, hogy 1692. évi Vardan Potoczky-féle vizsálya idején Oxendio püspök mellett állt ki, és másodmagával ő készítette el az erdélyi Gubernium számára az unitus örmények vallási szokásairól szóló jelentést.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ APF CP, Vol. 29. fól. 630–631., 644–645., 647–648.; BEKK Coll. Hev., Vol. 15. 251–252. p., Vol. 16. 34. p., Vol. 23. (Paginaszámzás nélkül); Erről lásd: Lukácsy, 1859. 71. p.; Nilles, 1885. 921. p.; Bárány szerint Elia Mendrul csak 1691-ben lett katolikus. Ez azonban egyértelmű tévedés. Hiszen a szentszéki dokumentumok egyöntetűen megerősítették, hogy Elia Mendrul 1689 februárjában tette le a katolikus hitvallást Lembergben Hunanean kezébe. Bárány, 1888a. 71. p.

⁵⁶⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fól. 523.

⁵⁶⁷ Uo.

⁵⁶⁸ BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 77–80. p.

Informálták továbbá a nunciust arról, hogy 1697 Vízkeresztjén Oxendio a beszercei örmény porták bejárásakor minden családfőtől anyagi ellenszolgáltatást erőszakolt ki. Aki erre nem mutatott hajlandóságot, azt kiátkozással fenyegette meg. Oxendio megvádolta az örmény közösséget, hogy a Karácsony ünnepét nem december 25-én, hanem a régi örmény szokások szerint, január 6-án tartották meg.⁵⁶⁹ Oxendio a nagyszebeni apostoli vallású örmény kereskedőktől stólapézt szedtetett be. Ők erre nem voltak hajlandók, mert nem a püspök egyházi joghatósága alá tartoztak. Ráadásul ők nem is erdélyi, hanem anyaországi örmények voltak. A püspök által „zaklatott” kereskedők ezért kapcsolatba léptek a már megvádolt papokkal, és beszámoltak nekik Oxendio tevékenységéről. A kereskedők egyszerűen csak csaló gazembernek, és akasztófavirágnak nevezték a püspököt.⁵⁷⁰ Elia Mendrul és társai szerint Oxendio vádaskodásaival el akarta terelni a figyelmet, tudomásukra jutott ugyanis, hogy a püspöknek zavaros pénzügyei voltak.⁵⁷¹

Az úgy Varsón keresztül eljutott Lembergbe is. Accorsi is megerősítette a Propaganda Fidének, hogy az erdélyi Beszerceén az örmény közösség és a püspök között konfliktus alakult ki, amelynek középpontjában nem a házas papok problémája, hanem Oxendio zavaros pénzügyei állottak.⁵⁷² Accorsi a vizsály kirobbanásának az okát a püspök silány anyagi helyzetében látta. Fizetését, a Propaganda Fide által kiutalt évi száz scudót, kinevezése óta mindig nagy késésekkel kapta meg. Az állítólagos pénzügyi visszaélések miatt a varsói nunciaturán felmerült, hogy kezdeményezzék a Szentszéknél Oxendio felmentését. A prefektus ezt nem helyezte.⁵⁷³ Úgy látta amennyiben elmozdítanák Oxendiót a hivatalából, az kárt okozna az erdélyi örmények körében végzendő missziók teljesítésében.⁵⁷⁴

A prefektus ezenkívül hangot adott annak az aggodalmának, hogy az erdélyi örmények közötti ellentétek, zűrzavaros állapotokhoz vezethetnek, és bekövetkezhet ugyanaz, ami annak idején Lembergben történt Nikol Torosowicz örmény érsek uniójakor. Ezért Accorsi azzal a kéréssel fordult a Propaganda Fidéhez, hogy Oxendio és az úgynevezett házas papok ügyében folytasson le minden részletre kiterjedő vizsgálatot.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 523.; Valószínűleg az Elia Mendrul-ügy kapcsán születhetett meg az erdélyi örmények tévelygéseiről és hibáiról szóló *Errores Ecclesiae Armenae* irat. Szerzője ismeretlen. Őt minden bizonnyal Oxendio környezetében kell keresni. Az irat szerint a főbb tévelygéseknek az alábbiak minősíthetők: a khalkédóni egyetemes zsinat tagadása, a Trisagion imádság hibás éneklése, a római katolikus egyház által eretnekeknek tartott egyházi személyek kultusza, az eukharisztia nem megfelelő kiszolgáltatása, valamint a hibás naptárhasználat. Lásd ezt: BEKK, Coll. Hev. Vol. 24. 289–292. p.; A dokumentumot kiadta: Nilles, 1885. 916–918. p.

⁵⁷⁰ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 523.

⁵⁷¹ Uo.

⁵⁷² Uo. fol. 522.

⁵⁷³ Uo.

⁵⁷⁴ Uo. fol. 524.

⁵⁷⁵ Uo. fol. 531.

Besztercén a vizsály ugyanakkor tovább gyűrűzött: Oxendio továbbra is eretnek szokásnak minősítette Elia Mendrul és társai házias állapotát. A bevádolt örmény papok pedig a püspököt istentelen, ördöghöz hasonlatos jellemű emberként írták le. Oxendio 1697 júniusában *ad hoc* jelleggel vizsgálóbizottságot állított fel. Ennek rajta kívül tagja volt Serger Mihály, a marosvásárhelyi minorita rendház főnöke és Emmanuel Jacobowicz besztercei örmény bíró. Oxendio a házias papokat engedetlenséggel vádolta meg. Ezzel megosztották a besztercei örmény közösséget. Oxendio körülbelül négyszázöt besztercei örmény családfőről tett említést, akik Elia Mendrul rendíthetetlen hívének számítottak.⁵⁷⁶

A vizsgálóbizottság felállítását azonban nemcsak ellenfelei, de Oxendio hívei körében sem tartották helyes lépésnek. A püspök ugyanis nemcsak Elia Mendrult és társait, hanem egyik saját segítőjét, Lazar Budachowiczot is a bizottság elé citálta. Budachowicz nyíltan védelmébe vette a bevádolt papokat, és szemet hunyt bűnös házastársi kapcsolatuk felett.⁵⁷⁷ Oxendio püspök azért keresett ürügyet arra, hogy Elián kívül őt is bevádolja. A vizsgálóbizottság előtt Budachowiczot azzal az állítólagos váddal illette, hogy szüzességi fogadalma ellenére titokban szeretőket tartott.⁵⁷⁸ A megvádolt papok és az erdélyi örmény unitus klérus többsége értetlenül álltak a vádak előtt. Oxendio azonban rendíthetetlenül kitartott missziós hite, és az örmény közösség papjainak megvádolása mellett. Sőt, amikor 1697 júniusában egy fiatal besztercei örmény pap, Sahak Jakubowicz azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy adja őt össze a gazdag Yovhannēs Serikean besztercei örmény kereskedő Anna nevű lányával. Ez olyannyira feldühítette, hogy nemcsak megtagadta a kérést, hanem egyenesen fel is függesztette Sahakot papi hivatalából.⁵⁷⁹

A vizsgálóbizottság, melynek legitimitását a megvádolt papok kezdettől fogva kétségbe vonták, végül azt a döntés hozta, hogy az unitus örmény papok mindaddig nem gyakorolhatják hivatásukat, amíg el nem válnak házastársuktól. Természetesen ez a tilalom kiterjedt arra is, hogy nem misézhetnek, és nem szolgálthatják ki a szentségeket a híveknek. Mivel a papok a püspök iránt nem mutattak engedelmességet, a vizsgálóbizottság ezt úgy értelmezte, hogy tiszteletlenségükkel nemcsak Oxendiót, hanem a katolikus egyházat és annak a fejét, a római pápát is megsértették.⁵⁸⁰ A vizsgálóbizottság munkájáról készült jelentéshez Oxendio még egy saját kezű levelet is mellékel, amelyben egy általa felgöngyöltött összeesküvére hívta fel a Szentszék figyelmét. Oxendio kapcsolatot velt

⁵⁷⁶ APF SOCG, Vol. 529. fol. 272.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 159–160., 161., 164.

⁵⁷⁷ APF SOCG, Vol. 529. fol. 267.

⁵⁷⁸ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 165.

⁵⁷⁹ Uo. fol. 166.

⁵⁸⁰ Oxendio püspök a vizsálatról külön kivonatot is készített, amit elküldött Santacroe bécsi nunciának is. Erről lásd az alábbi dokumentumokat: APF SOCG, Vol. 529. fol. 272.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 160., 166.

találni a házas papok, valamint az ebesfalvi hittagadó Vardan pap között, aki öt évvel korábban sikeresen szállt szembe az ő akaratával. Nem lehet véletlen tehát, hogy Oxendio Elia Mendrul helyett Vardant nevezte az egész vizsály okozójának.⁵⁸¹ Sőt Oxendio annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy Vardan vezetése alatt álló Elia Mendrul és társai tulajdonképpen az „eretnek” ějmiacini (örményországi) katolikosz emberei. Ők azért maradtak Erdélyben, hogy bomlasszák az örmény közösséget, és tönkretegyék az uniót, valamint az ő többéves missziós munkáját.⁵⁸²

Álláspontunk szerint a püspök nem tudta feldolgozni az 1692. évi ebesfalvi kudarcot, és ezért kívánta összekötni az Elia Mendrul, és társai ügyét az aposztata Vardannal. Oxendio előbb Vardannal akart leszámolni. Kapcsolatba lépett Jean Louis Rabutin de Bussy császári tábornokkal, Erdély akkori katonai parancsnokával, aki katonákat bocsátott a püspök rendelkezésére. Így Oxendio Ebesfalván letartóztatta Vardant, és a nagyszebeni tömlöcbe vetette az „eretnek” örmény papot, akinek hívei, mintegy ötven-hatvan örmény család, Ebesfalván lekipásztor nélkül maradtak.

Elia Mendrul és társai az ellenük felhozott vádakot továbbra is koholtaknak, álszenteknek, és elfogadhatatlannak tartották. Ráadásul a végzések miatt az örmény lakosság többsége is ellenállt. Ez utóbbinak az oka abban keresendő, hogy a bevádolt papoknak – mivel az Erdélybe történt betelepülésük óta Besztercén éltek – nagyobb volt a tekintélye, mint a „Rómából jött” és erőszakos jellemű püspöknek. Emiatt az Oxendio által hozott határozatok nem érték el a kívánt célt. Oxendio ezért más kifogásokat keresett, hogy letörje a papok és az őket követő nép ellenállását. Azt kezdte híresztelni, hogy Elia Mendrul és társai tagadták a Purgatórium létét, valamint a Jézus két természetéről szóló tanítást. Azaz a monofizitizmusnak hódolnak. Ezenkívül azt is terjesztette, hogy Elia Mendrul és társai tulajdonképpen az ő püspöki hivatalának megszerzésére törekedtek. Sőt ebben még talán a katolikus Apor Istvánnal is összejátszottak.⁵⁸³

Ezért a püspök egy újabb vizsgálóbizottság felállítását rendelte el. Ennek a főfeladata az volt, hogy kiderítse vajon Elia Mendrul és társai nem monofiziták-e. A bizottság elé rendelték Lazar Budachowiczot is, aki korábban védelmébe vette a bevádolt örmény papokat. Az ifjú pap megtámadta a püspököt, megkérdőjelezve a bizottság hitelességét és jogszerűségét. Ő a problémák okozójának nem Elia Mendrult, hanem magát a püspököt tartotta. Véleménye szerint Oxendio ezzel az üggyel a valós, a közösséget ténylegesen érintő kérdésekről terelte el

⁵⁸¹ APF SOCG, Vol. 529. fol. 267., 269., 274–275.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 162.

⁵⁸² APF SOCG, Vol. 529. fol. 275., 280–281.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 162., 164.

⁵⁸³ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 167–168.

a figyelmet, és részéről ez a vizsgálat csupán tudatos zavarkeltés.⁵⁸⁴ Budachowicz álláspontja nem öncélú dacból, hanem tudatos meggyőződésből fakadt. A pap lengyelországi születésű örmény volt, és az ottani szokásokat tartotta szem előtt, és nem volt hajlandó Oxendiót követni. Jól ismerte az 1689. évi lemergi zsinat határozatait, amely többek között kimondta: a papok felszentelés előtt házasodhatnak; továbbá azok az örmény egyházi személyek, akik az unió letétele előtt házasságban éltek, továbbra is gyakorolhatják egyházi hivatásukat.⁵⁸⁵

Budachowicz nem elégedett meg azzal, hogy kritizálta a püspök ténykedését, hanem maga is jelentést küldött a Propaganda Fidének. Ebben kifogásolta, hogy Oxendio fittyet hányt a lemergi zsinati tanításaira, és összeférhetetlen viselkedésével ő okozta a bajt, azaz a megosztást a beszercei örmény közösségben. Megerősítette a püspök zavaros pénzügyeiről szóló híreket, és azt, hogy Oxendio vádaskodásaival valójában magáról akarta elterelni a figyelmet. Megjegyezte továbbá, hogy a püspök által gerjesztett konfliktus miatt zátonyra futhat az örmények egyesülése. Ennek az a következménye lehet, hogy sok örmény visszamondja majd az 1689-ben megkötött uniót.⁵⁸⁶

Budachowicz támadásai és kifogásai ellenére Oxendio továbbra is kitartott ügye mellett. A cölibátus továbbra is fontosnak tartotta. Véleménye szerint, a papok elengedhetetlen kötelessége, hogy önmegtartóztatásban kövessék Krisztus tanítását. Budachowiczot pedig egyszerűen a házas papok által feltűzelt, és velük összejártszó bajkeverőnek nevezte, és kétségbe vonta katolikus hitét.⁵⁸⁷ Az ügy súlyosbodása miatt Oxendio az erdélyi

⁵⁸⁴ APF SOCG, Vol. 529. fol. 272–273.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 160., 161+163.

⁵⁸⁵ APF SC, Fondo Armeni Misc. Vol. 14. fol. 24–27.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 21–22. p.; Hodinka Antal a munkácsi görög katolikus püspökségről írott monográfiájában utal arra, hogy az erdélyi örmények az unió megkötése után teljes egészében a latin szertartást vették át. Hodinka, 1909. 2–3. p.; Vanyó Tihámér már 1933-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az erdélyi és a lengyelországi unitus örmények között igen nagyok voltak a szertartásbeli különbségek, mivel az erdélyiek magától a Ritusok és Ceremoniák Kongregációjától (*Sacra Congregazione dei Riti e delle Ceremonie*) kapták latinból fordított örmény nyelvű misekönyvet (*Čašoc*). Az erdélyi örménység Oxendio tevékenységének köszönhetően mindenben a latin szertartásokhoz idomult. Így gyakorlatilag Erdélyben nem volt nagy különbség a latin szertartásúak és az örmények között. Sőt az örmények a bőjti szokásokban, valamint a naptárhasználatban teljesen a latinhoz idomultak. Lengyelországban viszont a latin szokások mellett párhuzamosan megmaradtak a régi örmény szokások is. Kivételet ez alól csak a szentáldozás képezett. Vö. erről: Vanyó, 1933. 114. p.

⁵⁸⁶ Budachowicz ismételtén kitért az 1689. évi lemergi unióra, amely szerinte feketén-fehéren kimondták, hogy a felszentelés előtt az örmény uniált papok házasodhatnak. Ráadásul a meghurcolt és bevádolt örmény papok az unió előtt házasságban voltak, hiszen annak előtte az örmény apostoli egyházat szolgálták. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 525.

⁵⁸⁷ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 163.; Oxendio az ügy állásáról a bécsi nunciátúrát is értesítette. Ebben a püspök arról panaszkodott, hogy Elia Mendrul vezette házas papok körül valóságos mozgalom alakult ki. Tudniillik a közösség tagjai nem voltak hajlandók elismerni és elfogadni a vizsgálobizottság által hozott döntéseket. Az általuk generált viszály miatt félt volt, hogy visszamondják az 1689-ben megkötött uniót. Beszerceen olyannyira haragudtak a püspökre, hogy az egyik piaci napon a felháborodott örmények megverték őt. A püspök úgy látta, hogy Elia vezetésével a papok pontosan ugyanazt tették, mint 1692-ben Vardan pap, akinek buzdítására sok örmény család megtagadta az uniót. APF SOCG, Vol. 529. fol. 266.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 162.

kormányzóhoz és a bécsi udvarhoz fordult segítségért, mert kénytelen-keletlen beismerte, hogy már nem ura a helyzetnek.⁵⁸⁸

Elia Mendrul és társai ellentámadásba mentek át, és válaszul Oxendio vádaskodásaira a püspököt megpróbálták lejáratni Hunaneannel. Oxendio bűnéről leginkább azt rótták fel: ahelyett, hogy saját közösségének védelmére kelne Besztercén a szászokkal szembeni, mindennapos konfliktusokban, a közösség tagjait tartja terror alatt, és alaptalanul vádolja be őket és híveiket az erdélyi hatóságoknál.⁵⁸⁹ Egyértelművé tették továbbá, hogy Oxendiót hivatásában egyes-egyedül a pénz motiválja, és a vagyon iránti sóvárgása egyre inkább kielégíthetetlen. Kifejezésre jutatták azt, hogy Oxendio már eljátszotta a közösség bizalmát, és teljesen alkalmatlan a püspöki hivatal ellátására. Ennélfogva Erdély területén új unitus örmény püspököt szeretnének látni.⁵⁹⁰ A megvádolt papok teljesen értetlenül álltak azelőtt, miért merült fel probléma házasságukkal kapcsolatban, hiszen Lengyelországban az unitus papok házassághoz szoktak.⁵⁹¹

Az ügyben a közösség vezetői – nyilván Elia Mendrul unszolására – is megszólaltak, és 1697 őszén háromfős küldöttséget menesztettek Lembergbe, itt beszámoltak az örmény unitus érseknek és a közösséget sújtó vizsályáról. A küldöttség elsősorban védelmet kért az örmények számára Oxendio püspök túlkapásaival szemben. Helytelenítették egyúttal a házasságokkal szemben alkalmazott vizsgálatokat és retorziókat. Határozottan cáfolták Oxendiókat azt a vádját, hogy monofizita eretnekek volnának; azaz elismernék Jézus egy, azaz isteni természetét. Aggályuknak adtak hangot amiatt, hogy Oxendio tevékenysége és viselkedése következtében sok örmény család visszatelepült Moldvába, és így az unió Erdélyben kudarcra végződhet.⁵⁹² A delegáció munkája hatásosnak bizonyult, mert Hunanean levélben értesítette a Szentszéket a püspök túlkapásairól és az erdélyi konfliktusban egyedül Oxendiót nevezte meg felelősnek.⁵⁹³

A közösség és a papok akciója Oxendio fülébe jutott, és mivel időt akart nyerni, szintén kapcsolatba lépett a Szentszékkal. Azzal védekezett, hogy Besztercén a világi közösség

⁵⁸⁸ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 164.

⁵⁸⁹ Uo. fol. 521.

⁵⁹⁰ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 526.

⁵⁹¹ Uo. fol. 520.

⁵⁹² A küldöttséget Nastur Serikean módos besztercei kereskedő vezette. Serikean mindazonáltal tagja volt annak az 1689. évi örmény delegációnak is, amely az erdélyi közösség nevében letette a katolikus hitvallást Hunanean érsek kezébe. (Serikean kereskedői tevékenységével kapcsolatos, egyik peres ügye fennmaradt 1699-ből. Erről lásd: MOL, F 43. 1. 1699. no. 1245.); APF SOCG, Vol. 532. fol. 282–283. E forráskötetben szereplő erdélyi örmény iratokat összefoglaló néven besztercei anyagnak (*Documenti degli Armeni in Bistrizi in Transilvania*) is nevezik. Hunanean egy másik levelében arról tett említést, hogy a közösség teljesen elhidegült a püspöktől. Sőt a főpap arról informálta, hogy Oxendio püspök ügyében a bécsi nunciussal is felvette a kapcsolatot. ASV, ANV. Vol. 196. fol. 170., 171.

⁵⁹³ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 521.

képviselői és Elia Mendrul összeesküdtek ellene, aki számos örmény családot hittagadásra kényszerített. Megvédolta továbbá Elia Mendrult, hogy az ő püspökségére pályázik. Ezért igyekezett őt a lemergi örmény érseknél befeketíteni. Különösen méltánytalannak tartotta Apor István viselkedését, aki szerinte a háttérből uszította ellene a közösséget. Végül az ügy rendezése érdekében újabb vizsgálóbizottság kiküldésére tett javaslatot.⁵⁹⁴

Az Elia Mendrul-ügyben a viták a következő hónapokban sem csitulnak. A közösségen belüli feszültségeket tovább gerjesztette, hogy 1698 januárjában tisztázatlan körülmények között elhalálozott Andrea Alacz. A közösség körében az a híresztelés kapott lángra, hogy a pap halála tulajdonképpen Oxendio lelkén száradt. Ezt azzal támasztották alá, hogy Andrea Alacz halála óta Oxendio ki sem mozdult lakhelyéről, rejtőzködő életet élt, és egyszer sem volt hajlandó a közösség tagjaival szóba állni.⁵⁹⁵

Oxendio erre a bécsi nunciatúrával kereste a kapcsolatot, és továbbra is fenntartotta korábbi véleményét. Most már nemcsak a cölibátus tagadását, hanem a helytelen kalendárium-használatot is kifogásolta. Nevezetesen Elia Mendrul és hívei a régi örmény naptár szerint tartották a legfontosabb egyházi ünnepeket. Oxendio példaként hozta fel azt a már többször ismételt vádat, hogy egy napon, azaz január 6-án ülték meg a Karácsony és a Vízkereszt ünnepét. Oxendio vádjai között újból előkerült a monofizitizmus rágalma: tudniillik a közösség a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinaton elutasított Eutükhész tanítását követte: azaz tagadta a Jézus két természetéről vallott ortodox dogmát.⁵⁹⁶ Ezért a püspök sürgette a Propaganda Fidét: haladéktalanul adjon engedélyt arra, hogy a Szent Hivatal Elia Mendrul és társai ügyében vizsgálódhasson.⁵⁹⁷

Ugyanakkor ismét szóba kerültek Oxendio korrupciógyanús ügyelei. Nem Elia Mendrul és társai hozták szóba, illetve vetették fel, hanem azok az apostoli vallású örmény kereskedők, akik évtizedek óta kereskedelmi lerakattal rendelkeztek Brassóban és Nagyszebenben. A vizsály kirobbanásakor nekik Oxendióval pénzügyi kérdésekben voltak nézeteltéréseik. A négy kereskedő Melk'ior Mač'ewan, Israēl Eriwanc'i, Ařak'el Yerasalfēmc'i, valamint Azaria Mazarec'i annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a vizsály kialakulásában nem egyházfegyelmi kérdések játszottak szerepet, hanem üzleti és örökösödési problémák. Megemlítették például, hogy az előző esztendőben, 1696-ban, Nagyszebenben meghalt egy

⁵⁹⁴ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 172.

⁵⁹⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 517., 518.

⁵⁹⁶ Valójában az örmény apostoli egyház nem fogadta el Eutükhész apát monofizita nézeteit. Sőt 505-ben, 555-ben, 719-ben és 728-ban tartott nemzeti zsinatain elvetette azokat. Kritizálta a diofizita tanítást is, de azokat soha nem ítélte el. A monofizitizmus vádja pedig abból következett, hogy az örmények nem voltak hajlandóak elismerni sem Konstantinápoly, sem pedig Róma egyházi joghatóságát. Lásd erről: Sarkissian, 1975. 194–215. p.

⁵⁹⁷ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 175–176.

Gaspar nevű üzlettársuk (a módos konstantinápolyi örmény kereskedő), akinek hatezer rajnai forintot érő hagyatékára Oxendio rátette a kezét. Ebből Görgényszentimrén birtokot vásárolt magának.⁵⁹⁸

Oxendio túlzott elvhűsége híveinek lojalitását is kikezdtte. Legfőbb segítője, Bonalini is összeveszett vele a viszály eltérő megítélése miatt, és túlzottan minősítette Oxendio lépéseit. A misszionárius helytelenítette a püspök erőszakos pénzszerző műveleteit. Ezenkívül helytelenítette az örmény papok által megszokott hibás eljárást. A szentáldozáskor tudniillik az örmények nem keverték vízzel a megszentelt bort. Ez meglátása szerint a régi örmény apostoli hagyományok továbbélését jelentette.⁵⁹⁹ A szerzetes úgy ítélte meg, hogy Oxendio lépései és vádaskodásai kizárólag ellenszenvet váltottak ki a közösségen belül, és ez híveire is áterjedt. A püspök hibájául róttá fel azt, hogy csökönnyösen ragaszkodva az elveihez tulajdonképpen az 1685-ben megkezdett missziós munkáját tette kockára. A püspököt makacssága miatt képtelen meggyőzni arról, hogy finomabb, diplomatikussabb módszereket alkalmazzon a közösségben. Ráadásul az általa felállított kétséges legitimitású vizsgálóbizottságok határozatai inkább ellenreakciókat váltottak ki a megvádolt papok részéről.⁶⁰⁰

Elia Mendrul és társai, miután leveleik nem érték el a kívánt célt, magához a Szentszékhez fordultak jogorvoslatért. Levelükben nem riadtak vissza a túlzásoktól sem. Szerintük Oxendio a besztercei szászokat tudatosan az örmény közösség ellen izgatta. A püspökkel való viszályuk kapcsán felhozták Oxendio pénzügyi visszaéléseit, nagyfokú türelmetlenségét, valamint zsarnoki módszereit. Kitértek Vardan Martinus Potoczky ügyére is, amelyben a felelősséget szintén Oxendióra hárították.⁶⁰¹ Megerősítették, hogy a viszály miatt Besztercéről és a környező falvakból sok örmény család hagyta el Erdélyt. Közülük sokan Moldvába tértek

⁵⁹⁸ A kereskedők azt is hangoztatták, hogy az ebesfalvi Vardan papot 1697-ben nem eretnekség, hanem a püspök személye elleni kritikái miatt börtönözték be. ASV, ANV. Vol. 196. fol. 177+180.; Bzensky beszámolt arról, hogy Brassóban megismerkedett és összebarátkozott két anyaországi örmény kereskedővel, akikkel jól tudott latinul kommunikálni, mert mindketten a trapezunti (trabzoni) jezsuita misszionáriusok által fenntartott iskolába jártak. Egyikük közülük áttért katolikus, míg a másik apostoli felekezeti örmény volt. Lásd erről: BEKK, G. Vol. 522. fol. 178.

⁵⁹⁹ Bonalini jelentését 1698. február 5-én írta meg, Fabroni titkárnak. Ebben összefoglalta az egész viszály történetét. Oxendio püspök 1697 januárjában azzal vádolta be Elia Mendrult és társait, hogy felszentelt pap létükre bűnös házasságban éltek. Megemlítette továbbá, hogy a bevádolt papoknak nagy tekintélyük volt az erdélyi örmény közösségben. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 519.

⁶⁰⁰ Bonalini említést tett Vardan pap 1692. évi esetéről is, és szerinte Oxendio püspök hibásan össze akarta kapcsolni Vardan Martinus Potoczky esetét Elia Mendrul ügyével. Egyedüli megoldásként türelmet, illetve a tárgyalásos megoldást javasolta. A vita olyannyira elmérgesedett Besztercén, hogy gyakorlatilag senki nem hitt a másik szavának. Bonalini Hunaneant is informálta a kialakult helyzetről. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 527.

⁶⁰¹ ASV, ANV. 196. fol. 181.

vissza, ahol rekonvertáltak az örmény apostoli hitre.⁶⁰² A fentieket alátámasztotta Elia T'orossean beszercei örmény előljáró jelentése is, aki jogi védelmet kért a Propaganda Fidétől, valamint Oxendio erdélyi ellenlábásától, Apor Istvántól.⁶⁰³ Oxendio püspök helyzete súlyosabbá vált, midőn Davia varsói nuncius a beérkezett panaszok nyomán sürgette a Propaganda Fidét: járuljon hozzá, hogy minden részletre kiterjedő vizsgálatot rendeljen el az ő és a bevádolt papok ügyében.⁶⁰⁴

A Propaganda Fide Accorsi kérte fel, hogy gyűjtsön információkat az erdélyi örmények ügyében. Ezeket Accorsi az Oxendiót bíráló Bonalinitől szerezte, melyek alapján megerősítést nyert, hogy a hívek köréből rengeteg a panasz. A legfőbb kifogás az volt, hogy amilyen kegyes és jóindulatú pap volt Oxendio missziója kezdetén, olyan kíméletlen, rosszindulatú zsarnokká vált püspökké történt kinevezése után. Kérlelhetetlen, fanatikus hite miatt összetűzésbe került papjaival, missziós társaival, és emiatt elvesztette hívei támogatását. Ennek az lett az eredménye, hogy az örmények egy jelentős része elhagyta Erdélyt. A prefektus mindebből azt a következtetést vonta le, hogy Oxendio a viszály miatt már nem ura a kialakult helyzetnek, azaz képtelen orvosolni a problémát. Hunanean érsek is megerősítette Accorsi jelentését. Oxendio határozottan visszautasította az ellene felhozott vádakot. Mindent az általa bevádolt papok, többek között Elia Mendrul koholmányának minősített, mivel szerinte sokan nem nézték jó szemmel azt, hogy 1690-ben a Szentszék őt nevezte ki püspököknek.⁶⁰⁵

Az Elia Mendrul-üggyel kapcsolatban beérkezett levelek és jelentések ismeretében a Propaganda Fide hosszas viták, 1698. március 3-án hozta meg döntését. Oxendiót nem mozdították el ugyan hivatalából, de az ügy további tüzetes kivizsgálását Andrea Santacroce bécsi nunciust kérték fel.⁶⁰⁶ Annak, hogy Oxendio ellen nem hoztak elmarasztaló döntést, valószínűsíthetően az volt az oka, hogy mindenképpen nagyra értékelték az erdélyi örmények uniójában korábban végzett missziós tevékenységét. A Propaganda Fide vezetésében ekkor még többségben voltak azok a bíborosok, akik annak idején (nyolc esztendővel azelőtt) egyhangúlag támogatták Oxendio püspöki kinevezését.

Santacroce a vizsgálatokkal az erdélyi római katolikus püspöki vikáriust, az Oxendióval is jó kapcsolatot ápoló Szebelébi Bertalant bízta meg. A vizsgálóbizottság tagja volt még Geburt

⁶⁰² Uo.

⁶⁰³ Uo. fol. 185.

⁶⁰⁴ Uo. fol. 186.

⁶⁰⁵ APF SOCG, Vol. 529. fol. 266–269.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 162., 164–165.

⁶⁰⁶ Az ülés foglalkozott Vardan pap ügyével, és Oxendióknak adtak igazat, kijelentve, hogy Vardan Ebeshályn és Beszerceén igenis eretnek hitelveket vallott. Ezekkel megfertőzte a már katolikus hitre áttért örmény lakosság jelentős részét. APF Acta SC, Vol. 68. fol. 62–67.

Kristóf nagyszebeni jezsuita páter és Luca Fracano boszniai ferences generális. A vizsgálódásokról elkészült jelentés 1698. július 25-én készült el. Ennek lényege az volt, hogy a kialakult áldatlan állapotok miatt további nyomozásokra, kihallgatásokra van szükség.⁶⁰⁷

A vizsgálóbizottság kihallgatta Oxendio püspököt is, aki a viszály okozójának egyes egyedül Elia Mendrult nevezte meg. A püspök a vizsgálóbizottság tagjaival külön-külön is tárgyalt, és sikeresen győzködte őket arról, hogy neki ebben az ügyben csupán az áldozati bárány szerepe jutott. A vizsgálóbizottság nem volt persze elfogulatlan Oxendióval szemben. A püspök ugyanis kinevezése óta mindhárom taggal igen jó kapcsolatokat ápolt, így nem lehetett kérdéses, milyen vizsgálati eredmény születik. Elia Mendrul is felismerte, hogy a vizsgálóbizottság márcsak összetétele miatt is nem neki és társainak fog kedvezni, így a meghallgatás és a számonkérés elől híveivel elszökött Besztercéről. Oxendio szerint a szökésben szerepe volt Apor Istvánnak.

Mindezek után Oxendio maga kezébe vette a kezdeményezést és sürgette, hogy egy újabb vizsgálóbizottság álljon fel Elia Mendrul és hívei ügyében, s részletes vizsgálatokat folytasson az összes erdélyi örmény kolóniában. Ezt Oxendio olyannyira komolyan vette, hogy 1698. augusztusában az időközben a vele kibékült Bonalinit Kolozsvárra küldte tárgyalni az Elia Mendrul-ügyről.

Bonalini a jezsuita Vizkeleti Zsigmonddal, Kolozsvár római katolikus plébánosával folytatott tárgyalásokat. A püspök szándékának megfelelően megegyeztek abban, kiből tevődjön össze az új vizsgálóbizottság.⁶⁰⁸ Bár ennek jogos felállításával kapcsolatban lehetnek kétségek, mindenesetre egy hónapon belül felállt, és megkezdte a munkáját. A vizsgálóbizottságnak egyetlen célja volt: megállapítani Elia Mendrul, és Oxendio ártatlanságát, vagy bűnösségét. A vizsgálóbizottság összetétele egyértelműen Oxendio püspöknek kedvezett, hiszen annak tagjaival jó viszonyt ápolt.⁶⁰⁹

Oxendio az új helyzetben még követelőzőbb lett. Ismét bevádolta Aport, hogy támogatta Elia Mendrult a szökésben. Sőt azt is kiderítette, hogy Elia Mendrul híveivel együtt Petelére menekült. Igen tartott attól, hogy Elia Mendrul az ottani unitus örmény közösséget majd ellene fordítja, illetve az unió ellen tüzeli.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 187.

⁶⁰⁸ A tárgyalásokról Bonalini és Vizkeleti értesítették Kollonich érseket és Santacroce nunciust is. Lásd erről: ASV, ANV. Vol. 196. fol. 192.

⁶⁰⁹ A nuncius javaslatára a vizsgálóbizottság vezetésével Vizkeleti Zsigmondot bízták meg. Tagjai lettek továbbá Szebelébi Bertalan, Antalfy János, Halászi István jezsuita, gyergyószentmiklósi plébános, valamint Bonalini. A titkári teendők ellátásával Benke Istvánt bízták meg. Lásd erről: APF SOCG, Vol. 532. fol. 472.

⁶¹⁰ ANV, ASV. Vol. 196. fol. 194.

Mielőtt az Elia Mendrul-ügyben az újabb vizsgálatok megindultak volna, Oxendio egy utolsó lehetőséget kívánt adni a papnak, hogy úgymond visszatérjen a római katolikus egyházba, és hagyjon fel eretnek szokásaival. A püspök Bonalinit Petelére küldte tárgyalni, aki pszichológiai nyomást kívánt gyakorolni Elia Mendrulra és híveire. Felhívta a figyelmüket arra, hogy ügyükben most már egy újabb vizsgálóbizottság vizsgálódik. Elia Mendrult nem hatották meg Bonalini gyözködései, és határozottan visszautasította, hogy Oxendiót elismerje püspökének, egyúttal tagadva a személye ellene felhozott vádakat.⁶¹¹

A vizsgálóbizottság 1698. októberében kezdte meg munkáját. A bizottság tagjai Elia Mendrul és hívei után kutatva végigjárták Erdély összes örmény kolóniáját. Munkájukat a hatóságok és a katonaság teljes mellszélességgel támogatták. A vizsgálódásokat rögtön Ebesfalván kezdték, mert köztudomású volt, hogy itt szinte csak apostoli vallású örmények laktak. Vízkeleti Zsigmond a megfélemlítés eszközához nyúlt: a közösség legmódosabb tíz családfőjét letartóztatta, majd kínzásokkal csikart ki belőlük vallomást Elia Mendrul és társai ellen. Sőt kegyelmet is csak akkor volt hajlandó nekik adni, ha az örmény püspök jelenlétében hitet tesznek a római katolikus vallás mellett. A közösség, hogy életét és vagyonát mentse, elfogadta a vizsgálóbizottság kényszerű vádalkuját. Sőt, hivatalosan elítélte Elia Mendrult és nézeteit.⁶¹² A vizsgálóbizottság ezt követően Petelére ment, mert Bonalini értesülései szerint, ebben a faluban húzta meg magát Elia Mendrul. Amikor a vizsgálóbizottság megérkezett a településre, az örmény lakosoktól arról értesült, hogy a „renitens” örmény pap híveivel együtt Marosfelfalura menekült. Nyilván félelemből a vizsgálóbizottság előtt a kihallgatott petelei örmények többsége unitusnak vallotta magát, és Elia Mendrul ellen nyilatkozott.⁶¹³

A vizsgálóbizottság tagjai ezután Besztercére mentek, ahol kihallgatták Budachowiczot. Vízkeleti Zsigmond a kihallgatás után felmentette Budachowiczot Oxendio vádjai alól, és őt igazhitű katolikus örményként jellemezte. Besztercén egyetlen olyan örményt sem találtak, aki akkor Elia Mendrul vagy az apostoli örmény egyház híve lett volna. A bizottság a beszterceihez hasonló vizsgálatot folytatott le Marosvásárhelyen is, ahol csak unitus örményeket, és Elia Mendrul cselekedeteinek szigorú bírálóit találta.⁶¹⁴

A vizsgálatok végül azzal zárultak, hogy az örmény közösségen belül a felelősség kizárólag Elia Mendrult terheli. Oxendiót az ügyben ártatlannak találták. Pénzügyi

⁶¹¹ Bonalini egyebiránt informálta Elia Mendrult arról, hogy az Oxendio püspök ellen felhozott vádak teljesen megalapozatlannak bizonyultak. Ezt elfogadta Davia varsói nuncius és Hunanean érsek is. Elia Mendrul hívei ekkor körülbelül tizenhárom örmény családból állt, mivel a korábbi támogatók közülük sokan már Moldvába távoztak. Lásd erről: ASV, ANV. Vol. 196. fol. 195.

⁶¹² APF SOCG, Vol. 532. fol. 466–467.

⁶¹³ Uo. fol. 467–468.

⁶¹⁴ Uo. fol. 469., 470–471.

viszsaéléseit, korrupciógyanus ügyleteit az elmarasztalt pap pusztai koholmányának tartották. Elia Mendrult nem sikerült elfogniuk, de felfüggesztették hivatalából, kiátkozták a katolikus egyházból, és távollétében, mint köztörvényes bűnözőt kiszolgáltatták a világi hatóságoknak.⁶¹⁵ Oxendio ugyanakkor hajtóvadászatot akart indítani Elia Mendrul ellen. Időközben ugyanis tudomására jutott, hogy Elia Mendrul már nem Marosfelfalun, hanem a Virziresco család akkori lakhelyén, Görgényszentimrén keresett menedéket. A püspök még mindig arra gyanakodott, hogy a felsőbb körökből valaki segítette a pap szökését, vagy menekülését előle, illetve a hatóságok előtt.

Oxendio részletes emlékiratot készített a Propaganda Fidének a konfliktusról. Önmagát természetesen tisztának és ártatlannak vallotta. A vizsály kialakulásában kizárólag Elia Mendrult és társait csak pusztai eszköznek tartotta, mert szerinte a konfliktus kirobbanása mögött Apor István és az „eretnek” örmény katolikosz, I. Nahapet (*Nahapet Urhayerc'i*) állt. Sőt odáig ment, hogy az erdélyi kincstartó és az örmény katolikosz egyenesen összeesküvést szőtt ellene. Ennek valószínűsége finoman szólva is kérdéses volt. Hiszen nem valószínű, hogy a katolikus Apor bármilyen jellegű kapcsolatban állt volna az örmény egyházzal.⁶¹⁶

Oxendiót tisztázták tehát a korrupció vádjai alól. Jóllehet ennek ellenkezőjét senki sem tudta állítani. A vizsgálat lezárulása nem jelentette azt, hogy a közösségekben belül elcsitulnak volna az indulatok. Nem sokkal később ugyanis egy ismeretlen személy bevádolta a püspököt a Propaganda Fidénel, és korrupció mellett eretnekséggel is megvádolta. Nem tudni, valójában ki fogalmazta meg a levelet, de nem lehet kizárni, hogy esetleg a püspök ellenlábasa, Apor volt.⁶¹⁷ A levélben ugyanis olyan vádak hangzottak el, amelyek addig csak Apor és Elia Mendrul leveleiben szerepeltek. Fent már többször utaltunk arra, hogy a beszercei örményeknek nem volt éppen kiegyensúlyozott a viszonya az ottani szászokkal. Ezt az ellentétet a kincstartó is meglovagolhatta, és a szászok segítségével Oxendióra terhelő vallomásokot akarhatott kreálni. A szászok Johannes Klein beszercei szász királybíró vezetésével vizsgálatot folytattak a püspök ellen, és hét módos szász polgár hallgattak meg az Elia Mendrul-ügyben. Mind a hét polgár egyöntetűen azt vallotta, hogy az örmény vizsályban nem Elia Mendrul, hanem kizárólag Oxendio püspök a vétkes, mert meglopta az örmény és a szász közösséget.⁶¹⁸ A szászoknak a püspök ellen felhozott vádjait Szebelébi Bertalan püspöki vikárius határozottan cáfolta. Aporhoz írott két levelében aljas hazugságnak, irigységnek és

⁶¹⁵ A vizsgálatok végeredményéről Vizeleti Zsigmond és Bonalini értesítették Davia nunciust és Hunanean érseket. APF SOCG, Vol. 532. fol. 440.,442–443., 444.

⁶¹⁶ Uo. fol. 445–448.

⁶¹⁷ Uo. fol. 450–451.

⁶¹⁸ Uo. fol. 461–463.

kolholmánynak tartotta a szászok által nyilván felsőbb utasításra kreált vádakat. A püspököt a római katolikus hit igaz bajnokának tartotta, és kizárt minden olyan feltételezést, amellyel Oxendiót akár korrupcióval, vagy akár eretnkséggel vádolták volna meg.⁶¹⁹

A püspöknek továbbra is feszült maradt a viszonya Aporral, akit folyamatosan azzal gyanúsított, hogy összejátszott ellenfeleivel, midőn a kincstartó Oxendio kétes pénzügeivel foglalkozott. Oxendio feltételezése szerint, Apor a vele elégedetlen örmény papokat azért támogathatta, hogy püspöki tekintélyét aláássa, pozícióját gyengítse az egyházon belül.⁶²⁰

Az Elia Mendrul-ügy a püspököt is megviselte. Ezt bizonyítja, hogy még. 1698 Karácsonya előtt írott levél a Propaganda Fidéhez, melyben a szokottaktól eltérően a maga felelősségét is hangoztatta. Elismerte, hogy forrófejűsége, valamint túlságosan szigorú elvhűsége vezetett többek között a vizsály kirobbanásához örményei körében. Arra viszont nem tért ki, valójában tapadtak-e kezéhez kétes pénzügyek. Elia Mendrult továbbra is ereteknek tartotta, és nem tett le arról, hogy elfogassa.⁶²¹

Oxendio mindazonáltal a vizsgálóbizottság eredményének ismeretében új erőre kapott. Egyházlátogatásokat végzett Petelén, Marosfelfalun és Görgényszentimrén. Ezek során megállapította, hogy az ottani örmény közösségek szinte mind római katolikusok, kivéve azokat, akik a renitens pappal tartottak. A püspök és Bonalini azt gyanították, hogy Elia Mendrul szoros kapcsolatokat ápolt a moldvai örmény apostoli klérussal, és rajtuk keresztül pedig az örmény egyházfővel. Feltételezésük szerint a katolikosz tudtával Moldvából és Havasalföldről örmény papokat akartak küldeni Erdélybe, hogy aláássák az uniót. Ennek bizonyosságául az a hír szolgált – és erről értesítették a Szentszékét is –, hogy Elia Mendrul meg tudott nyerni saját hívének egy korábbi örmény unitus papot, Yovhannēs Naxšunt.⁶²² A püspök továbbá tudatta, hogy 1699 januárjában az örmény katolikosz „legátusa” teljes inkognitóban Erdélybe érkezett, és Marosfelfalun – Elia Mendrul, valamint Yovhannēs

⁶¹⁹ Az első még 1698. november 12-én, a másodikat 1699. február 4-én írta Szebelébi. Mindkét levélben nyomatékosította, hogy felesleges a püspököt a továbbiakban molesztálni, hiszen a vizsgálóbizottság megállapította az ártatlanságát. Ezt a Szentszék is tudomásul vette. APF SOCG, Vol. 532. fol. 449., 459.

⁶²⁰ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 208–211.; A magyarországi és erdélyi levéltári források Apor Istvánnak az Elia Mendrul-ügyben játszott szerepéről nem tesznek említést. 1698-ban Apor még Szamosújvár ügyében folytatott le vizsgálatokat, hogy érdemes-e az örményeknek átadni a korábbi királyi urdatmat. MOL, F 46. 1698. no. 238.; Apor István 1697-ben Bethlen Miklós kancellárral és Bánffy György erdélyi kormányzóval együtt Bécsben tartózkodott, ahol Erdély gazdasági ügyeiről és postahálózatának fejlesztéséről tárgyalt az udvarral. Ekkor sem foglalkoztak az erdélyi örmények gazdasági és vallási ügyeivel, valamint Oxendio püspökkel. Lásd erről: Bethlen, 1860. 166–167. 181. 191. p.; Bíró, 1930. 139–154. p.; Bíró–Boros, 1941. 76–80. p.

⁶²¹ Oxendio levelében kitért Minas örmény püspökkel 1686–1687-ben Besztercén, valamint Lembergben folytatott sikertelen tárgyalásaira is. APF SOCG, Vol. 532. fol. 455–458.; A hosszas levél másolata megtalálható: ASV, ANV. Vol. 196. fol. 218+221. fol. 219. fol. 220.; A vizsgálatok idején mind Bonalini és mind Oxendio elmaradt fizetésüket is követelték a Szentszékétől, melyet a varsói nunciatura közbenjárására hamarosan meg is kaptak. APF SOCG, Vol. 531. fol. 237–238.

⁶²² ASV, ANV. Vol. 196. fol. 153., 199–202.

Naxšun jelenlétében – tizenkét örmény fiataalt az apostoli örmény hagyományok szerint pappá szentelt. Épp rajtuk akartak ütni, de Elia Mendrul és hívei a titokzatos örmény „legátussal” együtt Moldvába menekültek. Oxendio attól tartott, hogy Elia Mendrul több apostoli pappal együtt visszatérhet Moldvából Erdélybe, ezért Bonalinivel együtt felvetette egy, a moldvai örmények között végzendő misszió lehetőségét. A Propaganda Fide ekkor az ügyel érdemben még nem foglalkozott.⁶²³

A Propaganda Fide az Elia Mendrul-ügyet 1699. április 6-i ülésén tárgyalta. Az ügy tárgyalásába a bécsi nunciust is bevonták. Oxendio ugyan személyét tisztázták a vádak alól, de az ülés irataiból és hangneméből kiderül, hogy megrendült a Szentszék bizalma iránta. Ebben közrejátszhatott az is, hogy a Propaganda Fide prefektusa 1698 óta már nem Altieri, Oxendio egykori legfőbb római patrónusa volt, hanem Carlo Barberini, aki annak idején (1689–1690-ben) Nersesowiczot óhajtotta az erdélyi unitus püspöki székre. Barberini az Elia Mendrul-ügy kapcsán Oxendio visszahívását kezdeményezte, és helyére Nersesowiczot szerette volna Erdélybe küldeni. Az utóbbi mellett az az érv szólt, hogy 1683–1686 között érseki koadjutorként irányította a lemergi örmény érsekséget; valamint hogy az ő kezdeményezésére indult meg Erdélyben az örmények körében a misszió.⁶²⁴

Nersesowicz, aki az 1690. évi kinevezés miatt Oxendióval rossz viszonyban állt, kapva kapott az alkalmon, és mindent elkövetett, hogy az örmény püspököt befeketítse a Szentszéknel. Célja nem volt más, mint hogy elérje leváltását a bíborosoknál; valamint hogy Oxendiót idézzék Rómába, és vonják felelősségre a Szent Hivatal előtt az elmúlt években végzett rossz egyházvezetői munkájával.⁶²⁵ Oxendiót valójában a bécsi nuncius jelentése mentette meg a felmentéstől. Santacrocé bécsi nuncius tisztázta, hogy Oxendio semmilyen vétséget sem követett el.⁶²⁶ Ennek ismeretében a Propaganda Fide nem mentette fel Oxendiót hivatalából, de felrótta neki, hogy az Elia Mendrul-ügy helytelen kezelésével sok kárt okozott a katolikus egyháznak és az erdélyi örmény híveknek. Feleslegesnek tartották az általa foganatosított szigorú vizsgálatokat, és különösen negatívan ítélték meg, hogy Oxendio nem törekedett a konfliktus békés, tárgyalásos úton történő rendezésére, aminek következményeként a püspök összetűzésbe került híveivel, például Budachowiczsal, vagy a konfliktus kezdetén Bonalinivel. A tanácskozáson Oxendio állítólagos pénzügyi visszaéléseivel érdemben nem foglalkoztak. Csak azt jegyezték meg: mivel a korrupció vádja

⁶²³ Uo. fol. 203–204.

⁶²⁴ APF Acta SC, Vol. 69. fol. 108.; APF SOCG, Vol. 532. fol. 434–440.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 43.

⁶²⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 592.

⁶²⁶ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 212.

nem nyert bizonyítást, üres vádaskodásként értelmezik.⁶²⁷ A döntés tehát Oxendio számára végül is kedvező fordulatot jelentett.

1699 húsvétján Elia Mendrul egyik híve, a már említett Yovhannēs Naxšun pap néhány emberével Moldvából Besztercére érkezett. Visszatérésének pontos indoka nem tisztázott, de a püspök úgy vélte hittagadó pap célja nem lehetett más, mint hogy visszatérítse az örményeket a katolikus hitről az apostolira. A papot Rabutin de Bussy generális segítségével elfogták és a nagyszebeni tömlöcbe szállították. Oxendio kijelentette, hogy a papot hittagadással és szodómia vádjával bíróság elé kívánja állíttatni.⁶²⁸

Nersesowicz eközben saját szakállára tovább nyomozott Oxendio ügyében, és jelentést küldött a püspök állítólagos visszaéléseiről. A Propaganda Fide Accorsi és Hunanean közbenjárására azonban megtiltotta mesterkedéseit. 1699 nyarán az unitus érsek kérésére Lembergbe visszarendelték Nersesowiczot, hogy a megromlott egészségű érsek munkáját koadjutori minőségben ismét segítse.⁶²⁹ Barberini prefektus azonban meghagyta Nersesowicznak, hogy tartsa rajta a szemét Oxendión, és ha a püspökkel kapcsolatban visszásságokról értesülne, azonnal írjon jelentést neki.⁶³⁰

Apor viszont még mindig nem nyugodott bele, hogy Oxendio „szárazon megúszta” a vele szemben lefolytatott eljárásokat. 1699 júliusában a püspököt zavaros pénzügyeinek kivizsgálására Kolozsvárra idézte. A „kincses városban” lezajlott bizottsági meghallgatáson a Apor Oxendión újfent tisztázatlan pénzügyeit, valamint 1696-ban történt hirtelen vagyongyarapodását kérte számon. Megfogalmazta aggályát is, hogy az 1698 őszén működő vizsgálóbizottság elfogult volt a püspökkel szemben, mert annak munkájában a püspök segítője, Bonalini is részt vett. Az valójában nem volt más, mint egy színjáték, amelynek során arra törekedtek, hogy eltussolják a püspök kétes ügyleteit. Sőt a vizsgálóbizottság illegitimnek minősíthető.

A meghallgatáson részt vettek Szebelébi Bertalan apostoli vikáriuson kívül a kolozsvári jezsuiták – élükön Vizeleti Zsigmonddal és Kapi Gáborral – is, akik a püspök védelmére

⁶²⁷ APF Acta SC, Vol. 69. fol. 107–116.; APF Lettere SC, Vol. 88. fol. 30–31.

⁶²⁸ Erről Bonalini értesítette Kollonich érseket és Daviát is. ASV ANV, Vol. 196. fol. 207.

⁶²⁹ Accorsi mellesleg 1699. június 17-én írt levelében megjegyezte, hogy az Elia Mendrul-ügyben valójában senkit sem lehetett ártatlannak minősíteni. Az Oxendio ellen felhozott vádaskodások azonban ronthaták volna az erdélyi örmény unitusok helyzetét. Vö. erről még: APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 542.; APF SOCG, Vol. 531. fol. 298., 308.; APF Lettere SC, Vol. 85. fol. 61.

⁶³⁰ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 217.; Nersesowicz Oxendio iránti ellenszenvé, mint tudjuk, még az 1680-as években alakult ki. Mindent el kívánt követni, hogy Oxendiót elmozdítsa hivatalából. Nem tudta megbocsátani neki, hogy helyette Oxendio lett az erdélyi örmények püspöke. Annak ellenére, hogy Opizio Pallavicini, az akkori varsói nuncius, az ő jelöltségét szerette volna elérni a Propaganda Fidénel. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 610.; APF Lettere SC, Vol. 76. fol. 90–91.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 79. p.

keltek.⁶³¹ Különösen a Szebelébi vikárius állt ki Oxendio mellett, és igen határozottan tudtára adta a kincstartónak, hogy az 1697–1699-ben lefolytatott vizsgálatok tisztázták a püspököt, és felmentették a korrupció vádjá alól. Ennélfogva nem látta semmilyen értelmét az új vizsgálóbizottság tevékenységének. Maga Oxendio is igen hevesen reagált Apor vádjaira. Szerinte a kincstartó mindvégig hátráltatta a munkáját, és minden fórumon az ő lejáratására törekedett. Szerinte Apor valójában eretnek ember, mert eretnek örményeket vett védelmébe és támogatott vele szemben. Továbbá csodálkozásának adott hangot, hogy a kincstartót még nem idézték törvényszék elé. A vizsgálóbizottság azonban 1699. augusztusában voltaképpen eredménytelenül fejezte be a munkáját.⁶³²

Ennek a híre eljutott Lembergbe is. Nersesowicz abban a reményben, hogy mégis el tudja távolítani Oxendiót az erdélyi unitus örmény egyház éléről, jelentést tett a Propaganda Fidének. Ebben tájékoztatta arról, hogy Oxendio ellen állítólag visszaélései ügyében ismét eljárást folytattak le. Oxendiót teljesen negatív színben tüntette fel. Sőt 1699 őszén maga készült Erdélybe, hogy kivizsgálja a püspök ügyét.⁶³³ Mivel Nersesowicz erre nem kért felhatalmazást, a varsói és bécsi nuncius, valamint Hunanean érsek megtiltották.⁶³⁴ Sőt Santacroe nuncius kijelentette, hogy Erdélyben Elia Mendrul és Oxendio ügyében a vizsgálatok már lezárultak és helyes döntések születtek. A bécsi nuncius kifejezetten kérte Barberini prefektust, hogy semmiképpen se mozdítsák el hivatalából Oxendiót. Santacroe egyetértett Daviának és Hunaneannak azzal az álláspontjával, hogy rendezni kell Oxendio püspök anyagi helyzetét, mert szerinte ez volt minden bajnak és konfliktusnak a forrása az erdélyi örménység körében. Ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy fokozott figyelemmel kíséri majd a püspök munkáját.⁶³⁵

Elia Mendrul társának, Yovhannēs Naxšunnak az ügyét 1699. októberében tárgyalták Nagyszebenben. Oxendio felismerte, hogy nincs értelme konfliktusokat a közösségben tovább generálni. Ezért a püspök megegyezést ajánlott a papnak és híveinek: amennyiben

⁶³¹ Apor korábban jó viszonyt ápolt az erdélyi jezsuitákkal, de időközben Bethlen Miklóssal és Kapi Erzsébettel (Kapi Gábor jezsuita szerzetes nővérével) vagyoni perlekedésbe keveredett a tordai malom és a vicei ingatlanügyek kapcsán. A vizsály miatt az erdélyi jezsuiták Kapi Gábor és Vizkeleti Zsigmond szembefordultak a kincstartóval. Talán ezzel magyarázható miért reagáltak ilyen hevesen Oxendio püspök esetében is. Bethlen Miklós ráadásul márcsak felszeleketi hovatartozása miatt sem kedvelte a kincstartót. „Apor, hogy az ő vallása mellett buzgott, jól tette, de hogy a többit mind el akarta rontani, az bizonyos, azért kellett énnekem véle veszekednem.” Bethlen, 1860. 149. p. A kancellár célzásokat is tett a kincstartó kétes üzleti vállalkozásaira is. „Apor, mint már sok esztendőktől fogva a harminczadok árendálásával ködmönből nyuszt s bársonyba öltözött ember vala.” Bethlen, 1860. 142–143. p.; A tordai és vicei malmok ügyét egyébiránt még 1701-ben is tárgyalták. Lásd erről: MOL, F 43. 2. 1701. no. 403–404.

⁶³² ASV, ANV. Vol. 196. fol. 213–214., 223.

⁶³³ Uo. fol. 231.

⁶³⁴ Uo. fol. 237., 251.

⁶³⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 601.

visszatérnek a katolikus hitre, eléri, hogy ejtsék az ellenük felhozott vádakat, és szabadon élhetnek tovább Erdély területén. Ezen túlmenően azt az egyezséget ajánlotta Yovhannēs Naxšunnak, hogy esetleges rekatolizálása után ismét zavaratlanul gyakorolhatja papi hivatását.⁶³⁶ A pap elfogadta az ajánlatot és kiszabadulása után, 1699. november 3-án híveivel együtt Petelén ünnepélyesen elfogadta az uniót.⁶³⁷

Felvetődik a kérdés, tulajdonképpen mi volt Oxendio kegyes eljárásának az oka. Gyanítható, hogy ő maga is belefáradt a vég nélküli vitákba, és nem akart kérlelhetetlen szigorával újabb példát statuálni, mint ahogy tette Elia Mendrullal szemben 1697 nyarán, ami inkább feszültebbé tette a közhangulatot a beszercei és más örmény közösségekben, és csak a további megosztottságot gerjesztette. Az általa gyakorolt méltányosságnak volt egy sokkalta hihetőbb olvasata is. Az 1692. évi Vardan-féle hittagadás idején Yovhannēs Naxšun Oxendio pártján állt, és ellenezte Vardan unióellenes prédikációit, valamint az 1697-ben bevádolt Andrea Alaczcсал együtt készítette a Guberniumnak azt a jelentést, amelyben azt igyekeztek bizonyítani, hogy az erdélyi örmények katolikusok, és nem apostoli vallásúak.⁶³⁸

A vizsály lezárulása után Oxendio püspök Ebesfalván tartott vizitációt, hogy meggyőződjön arról: vajon az ott élő örmények már igaz gyakorló római katolikusok-e. Megállapította, hogy nyoma sincs körükben az eretnekségnek, az örmény katolikosz emberei nem jelentek meg, hogy térítéseikkel zavart keltsenek a közösségekben.

Oxendio ezután ismét napirendjére fűzte az általa már régóta dédelgetett gondolatot, hogy missziót szervezzen Moldvában az ottani örmények között. Kapcsolatba lépett Davia varsói nunciussal. Úgy látta, ha sikeres missziót szerveznének a fejedelemségben, akkor gátat tudnának szabni az onnan kiinduló esetleges örmény eretnek misszióknak, és Elia Mendrullal is végleg le tudnának számolni.⁶³⁹ A nuncius elfogadta Oxendio javaslatát, és jelezte a Propaganda Fidének az örmény unitus főpap szándékát.⁶⁴⁰ Oxendio, amikor 1700 márciusában Petelén tartott vizitációt, ismét határozottan a misszió mellett érvelt. Sőt türelmetlenül sürgette a Szentszékét, hogy járuljon hozzá egy Moldvába megszervezendő misszióhoz, mivel még mindig fennáll Elia Mendrul visszatérésének veszélye.⁶⁴¹

⁶³⁶ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 224., 225.

⁶³⁷ Uo. fol. 226–227.

⁶³⁸ Bonalini Yovhannēs Naxšun új katolizálásáról több levélben is informálta az erdélyi jezsuitákat, azt hangoztatva, hogy Erdélyben most már minden örmény katolikus, kivéve azokat, akik Elia Mendrullal Moldvába „eretnek” hitestvéreik közé távoztak. Oxendio ugyanakkor meghagyta Bonaliniéknak, hogy rendszeresen ellenőrizze Yovhannēs Naxšun pap tevékenységét Petelén, nehogy ismét meginogjon hitében, és visszatérjen az eretnek hitre. Bonalini ennek a feladatának 1703 elején bekövetkezett haláláig mindvégig eleget is tett. Lásd erről: ASV, ANV. Vol. 196. fol. 232–233., 241., 251.

⁶³⁹ Uo. fol. 235.

⁶⁴⁰ Uo. fol. 236.

⁶⁴¹ Elia Mendrulról 1700-tól kezdve nincsenek információk. Neve a forrásokból is eltűnik. Vélhetően az 1700-as

Az Elia Mendrul-ügy mindenképpen fordulatot jelentett az erdélyi örmény egyház történetében. A viszály lezárulásával kiteljesedett az erdélyi örmények uniója, és az egész erdélyi örmény közösség visszafordíthatatlanul katolikussá vált. Ugyanakkor az erdélyi örmények a konfliktussal jelentősen meggyengültek. Számarányuk Erdélyben jelentősen lecsökkent, elsősorban annak eredményeként, hogy Oxendio ellenzéke 1697–1699 között jelentős számban Moldvába költözött. A püspök a konfliktusból mégis eredményesen került ki.⁶⁴² Bár az erdélyi unitus örmények száma visszaesett, Oxendio egy kisebb, de felekezeti szempontból egy homogén közösséget tudhatott maga mögött. A viszályban mellette állt a római katolikus egyház, miközben Elia Mendrul támogatói bázisa a folyamatos kiköltözések miatt fokozatosan csökkent.

4.12. Kísérlet a moldvai misszióra

Az Elia Mendrul-ügy esete nem múlt el nyomtalanul. Annak ellenére, hogy püspök megerősödve került ki ebből a viszályból, az ügy mégis meggyengítette az erdélyi örmény közösséget. Elia Mendrul híveivel visszatért Moldvába, ahol az Oxendio püspökkel történt konfrontáció miatt visszamondta az uniót. Antiocos Cantemir, majd Michael Racovița moldvai fejedelmeknek viszont kapóra jött Elia Mendrul és társai ügye. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy maguk a fejedelmek próbálták visszacsábítani az 1668–1672 között Erdélybe menekült örményeket. A moldvai fejedelmek azt akarták elérni, hogy az örmény püspöki székhely Moldvában legyen, ne pedig Erdélyben. Oxendio erdélyi örmény püspökségét pedig jogtalannak tartották.

A püspök mindig rettegett attól, hogy a Moldvából az „eretnek” ějmiacini (örményországi) katolikosz utasítására apostoli vallású örmény papok jöhetnek át Erdélybe, és tönkre tehetik hittérítői munkáját, sőt magát az uniót. Ezért is igyekezett a Szentszéket arra ösztönözni, hogy a moldvai örmények körében missziót végezessen.⁶⁴³

A püspöknek ugyanakkor saját nyája mellett foglalkoznia kellett a magyar katolikus hívekkel is. Tekintettel arra, hogy Illyés András erdélyi megyéspüspöknek nem sikerült tartósan megvetni a lábát Erdélyben, továbbra is Oxendio maradt a Guberniumban a

évek elején a moldvai Suceavában vagy Iași-ban hunyhatott el. ASV, ANV. Vol. 196. fól. 242+249.

⁶⁴² Rudolf Bzensky 1701-ben már arról írt, hogy Oxendio felekezeti szempontból kézben tartotta az erdélyi örmény közösséget. „*Ab praesentia Oxendii Virziresky Aladiensis Armenorum Episcopi cuius dioecesani e Moldavia transierant in Transylvaniam, et cum antecessore Episcopo Minas, e iuratis haereticis erroribus, in gremium Catholicae Ecclesiae suscepti, stationes in Transylvania stabiles obtinuerunt.*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 29. 346. p.

⁶⁴³ APF SOCG, Vol. 535. fól. 346.

legmagasabb rangú római katolikus főpap. Ezt indokolja az erdélyi obszerváns ferences kuzstosz, François Nizet 1700-ra datált, a Propaganda Fidéhez küldött levele. A szerzetes arra kérte a Propaganda Fide bíborosait: tekintettel arra, hogy a jelzett időszakban nem volt Erdélyben rezideáló püspök, a miséken engedélyezzék Oxendio számára a két-három éves szentelt olaj használatát. Vagy ha erre nincs lehetőség, akkor az örmény unitus püspök – mint a legmagasabb rangú erdélyi római katolikus pap – szentelhesen olajat.⁶⁴⁴ Ennek jóváhagyásáról ugyan nincs tudomásunk, de a kérés egyértelműen azt jelezte, hogy az erdélyi katolikusok körében Oxendiónak jelentős tekintélye lehetett. Ezt jelzi többek között, hogy Illyés András püspök kényszerű távolléte miatt 1700-ban Oxendio püspök szentelte fel a mikházi obszerváns ferences kolostor templomát.⁶⁴⁵

A moldvai misszió megszervezésének előestéjén Oxendio helyzete azonban nem volt stabil. Ennek okát maga abban látta, hogy hívei száma napról napra fogyatkozott, amit egyrészt a kitelepüléseknek, másrészt az 1697–1699 közötti hittagadásoknak tulajdonított.⁶⁴⁶ Bonalini – nyilvánvalóan a püspök utasítására – 1700. március 8-án levelet küldött a Propaganda Fidének, amelyben kérte a bíborosokat; engedélyezzék a püspöknek és saját magának, hogy Moldvába visszatérhessenek a visszatelepült örményeket megtérítésére.⁶⁴⁷ A

⁶⁴⁴ „*Ut concedatur factus utendi oleo sacro antiquo ad duos vel tres annos ad evitandum conscientiae gravamen, seu licentia concedatur illud extra tempus consecrandi per Illustrissimum Dominum Episcopum [Oxendium Virziurescum] Armenorum pro tempore, cum ob distantiam episcoporum ac viarum pericula in singulos annos novum procurare vix hactenus possibile fuerit, nec nisi rarissime Episcopi Armenorum praesentia frui concedatur in Coena Domini.*” Tóth, 2005. 2941–2942. p.; Az idézett forrást lásd: APF SOCG, Vol. 537. fol. 225.; François Nizet kuzstoszlól lásd: Galla, 2005. 288–292. p.

⁶⁴⁵ Bárány, 1888b. 103. 106. p.; Erősítendő az unitus hitet az örmény lakosságban, a püspök 1700. augusztus 1.-én Besztercén megalapította az első örmény vallásos társulatot (konfraternitást). Ez volt a tímármestereknek *Istenünk Szent Anyja* nevű társulata. A vallásos társulat korai tevékenységéről nincsenek információink, mert az a Rákóczi-szabadságharc és a Szamosújvárra történő átköltözés miatt gyakorlatilag megszűnt létezni. Ezt később Stefan Stefanowicz Roszka címzetes püspök, apostoli vizitátor szervezte újjá Szamosújváron 1729. szeptember 6-án. (Valójában Roszka 1729. évi erdélyi vizitációi során tizenkét örmény vallásos társulatot hozott létre: ötöt Szamosújváron, ötöt Ebesfalván, a későbbi Erzsébetvárosban, és kettőt Gyergyószentmiklóson.) Az apostoli vizitátorként tevékenykedő címzetes püspök a társulat (újjá)alapító dokumentumában megemlítette, hogy Oxendio püspök, mint alapító, emlékre évente két misét (pataragot) kell tartani. „*Amenapatw iēr Ōgsēntios episkoposin hogun hamar, ornor ays elbayru't'ean arāji saħmanic'in ēdilē u ays k'alak 'is šinman u žolovr't'ean hogewor alēkin patčar' ēdilē pi' tan amēn tari erku pataragi.* [Nagy tiszteletű Oxendio püspök úr jó lelki üdvéért, az igaz testvériség alapítójaért, valamint a városnak felépítéséért, és e város népének igaz lelki boldogulására minden évben két misét tartsanak.]” Erről lásd: SZTMK, no. 32.; A vallásos társulatokról lásd Roszkiának 1730-ban a Propaganda Fidéhez írott jelentését: „*Ho istituto dodici confraternità, cinque in Szamosujvar, che ora si chiamo Armenopoli, altre cinque in Ebesfalva, e due in Giorgio con una gran contentezza di quei popoli.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 250.; „*Ho istituto dodeci confraternità, cio è, cinque in Szomusjvar, che ora per i privilegi cesarei si chiama Armenopolis, cinque in Ebesfalva, e due in Giorgio, con una gran contentezza di quel popolo.*” APF SC, Fondo Armeni. Vol. 9. fol. 251–252.; Lásd erről: DaSean, 1895. 680. p.; A mechtarista Fáraó Simon szerint Roszka Csikszépvízen is alapított egy vallásos társulatot Szentháromság néven 1730-ban. Itt némi ellentmondás van, mert Roszka Propaganda Fidéhez írott levelei egyáltalán nem erősítik meg a nevezett vallásos társulat létezését. Ráadásul ekkor a csikszépvízi örmény kolónia a már említett 1694. évi tatár betörés óta nem létezett. Lásd erről: Fáraó, 1888. 48. p.

⁶⁴⁶ Petrowicz, 1988. 99–100. p.

⁶⁴⁷ APF SOCG, Vol. 535. fol. 347+350.

teatinus szerzetes kérésének nyomatékosítására ehhez mintegy hozzáfűzte: a Szentszék számára sem lenne haszontalan, ha az egész moldvai örmény közösséget is sikerülne megnyerni a katolikus vallásnak.

A levél jól tükrözi Oxendio igazi elképzelését: egy nagy összefüggő egyházmegyében szerette volna egyesíteni az unitus erdélyi és moldvai örményeket. A jövőbeni unitus erdélyi-moldvai örmény püspökség székhelyéül Suceava örmény Szent Oxián-monostorát tartotta a legalkalmasabb helynek, amely ekkor lengyel erődként is funkcionált.⁶⁴⁸ Ezt azzal támasztotta alá, hogy 1668-ig – azaz Minas püspök és híveinek Erdélybe történt meneküléséig – Suceava volt a moldvai örmény apostoli püspökség központja. Oxendio és hívei 1700 májusában a moldvai misszió jelentőségét azzal is kívánták indokolni, hogy szerintük a moldvai örménység az eĵmiacini (örményországi) katolikus egyházi joghatósága alatt állt. Így állandóan fennállt annak a veszélye, hogy az „eretnek” örmény egyházfő papokat küldhet Moldva érintésével Örményországból Erdélybe az ottani örmények visszatérítésére. Ezt szerintük egy, a Szentszék által jóváhagyott és jól szervezett misszióval meg lehetne megakadályozni.⁶⁴⁹ A misszió ötlete ugyanakkor nem nyerte el sem a varsói nuncius, sem Hunanean leMBERGI érsek tetszését, mert a hittérítést maga Hunanean szerette volna irányítani. Ezért igyekeztek Oxendio és Bonalini küldetésének gátat vetni.⁶⁵⁰

Oxendio és Bonalini azonban kitartottak elképzelésük mellett. Ajánlólevelet kért a Propaganda Fidéttől, a bécsi nunciustól, valamint a moldvai fejedelemtől, hogy megkezdhessék missziójukat Moldvában.⁶⁵¹ Kérésüket a Szentszék felé egyrészt azzal indokolták, hogy az 1690-es évek eleje óta sok örmény települt vissza Erdélyből Moldvába, másrészt értesüléseik szerint a török és a tatár dúlások miatt az ottani örmény apostoli templomok használaton kívül voltak. Ezeket az épületeket pedig érdemes lenne a római katolikus egyház számára megszerezni és lefoglalni.⁶⁵²

Folyamodványuk kapcsán el lehet játszani azzal a gondolattal, hogy Oxendio püspök a moldvai örmény püspökség megszerzésére áhítozhatott. Hiszen ő maga is Moldvából származott és egyik titokban dédelgetett vágya lehetett, hogy a szülőföldjén maradt, illetve az

⁶⁴⁸ A Suceavában található Szent Oxián örmény monostorról, amely egykoron az örmény apostoli püspökségnek adott helyt Moldvában, Francesco Antonio Renzi da Stipide konventuális ferences misszionárius is beszámol. 1692. október 23-án Edoardo Cybónak írt levelében. APF SC, Fondo Moldavia. Vol. 2. fól. 345–346.; APF SOCG, Vol. 536. fól. 318–329. Vol. 539. fól. 178–179.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 21. 81. p.; Lásd erről: Sávia, 1997a. 388. p.; Benda, 2003. 717. p.

⁶⁴⁹ ASV, ANV. Vol. 196. fól. 245–246.

⁶⁵⁰ Uo.

⁶⁵¹ Uo. fól. 248–249.

⁶⁵² Uo.

oda visszatelepült örmény nemzettársait megnyerje az uniónak.⁶⁵³ A püspök informálta továbbá a Propaganda Fidét arról is, hogy a konstantinápolyi örmény apostoli pátriárka is bele akar avatkozni az ügybe. Ezért a bécsi udvar segítségével el kellene érni a konstantinápolyi nagykövetnél, hogy járjon közbe ügyükben a szultánnál, és az ottani örmény pátriárkánál, tudniillik ne akadályozza hittérítői tevékenységüket.⁶⁵⁴

A missziószervezés mellett az 1700. esztendő fontos változást hozott az erdélyi örmények számára. A beszercei szászokkal, valamint Aporral történt konfliktusokat követően a püspök közreműködésével a bécsi udvartól megkapták a gerlai uradalmat, a majdani Szamosújvár vagy Örményváros területét, ahová tizenkét évvel később az örmények áttelepültek Besztercéről és a környező falvakból.⁶⁵⁵

Bonalini fent említett levélére reagálva 1700. április 26-án összeült a Propaganda Fide. A bíborosok rövid mérlegelés után az ügyet a varsói nuncius elé utalták. Egyúttal arra is kérték a nunciust, hogy küldje az ekkor Lembergben tartózkodó Nersesowiczot a moldvai fejedelmi udvarba, hogy érdeklődjön a misszió végett örmény egyházi ügyekben.⁶⁵⁶ Francesco Pignatelli varsói nuncius mindazonáltal kapcsolatba lépett Hunanean érsekkel és Accorsi prefektussal is, tudakozódva tőlük Oxendio moldvai missziójáról.⁶⁵⁷ A nuncius egyidejűleg felhívta Fabroni titkár figyelmét, hogy a misszió kérdésében Oxendio az Elia Mendrul-ügy miatt alkalmatlan. Pignatelli továbbá attól tartott, amennyiben Oxendio szabad kezet kap a moldvai örmény missziók vezetésére, ezek a konfliktusok akár Moldvára is áterjedhetnek. Ezért a feladat koordinálására és a misszió vezetésére – mintegy ellenőrizve Oxendiot – Nersesowiczot ajánlotta a Propaganda Fidének. Meglátása szerint ugyanis Nersesowicz jobban szót tud érteni majd a moldvai hatóságokkal, és könnyebben tárgyal a moldvai fejedelmi udvarral is. Oxendiot pedig mintegy Nersesowicznak kellene alárendelni.⁶⁵⁸ A Propaganda Fide 1700. szeptember 27-i ülésén elfogadta a varsói nuncius javaslatát.⁶⁵⁹

Pignatelli a Propaganda Fide döntésének ismeretében most már teljes mellszélességgel kiállt jelöltje, Nersesowicz küldetése mellett. Sőt a nuncius anélkül, hogy előzetesen egyeztetett volna a Propaganda Fidével, maga bocsátkozott tárgyalásokba a moldvai

⁶⁵³ Uo.

⁶⁵⁴ Uo.

⁶⁵⁵ Iliá, 1730. 67. p.; Bárány Lukács hozzáfűzi, hogy Oxendio 1695-ben Szamosújváron mozdítható oltárkövet szentelt fel az ottani templomban. Ez képtelenségnek tűnik, mivel ekkor a város még nem épült fel. Szamosújvár első kőtemplomát, az úgynevezett Salamon-templomot jóval a püspök halála után (1715) 1722-ben szentelték fel. Bárány, 1888b. 102–103. p.; Szongott, 1901. 65. p.

⁶⁵⁶ APF Acta SC, Vol. 70. fol. 103–105.; APF SOCG, Vol. 535. fol. 352.

⁶⁵⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 615.

⁶⁵⁸ Nilles, 1885. 922–923. p.

⁶⁵⁹ APF Acta SC, Vol. 70. fol. 341–346.; APF SOCG, Vol. 536. fol. 418.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 670.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 98. 100. p.

fejedelemmel.⁶⁶⁰ A tárgyalásokhoz némi támpontot nyújthat a nuncius 1701. március 9-én Barberini bíborosnak, a Propaganda Fide prefektusának, írott levele, amelyben hivatkozott Bonalini 1701. február 5-én Gyulafehérvárról hozzá intézett levelére. Bonalini beszámolt arról, miképp tárgyaltak az erdélyi örmények Cantemir fejedelemmel a Moldvába küldendő misszióról. Azonfelül az is nyilvánosságra került, hogy Oxendio több alkalommal levelet váltott a moldvai fejedelemmel. Ezekben arra kérte őt, hogy hadd vezesse vissza Moldvában élő örményeit Erdélybe. Sőt állítólag Oxendio egy ízben személyesen is járt a fejedelemmel, aki előtt kifejtette, gondoskodni kell a moldvai örmény templomokról, és ki kell terjeszteni a moldvai örményekre a római katolikus egyház joghatóságát. Ez utóbbit pedig közvetlenül maga a Propaganda Fide gyakorolná. Ha ez esetleg nem valósulna meg, akkor Hunaneanhoz kell fordulni, aki a püspök szerint szívesen állna a moldvai örmény unitus püspökség élére.

Pignatelli közben ismételten sürgette a Propaganda Fidét, hogy ne Oxendiót, hanem a szerinte tapasztaltabb és rátermettebb Nersesowiczot küldjék Moldvába.⁶⁶¹ A nuncius úgy látta, hogy csak így lehet a leggyorsabban megakadályozni Oxendio missziós szándékát. Ezt a véleményét újra azzal indokolta, hogy Oxendio csak botrányt és békétlenséget okozott az erdélyi közösségben, durva és konfrontatív vezetési stílusával pedig meggátolhatja a moldvai örmények unióját.⁶⁶² A moldvai fejedelem viszont Oxendio számára adott engedélyt, hogy Moldvában tevékenykedjen. Sőt mind neki, mind Bonalininek menlevelet adott.⁶⁶³

A varsói nuncius közben mit sem tudott a moldvai fejedelem hozzájárulásáról. Ő továbbra is annak a korábban hangoztatott véleményének adott hangot, hogy Oxendio nem alkalmas a moldvai misszió vezetésére.⁶⁶⁴ Továbbra is erősen „lobbizott” annak érdekében, hogy ne Oxendiónak, hanem Nersesowicznak adják a misszió vezetését. Ezt ismételten azzal indokolta, hogy az Erdélyből visszatelepülő örmények éppen Oxendio tevékenysége és valláspolitikája miatt hagyták el a fejedelemség területét.⁶⁶⁵

Oxendio a hozzá eljutott hírek alapján érintkezésbe lépett Pignatellivel, hogy meggyőzze igazáról. Azt kérte tőle, mivel moldvai születésű volt, hadd vezethesse a missziót. Arról is meg kívánta győzni a nunciust, hogy semmivel sem alkalmatlanabb Nersesowicznál a munka elvégzésére.⁶⁶⁶ Kérése azonban nem talált meghallgatásra. A Propaganda Fide 1701. június

⁶⁶⁰ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 670.

⁶⁶¹ Uo. fol. 613–614.

⁶⁶² Uo.

⁶⁶³ APF SOCG, Vol. 539. fol. 180.; Erről Nicolae Costia, a moldvai fejedelmi udvar titkára külön levélben is értesítette Oxendio püspököt és Bonalinit. APF SOCG, Vol. 539. fol. 181.

⁶⁶⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 708.

⁶⁶⁵ APF SOCG, Vol. 539. fol. 182–183.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 708.

⁶⁶⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4. fol. 709.

27-i ülésén minden fenntartás nélkül elfogadták, illetve jóváhagyták Pignatelli korábbi előterjesztését. Így Nersesowicz indult el a moldvai misszióra.⁶⁶⁷

Nersesowicz Moldvában tárgyalásokba bocsátkozott a fejedelmi udvarral. Annak ellenére, hogy a moldvai fejedelmi udvartól ő is megkapta a jóváhagyást, nem tudott komoly sikereket felmutatni. A helyi ortodox klérus ugyanis nem nézte jó szemmel, hogy egy idegen katolikus püspök tevékenykedik a fejedelemségben. Az ortodoxok attól tartottak, hogy a püspök nemcsak az apostoli örömeiket, hanem a románokat is át akarja téríteni. Azok az örömeik, akik Erdélyből települtek vissza Moldvába, mindent elkövettek annak érdekében, hogy moldvai társaik semmilyen körülmények között ne katolizáljanak. A misszió ráadásul azért is kudarcra volt ítélve, mert a moldvai örömeik számarányukat tekintve jóval erősebbek voltak az erdélyiekénél. Papaik pedig mindenféle uniós kezdeményezést gyanakvással fogadtak mind katolikus, mind ortodox részről. A moldvai örömeik körében ugyanis még mindig elevenen élt a Nikol Torosowicz-féle lengyelországi unió, valamint Oxendio erdélyi viszályainak emléke. Sőt, Nersesowicz jelentése szerint, az Erdélyből visszatelepült örömeik makacsul ragaszkodtak ősi apostoli hitükhöz. Ők voltak azok, akik a leghatározottabban léptek fel az egyesülés ellen.⁶⁶⁸ Nersesowicz missziójának sikertelenségében komoly szerepet játszott Khrisztofórosz nevű görög szerzetes, a moldvai fejedelem tanácsadója is. Az ortodox szerzetes igen erőteljes propagandát fejtett ki a fejedelemség területén tevékenykedő „nyugati szakadár” misszionáriusok ellen. A nem egészen egy évig tartó misszió után Nersesowicz visszatért Lembergbe, és végleg letett a moldvai örömeik körében végzendő misszióról. Moldvai missziójának eredménytelenségéről értesítette a Szentszékét is.⁶⁶⁹

Oxendio Nersesowicz kudarcra után sem tett le a moldvai misszióról, habár a püspök elképzeléseit egy váratlan esemény akadályozta. 1703. február 1-jén váratlanul elhunyt jobb keze és vikáriusa, Bonalini szerzetes. A teatinus misszionárius halála akkor következett be, amikor a püspök őt titokban Moldvába akarta küldeni.⁶⁷⁰ Az új helyzet miatt Oxendio a Propaganda Fide segítségét kérte, tudniillik Bonalini helyére küldjenek ki alkalmas személyt.⁶⁷¹ Több személy merült fel pótlására. Szóba jött az erdélyi kötődéssel is rendelkező

⁶⁶⁷ APF Acta SC, Vol. 71. fol. 177–179.

⁶⁶⁸ APF Acta SC, Vol. 72. fol. 237–240.

⁶⁶⁹ APF Acta SC, Vol. 73. fol. 41.; ASV, ANV, Vol. 196. fol. 256.; Vö. erről még Barberini prefektusnak 1702. szeptember 4-én a bécsi nunciushoz írott levelét: ASV, ANV, Vol. 196. fol. 257.

⁶⁷⁰ Halálának körülményeiről Oxendio püspök csak három hónappal később számolt be a Propaganda Fidének. Bonalini Bécsből Erdélybe menet betegedett meg. A románok laktak Csergén ápolták, amikor álmában érte a halál. Oxendio fájdalmasan jegyezte meg: a teatinus misszionárius és vikárius úgy távozott el az élők sorából, hogy nem volt körülötte egy római katolikus pap sem, aki feladta volna számára az utolsó kenetet. Jelentése végén Oxendio püspök megjegyezte, hogy Bonalini halála érzékeny veszteségként érte őt. Lásd ezt: APF SOCG, Vol. 545. fol. 243., 245.

⁶⁷¹ Egy másik olasz teatinus szerzetes, Francesco Tucci Lembergől arról írt, hogy Giuseppe Bonalinit akkor érte

Stefan Stefanowicz Roszka, aki ekkor Kameniec-Podolskiban teljesített szolgálatot. Hunanean azonban nem akarta őt elengedni.⁶⁷² Szóba került az akkor Besztercén tevékenykedő Lazar Budachowicz is. Őt azonban Oxendio alkalmatlannak találta, mert az Elia Mendrul-ügy során szembe fordult vele, és engedetlennek mutatkozott vele szemben.⁶⁷³ Oxendio számára megoldásnak tűnhetett egyik fiatal tehetséges tanítványa, Elia Budachowicz is. Ő azonban tizenkilenc éves kora miatt még tapasztalatlannak tartotta a vikáriusi feladatok ellátására.⁶⁷⁴ Így Oxendióknak elegendő segítség híján le kellett mondania a moldvai misszió tervéről.⁶⁷⁵

A következő évek változást hoztak Erdély történetében. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca (1703–1711) Erdélyre is kiterjedt. Rákóczit erdélyi fejedelemmé választották, és fejedelmi hatalmát egészen 1707 végéig fenn is tudta tartani. Ebben az időben az erdélyi katolikusok igen nehéz helyzetbe kerültek. A protestáns nemesség és az egyházak visszakövetelték templomaikat, amelyeket 1691 után vettek el tőlük a katolikusok. Ebben a kényes politikai helyzetben gyakorlatilag ellehetlenítették az Erdélyben működő szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták és domonkos-rendiek) tevékenységét is.

Az örményeket is érzékenyen érintették az 1703–1704-ben történt politikai változások. Oxendiót mint „labanc” püspököt 1704 tavaszán Szászhermánynál elfogták és fogságba vetették. Közel három évig raboskodott Munkács várában, mivel nem volt hajlandó hűséget fogadni Rákóczinak.⁶⁷⁶ Csak 1707 januárjának elején szabadult ki fogságából. Azzal a

a halál, amikor moldvai misszióját igyekezett előkészíteni. Lembergbe Accorsi prefekthusoz indult volna stratégiai egyeztetésre. Onnan majd pedig Moldvába szeretett volna menni. Tucci hozzátette, hogy korábban Bonalini Bécsben száz scudo dologi költségre is szert tudott tenni. Bonalini haláláról és temetéséről Davia bécsi nuncius is beszámolt. Ezek szerint Bonalinit a mikházi obszerváns ferences kolostorban helyezték végső nyugalomra. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 34–35., 550., 555.; Davia bécsi nuncius tolmácsolta Oxendio kérését, hogy tekintettel arra, hogy Bonalini kiváló missziós munkát végzett Erdélyben, személyét mindenképp pótolják. APF SOCG, Vol. 545. fol. 244–245.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 35.

⁶⁷² APF SOCG, Vol. 545. fol. 244.

⁶⁷³ Uo.

⁶⁷⁴ APF SOCG, Vol. 545. fol. 245.; Stanislawówból 1704. február 18-án Stefan Stefanowicz Roszka szintén írt, Oxendio püspök és Bonalini megbukott moldvai kísérletéről. Néhány héttel korábban viszont maga Roszka tett látogatást a moldvai fejedelemség területén. Szomorúan állapította meg, hogy az Erdélyből Elia Mendrul vezetésével visszatelepült örmények az ottani örmény apostoli püspök és a moldvai fejedelem állítólagos hívásának eleget téve települtek át Moldvába. Ők mindannyian apostoli vallásúak voltak, azaz elhagyták a katolikus hitet. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 101.

⁶⁷⁵ A Propaganda Fidének viszont beszámolt arról, hogy híveinek kevés a temploma: és ami van, nagyon rozoga és silány állapotban leleldzik. Többnyire fából összeeszkábált, templomnak alig nevezhető épületekről tesz említést Csikszépvizen, Marosfelfalun és Bátoson. Megemlékezett arról is, hogy Erdélyben sok román már (görög) katolikus, és hogy milyen áldozatos munkát végeznek a szakadárók között a konventuális ferencesek, a jezsuiták, valamint a nagybányai piaristák. Lásd erről: APF SOCG, Vol. 545. fol. 245.

⁶⁷⁶ A jereváni Matenadaranban található örmény kézirat szerint Oxendiót a katolikus vallású Mikes Mihály kuruc „kapitány” ejtette fogságba. Lásd erről: MA, Ms. no. 1708.; MOL, G 16. I. 2. d. no. 520.; APF SOCG, Vol. 558. fol. 20.; Lásd erről: Bžskeanc’, 1830. 128. p.; Lukácsy, 1859. 18–19. p.; Petrowicz, 1988. 102. p.; Mikesről lásd még: Tóth, 2005. 3002. 3018. p.; Bárány szerint Jean Louis Rabutin de Bussy császári generális Oxendiót és Mikes Mihályt küldte ki a lázongó székelyek lecsendesítésére, de útközben mindkettőjüket elfogták Úgron János

feltétellel, hogy elhagyja a Rákóczi ellenőrzése alatt álló területeket, így Erdélyt is. Ezután Lengyelországba távozott, ahonnan nem sokkal később beszámolt a Propaganda Fidének a vele történekről.⁶⁷⁷ Kényszerű munkácsi fogságának okát elsősorban azzal indokolta, hogy nem volt hajlandó örök hűséget fogadni a magyarok „rebellis” vezetőjének. Hangsúlyozta, hogy II. Rákóczi Ferenc katolikus hite ellenére a római egyház esküdtt ellensége. Ezer és ezer templomot foglaltatott le az eretnek protestánsok számára. A jezsuiták, a ferencesek, valamint a domonkosok állandóan zaklatásnak voltak, és vannak kitéve. Sőt a saját szemével is meggyőződött erről: amikor szabadulása után Kassán erőszakkal koboztak el egy templomot Rákóczi hívei a katolikusoktól, és adták oda a kálvinistáknak.⁶⁷⁸ Szerinte amit a kurucok és Rákóczi Magyarországgal és Erdéllyel műveltek, az nem volt más, mint istenkáromlás. Sajnálattal volt kénytelen tudomásul venni, hogy az erdélyi örmények egy része elhagyta Erdély területét, és visszatelepült Moldvába. Az örmények megmaradt másik része pedig szétszórva élt Besztercén, Ebesfalván, Petelén, Bátoson, Marosfelfalun, Remetén, Görgényszentimrén, Ditróban és Gyergyószentmiklóson. Mivel Rákóczi hívei minden vagyonától megfosztották, nem tudott Erdélybe eljutni. Így gyakorlatilag senki sem volt, aki az örmények egyházi ügyeit intézhette volna.⁶⁷⁹

Időközben Oxendio Lengyelországból Bécsbe távozott, ahol találkozott Marco Antonio Santini interim-nunciussal, akinek beszámolt az őt ért megpróbáltatásokról. A Szentszék azzal kárpótolta őt, hogy kiutalta a neki az elmúlt öt évben ki nem fizetett járandóságát.⁶⁸⁰

hadnagy kurucai. Mikes Mihály főbíró átállt a kurucok oldalára, az örmény unitus püspök viszont nem, és ezért hurcolták el Munkácsra. Bárány, 1888b. 105. p.; Bárány ezt Cserei Mihálytól vette át, aki a következőképp adta elő a történeteket: „*Generál Rabutin megértvén a székelyek rebellióját, az örmény püspököt [sic! Oxendio] Mikes Mihállyal, ki háromszéki főkapitány, de akkor Szebenben vala kiküldi, hogy menjenek ki a székelysége, s csendesítsék meg a rebelliót. Egnéhány német kisíri vala őket. Mikor közel Brassóhoz érkeztenek volna, a háromszéki kurucok Hermán nevű szász faluban lévén, hírekkel esék Mikes jövetele, sok százan eleiben mmenének, a németek békivel elszaladának Brassóban, Mikes Mihály beteges lévén, elfogatik az örmény püspökkel együtt, rája tódula a sok bolond paraszt popule, s egnéhányszor a szállásán is meg akarták ölni, ha egnéhány régi maga szolgái, kik már a kurucok közt valának, meg ne oltalmazzák. Erdélyből kiviszik Rákóczihoz, ott csakhamar kuruccá lón, noha a német császárnak sok grátiáját vette vala ő is. Generálisságra promovéaltaték, Erdélyben bejövve, s ő égettette el azután a brassai szászoktól nagy nehézség van ellene. Az örmény püspököt is eléggé kényszergeté Rákóczi, hogy az ő hűségire álljon, de rá nem veheté, sokáig raboskodtatá, utoljára elbocsátá, Bécsben felmene, onnan Erdélybe vissza.*” Cserei, 1983. 339. p.; Magyarai, 1994. 44–45. p.; Ezt átveszi: Heckenast, 2005. 456. p.; Szádeczky–Kardoss Lajos a Rákóczi-szabadságharc erdélyi vonatkozásában nem tett említést sem Oxendio püspök kuruc fogságba eséséről, sem az erdélyi örményekről. Szádeczky–Kardoss, 1907. 3–24. p.; Mikes Mihály fogságbaeséséről lásd: Bíró–Boros, 1941. 91. p.; Rákóczi Ferenc emlékirataiban szintén nem emlékezik meg Oxendio püspököt. Művében csupán Mikes Mihály és gróf Pekry Lőrinc fogságbaesésének körülményeiről számolt be. Lásd erről: Rákóczi, 1951. 77–78. p.

⁶⁷⁷ APF SOCG, Vol. 558. fol. 20.; MOL, G 19. II. 2. e/A.

⁶⁷⁸ Uo.

⁶⁷⁹ Uo.

⁶⁷⁹ APF SOCG, Vol. 558. fol. 21–22. fol. 23.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 256. fol. 290.; BEKK, Coll. Hev. Vol. 8. 61. p.

⁶⁸⁰ APF SOCG, Vol. 558. fol. 23.

Oxendio beszámolóinak ismeretében a Propaganda Fide 1707. március 14-i ülésén engedélyezte, hogy a püspök visszatérhet akár Erdélybe, akár Moldvába.⁶⁸¹ Ennek következtében Oxendio nem sokkal később ajánlólevelet kért a Propaganda Fidétől, I. Józseftől, valamint Mihail Racovița moldvai fejedelemtől, hogy folytathassa hittérítői tevékenységét Erdélyben és Moldvában.⁶⁸²

A Propaganda Fide 1707. május 23-án elfogadta Oxendiónak azt a kérését, hogy ajánlólevelet kapjon erdélyi missziójára. Moldvára vonatkozó kérését az ügy időszerűtlenségére, valamint a korábbi missziós kudarcokra hivatkozva azonban elutasították.⁶⁸³ Ennek ellenére Oxendio 1707 májusában mégis elindult Moldvába, de nem sokkal megérkezése után olyan nagy gyűlölet, valamint ellenézés fogadta, hogy az azonnali visszatérés mellett döntött. 1708-ban, miután Erdélybe ment, meg kellett tapasztalnia mennyire szétzilálódott a nyája.⁶⁸⁴

A Propaganda Fide 1708. november 26-i ülése a bitorosok is megállapodtak, hogy Oxendio vezetésével Moldvában gyakorlatilag újra kell kezdeni az egész missziót az örmények körében.⁶⁸⁵ A bécsi interim-nuncius 1708. szeptember 3-án már arról értesítette a Propaganda Fidét, hogy Oxendio ismét Moldvába indult misszióra. A varsói nunciustól is ajánlólevelet kapott, hogy könnyebben tudjon a fejedelemség területére eljutni.⁶⁸⁶ Oxendio ráadásul magától a Szentszéktől is megkapta a jóváhagyást a missziók végzésére. Ez azért is volt meglepő, mert egy évvel korábban a Szentszék nem járult hozzá moldvai missziójához.⁶⁸⁷ A püspök missziójáról pontos információink nincsenek. Oxendio csak munkácsi fogságáról és

⁶⁸¹ Ekkor a spanyol örökösödési háború miatt nem volt szívélyes a viszony a Szentszék és Bécs között, ezért nem volt kinevezett nuncius. Emiatt a Propaganda Fide Marco Antonio Santininek címezte utasításait. APF Acta SC, Vol. 77. fol. 67.; APF SOCG, Vol. 558. fol. 24.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 101., 256.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 102. p.

⁶⁸² Petrowicz, 1988. 103. p.

⁶⁸³ APF Acta SC, Vol. 77. fol. 145–146.

⁶⁸⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 288.; A püspök 1708-ban rövid időre Erdélybe is vissza tudott térni, de a néhány hónap múlva kitörő pestisjárvány miatt hamarosan távozni kényszerült. Rövid tartózkodása idején vizitációt tartott Ebesfalván, ahol pappá szentelte fel, és a település plébánosává nevezte ki Yovhannēs Ędilbēyt. Hivatalosan ekkortól számították az ebesfalvi örmény unitus plébánia megalapítását. Lásd erről: Lukácsy, 1859. 79. p.; Bárány, 1888b. 103. p.; Bzensky Annotatio menstrua in modum diarii de mense Augusti 1709 című munkája szerint 1708-ban Oxendio Brassóban, az ottani örmény közösségben folytatott térítő tevékenységét. „*Accesit ad operationem Coronensem 14 Maii 1708 Reverendissimus Oxendius Virzirescus Epsicopus Aladiensis (dioeceseos Hyberniae) et ad Armenos in Transylvania vicarius apostolicus, qui post triennalem apud Rakotzianos captivitatem eliberatus, veterem Bistritzio civitate Transylvana stationem, cum non paucis Armenorum familiis, transtulit Coronam, ubi suas armenorum oves e quibus permulctae schismatico-haereticae numerantur, continuat purgare, ac unire [cum] Ecclesia [Catholica Romana].*” BEKK, Coll. Hev. Vol. 8. 61. p.; Bzensky arról is említést tett, hogy Oxendio Szebelébi halála miatt (Antalfly kinevezéséig) az erdélyi római katolikus püspöki vikáriusi hivatalt is átmenetileg ellátta. BEKK, Coll. Hev. Vol. 8. 57. p.

⁶⁸⁵ APF Acta SC, Vol. 78. fol. 660–661.; Lásd erről: Govrickan, 1896. 131 p.; Petrowicz, 1988. 103. p.

⁶⁸⁶ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 288.

⁶⁸⁷ Uo. fol. 290.

moldvai missziójának tervéről számolt be ismét a Propaganda Fidének, rövid erdélyi tartózkodásáról viszont nem.⁶⁸⁸

Oxendio soron következő moldvai missziójáról (vagy kísérletéről) a források hiányában szintén nincsenek információink. Erdélybe csak 1710-ben a politikai helyzet rendeződése után tért véglegesen vissza.⁶⁸⁹ Damiano Virmond t báró, császári altábornagy erről levelében értesítette a Szentszékét. Ebben az erdélyi örményekről megjegyezte, hogy Oxendio kényszerű távolléte miatt sokan újból eretnekek lettek.⁶⁹⁰

4.13. Oxendio püspök 1710. évi jelentése az erdélyi örményekről

Oxendio Virmond t levelére reagálva egy részletes jelentésben cáfolta meg a Propaganda Fidének az altábornagy kijelentését.⁶⁹¹ Azaz elsődlegesen azt kívánta bizonyítani, hogy az erdélyi örmények körében már nincsenek „divatban” az eretnek szokások. Az irat levél tartalmát tekintve sokkal több, mint egy egyszerű jelentés. A dokumentum ugyanis jól tükrözi Oxendiónak a katolicizmusról alkotott felfogását, missziójának és az erdélyi örményeknek a történetét, valamint viszonylag pontos képet nyújt az örmény közösség korabeli helyzetéről.

Oxendio három, egymástól jól elkülöníthető részben fejtette ki nézeteit. Az első fejezetben az erdélyi örmények betelepüléséről szól. Utal arra, hogy az örmények Minas apostoli örmény püspök és papjai vezetésével a románok és a tatárok pogromjai elől menekültek Moldvából és Podóliából. Pontosan megnevezi azokat a területeket, ahol az örmények megtelepedtek Erdélyben, úgy Székelyföld Csík, Gyergyó, és Háromszék „tartományait”, valamint a szászok lakta Besztercét. Szerinte az örmények eredendően csak átmenetinek gondolták az erdélyi megtelepedést, mert a „nehéz” idők elmúltával vissza akartak térni eredeti hazájukba.

Milyen vallási közeg fogadta az „eretnekségben” élő örményeket veti fel a kérdést: Székelyföldön katolikus magyarok éltek, míg Besztercén luteránus szászok. A Besztercén

⁶⁸⁸ Elmondta, hogy munkácsi fogsága után rögtön Krakkóba távozott. Onnan Lembergbe szeretett volna eljutni, de az időközben kitört pestisjárvány miatt a várost el kellett hagynia. Jelezte, hogy szeretne minél előbb Erdélybe visszatérni, de a politikai és az egészségügyi helyzet ezt nem teszi számára lehetővé. Ezért Bécsbe, majd onnan Erdély érintésével szeretne Moldvába és Havasalföldre eljutni. Levele végén ismét megjegyezte: nagyon rettegett attól, hogy Erdélyben hívei főpásztor nélkül maradnak, és ezért az unió esetleg elbukhat. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 703.

⁶⁸⁹ Damiano Virmond t báró, császári generális erről értesítette a Propaganda Fidé t. Az erdélyi örményekről megjegyezte, hogy Oxendio püspök több éves kényszerű távolléte miatt sokan újból eretnekek lettek. Lásd erről Virmond t (1710. május 23-án) levelét Giuseppe Sacripante bitorosnak. APF SC, Fondo Armeni. Vol. 6. fol. 206–207.

⁶⁹⁰ Lásd erről a császári altábornagy levelét Giuseppe Sacripante prefektusnak (1710. május 23-án). APF SC, Fondo Armeni. Vol. 6. fol. 206–207.

⁶⁹¹ Címe: Relazione della nazione Armena habitante in Transilvania. Pontos keltezése és helye ismeretlen. Csak a keletkezés évét ismerjük: 1710. ASV, ANV. Vol. 196. fol. 265–268.; A kútfőt említi Vanyó Tihamér 1986-ban megjelent monográfiája is. Vanyó, 1986. 180. p.

megtelepedő örményeknek mindig hátrányos megkülönböztetésben volt részük: csak a város kőfalain kívül lakhattak, és közös templomot kellett használniuk a katolikus magyarokkal. Ezért egy csoportjuk a szintén szász alapítású Bátorra költözött, ahol nem volt részük hátrányos megkülönböztetésben és atrocitásoktól sem kellett tartaniuk. Besztercéről örmény csoportok távoztak a katolikus és református magyarok lakta Remetére és Marosfelfalura is.

Az örmények vallásukban mindaddig megmaradhattak „eretnekeknek”, amíg Róma fel nem figyelte rájuk. Oxendio úgy látta: többek közt azzal keltették fel a Szentszék figyelmét, hogy önként vissza akartak térni a katolicizmusra, amelyről ősök hosszú-hosszú évszázadokkal ezelőtt letértek. Saját körükben csak azt tekintették hiteles keresztyén és katolikus örménynek, aki a hitnek azon ösvényét tapossa, melynek alapjait a Kr. u. 1. században még Szent Bertalan és Tádé apostolok örményországi térítéseik során fektették le. Oxendio szerint az „új hazában” az örmények a helyes illő útra tértek, azaz római katolikusok lettek. Mindebben döntő szerepe volt a saját missziós tevékenységének. Ezzel megújított, illetve újjáélesztett egy olyan politikai és konfesszionális szövetséget, melyet még az anyaországi örmények kötöttek I. Szilveszter pápával és a „keresztyén” Nagy Konstantin császárral. Az örmény egyház nevében ugyanis Világosító Szent Gergely – Szent Bertalan és Tádé apostolok szellemi utódja – és III. Trdat örmény király szövetségre léptek Rómával. Így ők eredendően igazhíű katolikusok voltak. Az örmények elfogadták Róma püspökének primátusát, és ennek fejében I. Szilveszter pápa az örmény katolikuszt – akit korábban Leontinosz az anatóliai Caesarea görög metropolitája szentelt fel – az egész keleti keresztyén világ apostoli vikáriusává nevezte ki.

Az örmény egyház történetének régmúltját taglalva Oxendio meglepő dolgokat ír a korai örmény egyház liturgiájában használt nyelvről. Szerinte mind a rómaiak, mind az örmények görög módra tartották a liturgiájukat, de a 4. század elején abban egyeztek meg Rómában, hogy a latin nyelvet fogják használni. Ez azt jelentené, hogy eredetileg az örmény egyház is a latin szokásokat követezte. Az eretnek elhajlást abban látta, hogy Világosító Szent Gergely katolikus utódai elhagyták a latin nyelvet és rítust, és helyette az örményt kezdték használni.

A fent előadottakat az úgynevezett örmény Constitutio Constantini hagyományából merítette. Ez az úgy nevezett kilikiai periódusban (a 11–14. század) azt erősítette meg, hogy az örmény egyház eredendően a latinnak voltak alávetve. Tudniillik Nagy Konstantin III. Trdat örmény királynak adományozta a keleti keresztyén világ feletti szekuláris hatalmat. Mindezt annak fejében, hogy mert örmény uralkodó elismerte a római császár fennhatóságát. Ezek a Constitutiók a 14. század elején, valójában a sis-adanai uniók zsinatok előestéjén

születtek meg, mintegy ideológiailag alátámasztandó az örmény egyház és Róma unióját. Bár tudjuk, hogy ezek a dokumentumok nem felelnek meg a valóságnak, de a Constitutióknak az emléke mélyen beivódott a katolikus és az örmény unitus köztudatba. Sőt az unitus örmény misszionáriusok folyamatosan hivatkoztak erre a régi egyezésre, anélkül, hogy tisztában lettek volna a Constitutio történeti hitelességével.⁶⁹²

Oxendio jelentésének második részében arról értekezett, miben tértek el az örmények a dogmák és szokások terén a katolikusoktól. Először abban, hogy az örmények makacsul tagadták a Filioquét, és a Purgatórium létét. Nem fogadták el Jézus emberi természetét; továbbá elvetették azt a tanítást is, hogy a világon minden élő és élettelen dolog Isten teremtménye. Másodszor tagadták a nikaiai, a konstantinápolyi az efeszoszi egyetemes zsinatok tanításait. Harmadszor abban, nem fogadták el Róma püspökének primátusát. Ellenben magukévá tették a Khalkédónban kiátkozott Eutükhész és Dioszorosz eretnek papok nézeteit, amely szerint Jézusnak csak egy természete volt. Negyedszer hibáztak abban, hogy nem ismerték el: Jézusnak két természetét (*diöfizitizmus*), tudniillik két teremtő akarat (isteni és emberi) létezik benne; valamint azt, hogy Jézusban két erő: emberi és isteni munkálkodik.

Az örmények egy természet dogmájának elfogadása miatt elutasították azt a tant, hogy Krisztus meghalt a kereszten. Sőt a Triszagiont is eretnek módon énekelték, mert hozzáillesztették azt a mondatot, amit egy „eretnek” főpap (*Petrosz Mongosz*) fűzött hozzá: „aki érettünk megfeszítettél.” A szentáldozáskor kovásztalan kenyeret használtak, a borhoz pedig nem öntöttek vizet. Ezt az örmények azzal indokolták, hogy soha nem fogadták el Jézus két természetét. Az unió előtt, rendszertelenül tartották meg az ünnepeket. Így például a Karácsonyt és a Vízkeresztet, és ugyanazon a napon tartották. Végül Oxendio megismételte azt a mondatát, hogy az örmények saját nyelvükön tartották liturgiájukat.

Oxendio, mintegy ismételten kiemelve, illetve hangsúlyozza saját szerepét az unió létrehozatalában, önmagát szerényen az Úr érdemtelen szolgájának nevezte, aki azért jött Erdélybe, hogy az örményeket kihozza az eretnkség sötét aklából. A misszió megkezdése előtt úgy érezte magát, mint Világosító Szent Gergely Örményországba érkezése előtt. Annyiban mégis különbözik tőle, hogy az örmények apostola a pogányok közé, ő az eretnekek közé készült menni. Erdélybe jött, illetve missziójának megkezdése előtt, az örmények papjai Erdélyben nemcsak eretnekek voltak, hanem a világi hívságoknak is hódoltak. De már missziója kezdetén sikert könyvelhetett el: hetven családot sikerült

⁶⁹² Poghossian, 2004.

megtérítenie (saját szavaival élve „visszatérítenie”). Az Elia Mendrul-ügyről nem szól, de Vardanról és az ebesfalvi ügyről igen.

Oxendio jelentésének harmadik részében az örmények akkori (azaz 1710. évi) helyzetéről számol be. Úgy véli, hogy II. Rákóczi Ferenc „lázadása” szinte tönkretette több évtizedes missziós és főpapi munkásságát. A kuruc szabadságharc miatt sok unitus örmény elhagyta Erdélyt, és Moldvába, illetve Havasalföldre távozott, és elhagyták a katolikus vallást. A maga részéről erősen tartott attól, hogy Moldvából és Havasalföldről eretnek papok jönnek majd az ő katolikus örményei közé visszatéríteni. Ő azonban ezzel a problémával is meg tud birkózni. Elveti Virmondt altábornagynak az örmények eretnekségére tett célzásait. Úgy látja, hogy az erdélyi örmények katolikus hitükben olyannyira megszilárdultak, hogy senki sem tudná már őket letéríteni az igaz hit helyes útjáról, még a Moldvából, vagy Havasalföldről jövő eretnek örmény papok sem. Erre példa az ebesfalvi eset, amikor néhány évvel korábban az ottani örmények körében örmény apostoli papok akartak téríteni, a nép azonban szabályosan kiverte őket a településről.⁶⁹³

Az önvallomásszerű jelentés végén Oxendio mintegy összefoglalásképpen nyugtázta, hogy az erdélyi örmények már mind katolikusok, miséiket már nem az általa istenkáromlásnak vélt örmény nyelven tartják, hanem latinul. Khalkédón tanítását vallják, elfogadják I. (Nagy) Szent Leó pápa Jézus helyes természetéről szóló tanítását (*Tomus Leonis*), és semmiféle hamis tanításnak nem hívei.⁶⁹⁴

4.14. Oxendio püspök utolsó évei

A püspök 1710. évi visszatérése után végigjárta az összes erdélyi örmény telepet, és mindenütt igen rossz helyzetben találta az unitus örmény közösségeket. Szomorúan vette tudomásul, hogy a Rákóczi-szabadságharc az örmény egyházban is nagy károkat okozott, mert sokan kitelepültek Erdélyből.⁶⁹⁵ Ráadásul népe 1712-ben a szászokkal való folyamatos konfliktusok miatt kénytelen volt áttelepülni Besztercéről és a környező falvakból a még 1700-ban az uralkodótól kapott gerlai uradalomba.⁶⁹⁶ Ezzel megkezdődött a majdani

⁶⁹³ Avedik az örmény apostoli Awk'sēnt Vardanean pap 1700 körül érkezett Iași-ból Ebesfalvára, hogy az ottani örményeket visszatérítse a katolicizmusról az örmény apostoli hitre. 1708 körül a bizonytalan politikai helyzet, a pestisjárvány, valamint az Erdélyben átmenetileg tartózkodó Oxendio határozott fellépése miatt Erdélyt kényszerült elhagyni. Ennek a papnak tevékenységéről – Oxendio jelentését leszámítva – a szentszéki dokumentumok hallgatnak. Lásd erről: Avedik, 1896. 107. p.; Pál, 2006. 32. p.

⁶⁹⁴ ASV, ANV. Vol. 196. fol. 268.

⁶⁹⁵ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 5. fol. 550.; ASV, ANV. Vol. 196. fol. 267.

⁶⁹⁶ MOL, B 2. 1713. no. 45., 48., 75; Lásd erről: Barthelmäss, 1897. 16. p.; Kovács, 2006. 54. p.; A konfliktusban nyilvánvalóan más indítékok is meghúzódtak. A szászok (és a magyarok is) az örményeket a

Szamosújvár felépítése.⁶⁹⁷ Az örmények áttelepülésében az adta a végső lökést, hogy a beszercei szászok az örmények nyakába varrták az 1712-ben a pestisjárványt. Az áttelepülésben a szászokkal történt konfliktusokon és a pestisjárványon túlmenően gazdaságpolitikai megfontolások is vezérelték az örményeket. Úgy vélték ugyanis, hogy egy nagyobb településen, mintegy gazdasági egységbe tömörülve, hatékonyabban tudnak majd az uralkodótól kiváltságokat szerezni. Betelepülésüktől fogva 1711-ig az örmények ugyanis szétszórva, kisebb-nagyobb településeken zárt közösséget alkotva éltek az erdélyi fejedelemségben.

A püspököt mindazonáltal a közösség irányításában érzékenyen érintette Illyés András erdélyi megyéspüspök 1712-ben bekövetkezett halála. Ezzel Oxendio, mint az egyetlen Erdélyben tartózkodó római katolikus főpap, kényszerből az erdélyi katolikusok főpásztora lett. Olyan, a püspök illetősége alá eső feladatok (mint a papszentelések, a vizitálások, az olajszentelések, vagy a bérmlások) hárultak rá az erdélyi katolikusok körében, amelyeket más főpap nem tudott volna ellátni. Ezért az udvar kérésére az erdélyi püspökség feladatait is ügyvivő jelleggel intézte.⁶⁹⁸ Két évvel korábban, 1710 októberében főpásztori minőségben Csíkrákoson harangokat szentelt fel.⁶⁹⁹ Megbízott erdélyi püspökként 1712. február 3–7. között látogatást tett a mikházi ferences kolostorban, ahol felszentelte a templom új oltárát, három új kelyhét és három ostayartó edényét. Majd pappá szentelte Kiss Sebestyént, Bögözi Lászlót és Jegenyei Menyhértet.⁷⁰⁰

zsidókhöz hasonlóan, haszonleső kapzsi népességnek tartották, akik parazita módon élőködnek az országon. Például 1711-ben az Erdélyi Szőcs Céhek Uniója arra kérte a Guberniumot, hogy az örményeket hontalan, idegegen elemként kezeljék, mert akkor csak szeretik Erdélyt, amikor gazdasági hasznot látnak benne. Lásd erről: Pál, 2007. 79–80. p.; Kőllönte Béla kutatásai szerint az örményeket kalmár mivoltukból adódóan nyugtalan vándorló természetük miatt nem szerették a helyi lakosok, különösen azért, mert sokan kém tevékenységet folytattak. Lásd erről: Kőllönte, 1910. 130. p.

⁶⁹⁷ A *Brevis descriptio status Armenorum in Transilvania degentium* kiemeli, hogy kizárólag a halhatatlan emlékü (*immortalis memoriae*) Oxendio püspöknek köszönhető Szamosújvár mint Örményváros megszületése. Lásd erről még: ASV ANV, Vol. 196. fol. 147.; Lásd még: Szongott, 1901. 110–116. p.; Éble, 1915. 15. p.; A város történetéről vö. Pop, 1998. 168–191. p.; Kovács, 2006. 54. p.; A várost az örmények Giovanni Morandi Visconti császári hadmérnök tervei alapján építik majd fel. Erről lásd: Trócsányi, 1987. 1000. p.

⁶⁹⁸ Lukácsy, 1859. 64–65. p.; Nilles, 1885. 915. p.; Tocánel, 1972. 241. p.; Karácsonyi, 1985. 220. p.; Trócsányi, 1988. 234. p.

⁶⁹⁹ Erről pontosan a csíkrákósi parochiális évköny számolt be. „*Anno 1710 die 19 Octobris Kisasszonymegyebeli 3 harangot szentelt fel Oxendius uram ő nagysága. Az nagyobb harangot szentelte Kisasszony tiszteletjére, a középsőt sz. Jakab tiszteletjére, az haramdikot a legkisebbet, a mely most az templom híján van – Sanctusra való – Szt. József tiszteletjére, mely is noha most az templom híján van, mindazonáltal az mádfalvi pusztá kápolnájé, melyet néhai Szentés András felesége vett volt.*” Barány, 1888b. 104. p.

⁷⁰⁰ „*Reverendissimus dominus Oxendius Verulescul anno 1712o 3a februaryi Mihkázám venit ad clausulum franciscanorum. 5ta eiusdem ordinavit, 6ta consecravít altaria portatilia: 3 calices 3 ciborum 1 pixides. 7ta die quoque ordinavit in qua ordinatione facti sunt sacerdotes Sebastianus Kiss, Ladislavus Bögözi et Melchior Jegenyei.*” APF SOCG, Vol. 861. fol. 92.; Megjegyzendő, hogy az Oxendio által pappá szentelt ferencsek közül Bögözi László később 1731-től rendtartományi főnök lett. Lásd erről: Galla, 2005. 297–298. p.

Oxendio úgy érezte, hogy a helyi hatóságok akadékoskodása és ellenérzése miatt az örmények nem mindig élhetnek a korábbi, még az erdélyi fejedelemtől 1680-ban kapott kereskedelmi kiváltságok adta lehetőségekkel. 1711. november 10-én emlékiratot dolgozott ki és nyújtott be a bécsi udvarnak és a Guberniumnak Szamosújvár ügyében. A tizennégy pontból álló latin nyelvű memorandumban többek között azt kérte, hogy kapjanak az örmények hároméves adómentességet, valamint helyezték őket az erdélyi katonai parancsnokok védelme alá. Mindezt azzal magyarázta, hogy a Rákóczi-szabadságharc miatt az örmények komoly anyagi károkat szenvedtek.

Egyúttal azért is folyamodott, hogy az erdélyi örmények lelkiekben az ő egyházi joghatósága alá tartozzanak, és saját nyelvükön tarthassák liturgiájukat.⁷⁰¹ Ez utóbbi azért fontos, mert – mint láttuk – Oxendio a Vardan Potoczky-, illetve az Elia Mendrul-ügyek kapcsán határozottan latinista álláspontot követett. Sőt igen keményen próbált fellépni azok ellen az erdélyi örmény papok ellen, akik az 1690-es években az örmény nyelv használatát részesítették előnyben.

Mi lehetett ennek az oka? Oxendio nyilvánvalóan az Elia Mendrul-ügy és a Rákóczi-szabadságharc, valamint a sikertelen moldvai misszióból okulva változtatta meg a korábbi álláspontját. Nem kizárt, hogy végül azt is belátta, nem lehet erőszakosan a latin hagyományokra kényszeríteni a már unitus örményeket, mert gyakorlatilag azzal magának az egyesülésnek is árthat. Mindezen túlmenően a püspök okulhatott az Elia Mendrul-ügyből és a moldvai misszió kudarcából is.

Az emlékirat ügyében sokáig nem történt érdemi döntés. Ezért Oxendio 1712 nyarán Bécsbe ment, hogy az akkor épülő Szamosújvár, Erdély legnagyobb összefüggő örmény közössége számára kiváltságokat eszközöljön ki, illetve emlékiratának érvényt szerezzen.⁷⁰² Felkereste Giulio Piazza bécsi nunciust, hogy közvetítsen az ügyben. Oxendio 1712. augusztus 12.-én a Propaganda Fidéhez fordult, hogy az járjon közbe VI. Károlynál az erdélyi örmények egyházi és gazdasági kiváltságainak ügyében. Végeredményben egy örmény diplomát (*Diploma Armena*) szeretett volna szerezni Szamosújvár számára.⁷⁰³ Az

⁷⁰¹ Az emlékirat további pontjai a következők: a városban csakis unitus örmények élhetnek; állítsanak fel külön malmot; adjanak mentességet a mézszárszékerekre, bor- és sókereskedelemre, pálinkafőzésre, és korcsmatartásra; az örmények szabadon hozhassák be portékáikat a német területekről; a megtermelt javakat szabadon adhassák el itthon és külföldön; évi 10 rajnai forint adót fizessenek a kincstárba; állítsanak fel saját bíróságot; és a város maradjon örökké az örmények kezén. Erről lásd: SZTMK, no. 28. no. 29.; MOL, F 234. XII ½ fasc. 2 litt. A.; Lásd erről: Govrickean, 1896. 10–11. p.; Éble, 1915. 16. 49–57. p.; K'olanjian, 1962. 502. p.; K'olanjian, 1967. 362. 366. p.; Trócsányi, 1983. 176–177. p.

⁷⁰² Bárány, 1888c. 137. p.; Trócsányi, 1983. 183–184. p.

⁷⁰³ APF Acta SC, Vol. 82. fol. 443.; APF SOCG, Vol. 583. fol. 211.; MOL, B 2. 1712. no. 155.; Lásd erről: Trócsányi, 1983. 178. p.

emlékiratában megfogalmazott kérések némelyike azonban csak az 1730-as évek végén teljesült.⁷⁰⁴

1713-ban, bécsi tartózkodása idején egyik kihallgatott tanúja volt Mártonffy György erdélyi püspökperében. Mártonffy viszont kinevezése után csak három évvel később jutott el Erdélybe, és foglalta el immár végleg a gyakorlatilag 1601 óta megüresedett erdélyi római katolikus püspöki széket Gyulafehérváron.⁷⁰⁵ Mártonffy Györgyöt az erdélyi római katolikusok hivatalos szerve, a Katolikus Státus kérésére, és Keresztély Ágost szász herceg, valamint az esztergomi primás közben járására III. Károly nevezte ki erdélyi római katolikus püspökké; és hogy Erdélyben a megyéspüspök megtépázott tekintélyét növelje, őt bárói rangra emelte. Az uralkodó felterjesztésére 1714. augusztus 20-án tartott konzisztórium hozzájárult Mártonffy kinevezéséhez. Ezidő tájt Erdély belső politikai viszonyai olyannyira konszolidálódtak az udvar javára, hogy a püspök mindenféle akadályoztatás nélkül elfoglalhatta a széket, és megkezdhette egyházmegyéjének át- és újjászervezését. Mártonffy kinevezését ugyanakkor fontos rendelkezések előzték meg: az uralkodó 1715-ben, Oxendio püspök halálának évében, rendezte az erdélyi római katolikus püspökség jövedelmeit; újjászervezték a székesegyház mellett működő káptalant, és a püspököt Fehér vármegye örökös főispánjává nevezte ki.⁷⁰⁶ Mindezek ellenére Mártonffy György püspök, *in concreto*, csak 1716-ban foglalta el székhelyét.

Az örmény főpap közel három évet töltött a birodalmi fővárosban, és igyekezett ügyének az udvarnál minél kedvezőbb elbírálást kieszközölni.⁷⁰⁷ Oxendio azonban és kiváltságok ügyében nem tudott hathatós eredményeket elérni. Ez annál is inkább fontos lett volna, mivel az erdélyi örmények 1714. január 2-án írt levelükben felpanaszolták, hogy az erdélyi

⁷⁰⁴ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 6. fol. 552–553.; Lásd erről: Govrikan, 1896. 130–131. p.

⁷⁰⁵ Mártonffy György püspök pere megtalálható: ASV, ACPV. Vol. 41. fol. 555–568.; Lásd erről: Kollányi, 1900. 323–324. p.; Temesváry, 1910. 4–10. p.; Biró, 1925. 119–120. p.; Galla, 1942–1945. 167. p.; Jakab, 1944. 18. p.; HC, 1952. 386. p.; Sávai, 1997a. 118–119. p.; Fazekas, 2003. 790. n.; Galla, 2005. 273. p.; Nagy, 2007. 156. p.

⁷⁰⁶ Mártonffy püspöki kinevezésében mindenképpen fontos szerepet játszott erdélyi származása, valamint kitűnő teológiai képzettsége is. Tanulmányait Kolozsvárt, Nagyszombatban és a Pázmáneumban végezte. Mártonffy kinevezése után elősegítette a pálosok és az úgynevezett „rakbiváltó” trinitáriusok Erdélyben történt megalapozását, valamint elkezdte az erdélyi románok, bolgárok és örmények közötti vizitálást. Galla Ferenc kitűnő monográfiájából tudjuk, hogy Mártonffy püspök 1718 tavaszán egyházlátogatást végzett az erdélyi (szamosújvári) örmények között, amelynek során megállapította, hogy igaz katolikusok. Bár erről a Propaganda Fide dokumentumai másképp emlékeztek meg. Mártonffy ugyanis 1719 tavaszán határozottan monofizita eretnekséggel vádolta meg a szamosújvári örményeket. Az örmények a felhozott vádak ellen tiltakoztak, és jogsoroslátért a Szentsekhez fordultak. A Propaganda Fide az ügy kivizsgálása céljából küldte ki Szamosújvárra az unitus Xač'atur Ařak'clean örmény apostoli vizitátort, aki hosszas vizsgálódások megállapította, hogy Mártonffy vádjai megalapozatlannak bizonyultak. Lásd erről: Galla, 2005. 273–274. p.; Mártonffy püspök örmény kapcsolatairól lásd: APF SOCG, Vol. 600. fol. 535–536.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 7. fol. 39., 40–41., 42., 62. Vol. 8. fol. 80., 97.; APF Lettere SC, Vol. 108. fol. 42–45.; Lukácsy, 1859. 73–74. 77–78. p.; Vanyó, 1933. 113. p.; Petrowicz, 1988. 169. 174–175. 181. p.; Nagy, 2007. 156–158. 163–164. p.

⁷⁰⁷ APF SC, Fondo Armeni. Vol. 6. fol. 218., 219., 227., 237., 374.

hatóságok külön-külön és nagy összegben akarják a szamosújvári, az ebesfalvi, a görgényi és a gyergyói örményeket megadóztatni, nem pedig úgy, ahogy az I. Apafi Mihály fejedelem óta szokásban volt. Azt kérték, hogy az erdélyi görögök és zsidók példáját követve továbbra is egységesen fizessenek adót. Erre azonban a püspöktől választ nem kaptak.⁷⁰⁸

A három esztendőn keresztül tartó kilincselések, várakozások, tárgyalások valamint megviselték, és felemésztették Oxendio püspök egészségét. 1715. március 7-én váratlanul rosszul lett. A bécsi Leopoldstadtban található Szent János Ispotályba szállították. A püspököt magas láz, idegrendszeri kórokozta, és még aznap este elvesztette az eszméletét. Az ispotály vezetője Haan udvari orvos segítségét kérte, aki nem tudta diagnosztizálni Oxendio betegségét.⁷⁰⁹

Oxendio három nap múlva, március 10-én meghalt.⁷¹⁰ Halálát nagy valószínűséggel agyvérzés okozta. Titokzatos rosszullete miatt olyan híresztelések kaptak lábra, amelyek szerint a püspököt a bécsi udvar és a magyar katolikus klérus felbujtására megmérgezték.⁷¹¹ Ezt arra alapozták, hogy Oxendio túl nagy befolyással rendelkezett az erdélyi örmények ügyében. Ezek a felvetések, találgatások valószínűleg minden alapot nélkülöznek: miért is gyilkoltattak volna meg egy olyan főpapot, aki főpásztori hivatala idején rendíthetetlen híve volt mind a katolicizmusnak, mind az udvarnak.

A fent említett híreszteléseket cáfolhatja az is, hogy Oxendio már érezhette közelgő halálát. Elhunytá előtt hat nappal, 1715. március 4-én ugyanis megírta végrendeletét. Vagyonáról a legapróbb részletekig rendelkezett: 1696-ban vásárolt görgénszentimrei birtokát és a malmát el kell adni, és annak jövedelméből minden egyes unitus erdélyi örmény papnak adjanak száz-száz forintot. A fennmaradó összeget még élő fivérére, Stepanra (Stefano Virziresco) és elhunyt testvéreinek (Łukas, Ladislavo, K'ristop'or, és T'ödor Virziresco) családjaira hagyta. Ezenfelül arra kérte erdélyi híveit, hogy egyenlítsék ki hosszas bécsi tartózkodásának költségeit. Végül arról rendelkezett, hogy utódjául Erdélybe Stefan Stefanowicz Roszka címzetes hymeriai püspököt nevezzék ki; helyettesül pedig Lazar Budachowiczot.⁷¹²

⁷⁰⁸ MOL, B 2. 1714. no. 108.; Bárány, 1888c. 138. p.; Pál, 2006. 30. p.

⁷⁰⁹ APF SOCG, Vol. 598. fol. 267.

⁷¹⁰ APF SOCG Vol. 598. fol. 264., 269.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 6. fol. 544–545., 588.; Lásd erről: Trócsányi, 1983. 179. p.; Petrowicz, 1988. 103. p.; Kovács, 2006. 58. p.

⁷¹¹ Szávai szerint a püspököt saját rokonai mérgezték meg, mert élete vége felé Oxendio püspök komoly vagyonnal rendelkezett. Szávai, 2003. 130. p.

⁷¹² A hagyatéknál további sorsáról konkrét információk nem állnak rendelkezésre. Csak annyi, hogy a püspök végrendeletét a családi viszály miatt még 1718-ban Szamosújvárott eredménytelenül tárgyalták. Lásd erről: Bárány, 1888c. 139–141. p.; Gopcsa, 1895. 379. p.; Szávai, 2003. 130. p.

Oxendio haláláról három nappal később a Bécsben tartózkodó Ludovico Moschero örmény unitus szerzetes, a Collegio Urbano egykori növendéke értesítette a Propaganda Fidét.⁷¹³ A püspököt a bécsi misericordiánusok templomában helyezték örök nyugalomra, temetési szertartást az akkor Bécsben tartózkodó örmény unitus Elia szmürnai címzetes püspök és a szír unitus Nicolaus Gallad folytatták le.⁷¹⁴

Oxendio halálával az erdélyi örmény „unitus püspöki szék” megüresedett. Megindult az egyház joghatósági vita az örmény unitus püspökség felett, mivel a megújuló erdélyi római katolikus püspökség magának kívánta az erdélyi örmény unitus egyház feletti ellenőrzés jogát. A helyzetet tovább bonyolította, hogy három hónappal Oxendio halála után, 1715. június 15-én hetvenegy éves korában, hosszú betegeskedés után elhunyt Hunanean leMBERGI érsek, aki talán képes lett volna megakadályozni az erdélyi örmény püspökség körüli viták kialakulását.⁷¹⁵ Hunanean helyét Lembergben Johannes Tobias Augusztiłowicz,⁷¹⁶ korábbi érseki koadjutor, címzetes epiphaniai püspök vette át, aki elődjével ellentétben, nem volt erőteljes személyiség. Ez megmutatkozott erdélyi egyházpolitikájában is, mivel érdemben nem foglalkozott az erdélyi örmények ügyeivel.

⁷¹³ „Je vous envoie le memoire latin eyoint de la mort de monseigneur l'evêque arménien de le Transilvanie, pour le communiquer à la première Congregation de Propaganda Fide, afin qu'elle y fasse dire quelques messes pour le respnd de son âme, dont le neveux ius, qui a beaucoup d'espritet parle de la bien latin, bienfait son souhairtoit poursuivre ses études et se fasse prêtre.” APF SOCG. Vol. 598. fol. 265–266.

⁷¹⁴ Oxendio Virziesco halála meglepte a Szentszéket és a bécsi udvart. A Propaganda Fide ülésén külön foglalkozott vele 1715. április 8-án kiadott Informatio Domini Episcopi Armeni ex Transilvania Vienna defuncti című kiadványában. Oxendio haláláról lásd a következő szentszéki forrásokat: APF Acta SC, Vol. 85. fol. 169–171.; APF SOCG, Vol. 598. fol. 267–268.; Vö. erről még: Ilia, 1730. 69. p.; Lukácsy, 1859. 72. p.; Bárány, 1888c. 141. p.; Petrowicz, 1988. 103–104. p.; Szávai, 2003. 130. p.

⁷¹⁵ APF SOCG, Vol. 600. fol. 509–510.; APF SOCG, Vol. 601. fol. 268.; GYÖKPK, A Plébánia története. 1. könyv. 1. fejezet. (1695–1719); Stefan Stefanowicz Roszka csupán „távirati” stílusban számol be Oxendio püspök haláláról. Érdekes módon ő hitelt adott azoknak a híreszteléseknek, miszerint a püspököt Bécsben megmérgezték. „Ögsëntios Vrcrësguln episkoposn Alatioy, aqajnordn hayoc' Dranzilwanioy marti 10, vcarë zkeans iwr, oc' aranc' kaskacanae' t'unic' i' Viennay, ur ibrew zams eris yamec'eal vasn ëduneloy zbrivilëks i kayserën hastateloj zaza' ut' iwn norašën k'alak' in Šomušuyvari (Kerlay), or aym Hayak'alak' koč'i. [Oxendio Virziesco, Aladia püspöke, az erdélyi örmények vezetője, (1715.) március 10-én elhalálozott. Kétségtelen tény, hogy Bécsben, – ahol annak okán tartózkodott három évet, hogy megerősítő kiváltságokat kapjon a császártól az újonnan épített Szamosújvár (Gerla) számára, melyet most Örményvárosnak is neveznek –, megmérgezték.]” Rošk'ay, 1964. 197–198. p.

⁷¹⁶ APF SOCG, Vol. 608. fol. 435.; Augusztiłowiczról lásd: HC, 1952. 221. 243. p.; „Vardan Yunanean Ark'episkoposn mer Lëopolsi amac' 81, Ark'episkoposut'eann yami 29, yunisi 15 mecwaj jermeyandut'eamb hangeaw i K'ristos. Orum iskoyñ yajordë Tër Yovhannëš Avkušdinenc'.” [A mi leMBERGI Vardan Hunanean érsekünk 81 éves korában, érseki hivatalának huszonkilencedik évében, június 15-én nagy kegyelemben megbékélt Krisztusban. Őt nyomban Yovhannëš (sic! Augusztiłowicz) úr követte az érseki hivatalban.]” Rošk'ay, 1964. 198. p.; Hunanean valójában 71 éves volt amikor eltávozott az élők sorából, hiszen 1644-ben született. Jelzi: Petrowicz, 1988. 1. 107–108. p.

5. ÖSSZEGZÉS

A disszertáció az erdélyi örmények unióját, és annak közvetlen következményeit vette górcső alá. Az egyháztörténeti szempontok alapján az erdélyi örmények uniója és Oxendio püspök tevékenysége sokáig marginális témának bizonyult. Ez a marginalitás egyszerre bizonyult hátránynak és előnynek. Hátrány volt, mert hosszú évtizedeken keresztül kevés, megbízható információ állt a kutatások rendelkezésére. A témára vonatkozó, minden tudományos igényt kielégítő, minőségi szakirodalom pedig csekélyszámú és nehezen hozzáférhető volt. A probléma kutatása mindezek mellett külön speciális armenisztikai tudást is megkövetelt.

A fent említett marginalitás előnye tulajdonképpen ennek hátrányában rejtett. Az ez ideig kevésbé rendszerezett és a részben általunk feltárt dokumentumok alapján egy igen érdekes, színes és fordulatokban gazdag kép bontakozott ki az örmények konfesszionális helyzetéről. Tudniillik az örmények – pontosabban Oxendio püspök – „szemüvegén” keresztül kaptunk betekintést 1685–1715 között a korabeli Erdély egy izgalmas periódusának történetéről és vallási viszonyairól. Izgalmas periódus ez, hiszen ez idő tájt alakult Erdély egy viszonylagosan önálló fejedelemségből a Habsburg-udvar fennhatósága alá tartózó Guberniummá. Ez a hatalmi struktúraváltás igen komoly konfesszionális változásokkal járt együtt, amelyek közvetett, vagy közvetlen befolyást gyakoroltak az örményekre is. Azaz, hosszú idő után, 1696-ban, sikerült újjászervezni az erdélyi római katolikus megyéspüspökséget, valamint a jezsuita páterek segítségével tető alá hozni az erdélyi ortodox románság unióját. Igaz, ez a folyamat a tatár betörések, valamint a Rákóczi-szabadságharc miatt lelassult.

Ha a Habsburg-udvar „szemüvegén keresztül – különösen Bécs népesedés-, és egyházpolitikáján keresztül – nézzük az erdélyi örményeket és uniójukat, akkor igencsak problematikus és árnyalt kép alakul ki róluk. Először is ők nem voltak, az udvar által levezényelt telepítési politika szerves része. Különösen azért, mert Bécs Kollonich Lipót-, és az Esterházy Pál-féle berendezkedési tervzetek alapján, elsősorban Magyarországnak a törököktől visszafoglalt középső, és déli területeire koncentrált. Erdéllyel ilyen szinten nem foglalkoztak. A berendezkedési tervzetekben is egyedül az ottani római katolikus püspökség restaurálása szerepelt.

Az örmények Erdélybe ráadásul még az önálló fejedelemség idején érkeztek (pontosabban menekültek), spontán módon két nagy menekült hullámban. Nem is beszélve a menekülésüket

megelőző, majd azt követő lassú, beszivárgásokról, illetve kivándorlásokról. Következésképpen a Habsburgok tudatosan nem hívtak be, vagy telepítettek le örményeket Erdélybe. Sőt maga I. Apafi Mihály fejedelem 1668–1672 között szintén nem valamilyen előzetes elképzelés alapján törekedett arra, hogy nagy számban hívjon be Moldvából, és telepítsen le Erdélyben örményeket. Az örmények önként menekültek, vagy szivárogtak be Erdélybe, elsősorban Moldvában, és Podóliában az ellenük tomboló pogromok, és vallási üldöztetések elől. Ugyanakkor részükről a bemenekülés tudatos is lehetett, hisz a 17. században számos örmény fordult meg kereskedőként Erdély nagy vásárain. Így alapos információval rendelkezettek a fejedelemségben uralkodó közviszonyokról, valamint a vallási türelemről. Bár azt is hozzá kell tenni, hogy 1685–1715 között az örmények fluktuációja igen jelentős volt Erdélyben. Ugyanis egyrészt a pogromok elültével sok örmény család települt vissza Moldvába, másrészt Erdélyből kivándorlásukat a tárgyalt időszakban felgyorsították az erdélyi közösségben az uniót követő belviszályok, a tatár betörések, illetve a Rákóczi-szabadságharc viszontagságai is. Így lélekszámuk Erdélyben 1711-re jelentősen visszaesett.

Mint említettük, I. Apafi Mihály fejedelem tudatosan nem hívta be az örményeket Erdélybe. Az erdélyi uralkodó csak betelepülésük után mintegy tíz évvel foglalkozott komolyan az örményekkel. Ennek elsősorban gazdaságpolitikai okai voltak. A fejedelem az Erdélybe menekült örményekben komoly gazdasági, és társadalmi erőt látott. Velük sakkban akarta tartatni a befolyásos erdélyi szászokat, valamint a komoly pénzügyi erő képviselő, és kereskedő kompániába szerveződő görögöket. Ezért bocsátotta ki 1680. október 25-én az erdélyi örmények számára a fejedelemség egész területén szabad kereskedést, és költözést biztosító rendeletét. Ezt 1690 után valójában sem a Habsburg-udvar, sem az ekkor létrehozott Gubernium szüntette meg. Sőt radikális változtatásokat kárakra nem is foganatosított. A bécsi udvar az erdélyi örmények tevékenységével az 1730-as évek végéig érdemben nem törődött. Következésképpen az I. Apafi Mihály fejedelem előbb említett rendelete gyakorlatilag ebben a korszakban mindvégig érvényben maradt. Ugyanakkor egyszerű fikciónak kell tekinteni azt a tradíciót, hogy a fejedelem tudatosan telepítette le az örményeket akár Besztercére, akár Csíkszépvízre, akár Gyergyószentmiklósról, vagy akár saját családi birtokára, Ebesfalvára. Ráadásul ez utóbbi településen az örmény közösség megalakulása nem is I. Apafi Mihályhoz volt köthető, mint ahogy azt az erdélyi örmény hagyomány az utókorra átörökölte. A lényeges fordulat azonban csak 1692-ben következett be, amikor Besztercéről, az ottani belső egyházi villongások miatt, II. Apafi Mihály fejedelem ötven családot telepített át Ebesfalvára.

A Habsburg-udvar csak közvetve foglalkozott az örményekkel. Konkrétan 1696-ban a szamosújvári uradalom megvásárlása körüli tárgyalások végén avatkozott közbe, amelyre valójában csak áldását adta. Ez csak végül 1700-ra konkretizálódott. A helységbe csak a Rákóczi-szabadságharcot követően települtek át az örmények Besztercéről, és a környező falvakból.

Konfesszionális kérdésekben sem I. Apafi Mihály, sem a Habsburgok nem szóltak bele az örmények ügyeibe. A fejedelem 1680-as évek elején ugyan utasíthatta erdélyi római katolikus püspöki helynökét, Szebelébi Bertalant, hogy liturgikus és istentiszteleti célokra biztosítson az örmények számára templomokat. Sokan ezt tartották az erdélyi örmények uniója felé tett első lépésnek. Ez a megközelítés ugyanakkor túlzottnak és erőltetettnek tűnik, hiszen az örmények ekkor saját püspökkel, saját liturgiájuk és hagyományaik szerint tartották továbbra is istentiszteleteiket.

A bécsi udvarnak és a magyar katolikus klérusnak természetesen érdeke volt, hogy minél több híve legyen akár Erdélyben, vagy akár Magyarországon a római katolikus vallásnak. Az örményeknek az unió tekintetében – nem tudjuk pontosan miért –, mégsem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Sőt az udvar az örmények körében folytatott missziót szentszéki ügynek tartotta. Talán ez azzal magyarázható, hogy a Diploma Leopoldinum kibocsátásakor az örmények Erdélyben már megkötötték az uniót (1689). Jóllehet az udvar és a magyar katolikus egyház 1690 után örömmel vette tudomásul, hogy az erdélyi örmények immár unitusok. Az örmények uniójával szemben jóval nagyobb és komolyabb figyelmet szenteltek a kárpátaljai rutének, a délvidéki szerbek, illetve az erdélyi románok uniójának, továbbá egyesülésük konszolidálásának. Egyszerűen azért, mert a Habsburg-udvar e három népeesség számára jelentősebb volt, már lélekszámukat tekintve is jóval nagyobb és komolyabb társadalmi, gazdasági, és politikai erőt képviselt az örményeknél. Hozzájuk viszonyítva a csekélyszámú, ám mobilis erdélyi örménységben rejlő, kiaknázatlan gazdasági lehetőséget a bécsi udvarnál csak jóval Oxendia halála után ismerték fel.

Az erdélyi örmények uniója nem volt öncélú. Nem elsősorban gazdasági megfontolások vezérelték létrehozását. Az erdélyi örmény unió megteremtését egyértelműen az ősi vallási egység helyreállításának gondolata vezérelte. A katolikus egyház szemszögéből elsősorban ideológiai tényezőnek minősült az örmény uniók megkötése. A Szentszék is úgy ítélte meg, hogy az örmények uniójával helyreállhat az a hitbeli egység, amely a két egyházat jellemezte a 4. században az örmények apostola, Világosító Szent Gergely idején. A katolikus egyház szerint az örmény apostol utódai miatt távolodott el az örmény egyház a rómainál, és lépett a sötét eretnység és schizmatizmus útjára.

Az erdélyi örmények körében meginduló, a vallási egyesülést célzó hittérítéseket a nem sokkal korábban unitussá vált Lemberg örmény érseksége kezdeményezte 1684 körül. Az unió kieszközlésében Lembergnek a háttérben az a szándéka húzódott meg, hogy korábban – még Lemberg uniója előtt – a saját egyházi fennhatósága alá tartozó területeken élt örménységnek, – mint például, Moldva, vagy Krím-félsziget – is csatlakoznia kellett Rómához. Ez alól az erdélyi örmények sem képezhettek kivételt, hiszen mindannyian a lembergi érsekség fennhatóság alá eső területekről, nevezetesen Moldvából, és Podóliából menekültek Erdélybe.

Az érsekségnek ezt a szándékát támogatta a szentszéki missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregatio de Propaganda Fide), vagy más néven a Propaganda Fide, valamint a varsói apostoli nuncius is. A nuncius pártfogó magatartása azért is fontos volt, mert 1690-ig a Propaganda Fide ügyintézése szerint az erdélyi katolikus missziók ügye a moldvaival és a havasalföldivel együtt, a varsói nunciatura hatáskörébe tartozott. 1690 körül ez a hatáskör viszont megváltozott. Attól kezdve az erdélyi missziós ügyeket a bécsi nunciatura felügyelte, ennek ellenére az 1685–1715 között a varsói nunciatura szerepe továbbra is meghatározó maradt. Ebben a periódusban az erdélyi örményekről szóló missziós levelek és jelentések jelentős hányada továbbra is a varsói apostoli nunciaturán keresztül jutott el a Szentszékhez, illetve a Propaganda Fidéhez.

Az örmény unió és az azt követő közel három évtized szorosan összefüggött Oxendio személyével. A moldvai születésű örmény unitus Oxendio pap-misszionárius megjelenése 1685-ben Erdélyben végeredményben a lembergi örményi érsekség szándékát váltotta valóra. Oxendio Rómából, Lengyelországon keresztül jutott el kijelölt állomáshelyére. Igaz, a kezdeti kudarcok, a helyi örmény klérus ellenállása miatt missziója komoly nehézségekbe ütközött: az unió keresztülvitele négy év fárasztó és kitaró missziós munkájának volt eredménye.

A misszionáriusnak az Erdélybe menekült örmény apostoli püspökkel ellentmondásos volt a viszonya. Tisztában volt azzal, hogy az unió sikerének kulcsa abban rejlik, hogy át tudja téríteni Erdély (valójában Moldva) örmény apostoli püspökét. Az akkor már idős, betegeskedő Minas püspököt az unió hasznáról nem tudta meggyőzni. Azt azonban el tudta érni, hogy rávegye őt az 1686. év végén, utazzon el tárgyalni a misszionáriussal Lembergbe az örmény érsekkel, valamint a varsói nunciussal. Az utókor Minas püspökről azt jegyezte fel, hogy Oxendio rábeszélésre 1686-ban a püspök letette a katolikus hitvallást és uniált. Ezt néhány, jelenleg még kellően fel nem dolgozott és meg nem vizsgált dokumentum támasztja alá. Ezeket az dokumentumokat az 1690-es évek közepén Rudolf Bzensky morva jezsuita páter írta. Ezek ismeretében elmondható, hogy Bzensky információi azonban az akkor már

püspökké kinevezett Oxendiótól szerezte. Minas katolikus hitvallásáról viszont határozottan ellentmondanak a Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok. Ezek szerint a katolikus hitvallást nem erősítették meg, sőt egy szót sem ejtettek róla. Minas püspök 1686 legvégén bekövetkezett haláláról, és annak körülményeiről viszont igen. A hagyomány úgy tartja, hogy Minas a lemergi unitus érsek kezébe tette le a katolikus hitvallást. Ezt a Propaganda Fide-nek elküldött hivatalos levelei azonban nem igazolják.

Oxendio 1686-ban készítette el erdélyi missziójáról első átfogó jelentését a Propaganda Fide számára, melyben hangsúlyozta, hogy az erdélyi örmények számára unitus püspököt kellene kinevezni. Tudatában volt annak, hogy Minas, az agg örmény apostoli püspök, erre nem alkalmas. A püspök a jelöltségét illetően pedig senki másra nem gondolt, csak önmagára. Ezért találta ki, és kezdte el terjeszteni a püspök halála után Minas állítólagos áttérését, hogy igazolja: joga van a püspök halála miatt megüresedő, immár unitus püspöki hivatalra. Így a püspökjelöltséggel saját legitimációs modellt kreált magának. Ezt a információt adta tovább a vele jó kapcsolatokat ápoló Rudolf Bzenskynek, aki pedig Hevenes Gábornak dolgozott. Ez az adat aztán áthagyományozódott több magyar- és idegen nyelvű az erdélyi örményekkel foglalkozó, többségében régi keletű szakirodalomba, anélkül hogy bárki is utánanézett volna ezen adat hitelességének.

Az erdélyi örmények a tényleges uniót és hitvallást csak 1689 februárjában, Lembergben tették le Hunanean érsek előtt. Pontos dátumot igen nehéz meghatározni, de mivel a Propaganda Fide ülése az örmények unióját 1689. április 8-án tárgyalta, ezt az időpontot tanácsos elfogadni. Az erdélyi örmény közösség uniója kapcsán több probléma merült fel. Először az, hogy az unió kizárólag a római pápa primátusának elfogadására szorítkozott. Másodszor az unió több fontos részletkérdésére – mint például az unitus papság helyzete és javadalmazása, az unitus papok családi állapota (házasság), a liturgikus nyelvhasználat, a kalendárium problémáira, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való viszonyulás tisztázására – nem tért ki. Ez azért fontos, mert más keleti egyházakkal tető alá hozott uniók esetében ezeket a kérdéseket részletesen megtárgyalták és tisztázták.

Oxendio, márcsak a Collegio Urbanóban történt neveltetésénél fogva is, a teljes latinizációt tartotta mérvadónak. Álláspontja szerint az unitus örmény papoknak ugyanazon kötelezettségei kell, hogy legyenek, mint a latin rítusú papoknak. Erdélyben az unitus klérus viszont, az unió ellenére is ragaszkodott a régi örmény hagyományok megtartásához. Értelmezésükben az unió a római pápa primátusának elismerésével kimerült. Ez az értelmzési probléma számos feszültséget hordozott magában, és vezetett 1691–1692-ben az ebesfalvi Vardan Martinus Potoczky hittagadásához, valamint 1697-ben az Elia Mendrul-ügy

kirobbanásához Besztercén. Ezek a viszályok továbbá lerombolták azt az erdélyi örmény köztudatban uralkodó nézetet miszerint az örmények uniója viszályok és konfliktusok nélkül, csendben és békeségben, zajlottak le Erdélyben. Így az unió csak a viszályok rendezése után, 1699-ben, tejesedett ki, amikor Oxendio püspök segítőivel együtt az unió elfogadására tudta kényszeríteni a „hittagadó” örményeket. Ellenzéke viszont számos örmény családdal együtt elhagyta Erdélyt és visszatelepült Moldvába. A kitelepülés után Oxendio a moldvai missziószervezéssel próbálkozott, hogy vissza-, illetve áttértse az ottani örményeket a katolikus hitre. Próbálkozása a Szentszék, a varsói nuncius, a lembergi örmény unitus érsekség, a moldvai hatóságok ellenállásán, valamint a Rákóczi-szabadságharc miatt kudarcot vallott.

Az örmény unitusok sem fogadták el teljes mértékben Oxendio elképzeléseit. Az áttért erdélyi örmény papok és a püspök közvetlen munkatársai közül sokan a lembergi örmény papneveldeből, a Collegio Armenóból, kerültek ki, akik neveltetésükből adódóan a püspök elképzeléseivel ellentétben az örmény egyházi hagyományok megtartása mellett kardoskodtak. Ez a nézetkülönbség újabb konfliktusokat szült a közösségen belül. Jelzi ezt többek között, hogy Lembergből érkezett örmény unitus papok az 1689. október 23-án megtartott unitus zsinaton elfogadott elvek szem előtt tartásával – azaz örmény szokások részleges megtartásával – kívánták vallási kérdésekben és szokásokban az uniót követni. Oxendio a zsinati meghívó ellenére nem volt jelen, és zsinat tanításait magára nézve nem tartotta kötelezőnek. Továbbra is kitarott latinista álláspontja mellett, azaz ahhoz ragaszkodott, hogy a miséken az örmény helyett a latin nyelvet használják. Ez tovább mélyítette a közösségben belüli feszültségeket.

Oxendio tipikus neofita pap volt. Úgy látta, hogy az örmények számára csakis a római katolikus hit lehet a helyes út. Minden olyan régi örmény szokásokat, mint például az örmény nyelvhasználatot, régi istentelen és eretnek szokásnak minősített, és ezeket Erdélyben mindenképp gyökeresen ki akarta irtani. Magát sohasem örmény unitus papnak, hanem örmény születésű latin szertartású egyházfinak tartotta. Ez nem volt egyedi eset. Az 1680-as években Lembergben Nersesowicz püspök és Hunanean érsek is „keményvonalas” latinista álláspontot képviseltek. Oxendióhoz hasonlóan mindketten a Collegio Urbanóban szereztek teológiai képzettségüket. Lembergben azonban később egy komoly különbség mutatkozott meg. Nevezetesen a lengyelországi örmények számarányukat tekintve nagyobb közösséget alkottak, mint az erdélyiek, és hatékonyabban tudtak szembeszállni mind Nersesowicz, mind Hunanean latinista elképzelésével. A lengyelországi örményeknek komoly támogatójuk akadt a Collegio Armenóban tanító itáliai teatinus szerzetesekben (Francesco Bonesana Sebastiano

Maria Accorsi, Giuseppe Bonalini, Stefano Trombetti), akiknek többsége hosszú éveket töltött el misszionáriusokként az anyaországi örmény területeken. Ők felismerték, hogy az eltúlzott latinizáció egyenesen az unió tönkretételéhez vezethet. A kérdésben ráadásul meg tudták maguknak nyerni Giacomo Cantelmi varsói nunciust, aki végső soron a teatinusok tanácsára kezdeményezte a lengbergi zsinat összehívását, ahol Breszt szellemében a legmélyebb részletekig kitértek a lengyelországi örmény unitus egyház vitás kérdéseire. Az erdélyi örmények és Oxendio püspök ebből viszont kimaradtak.

Oxendio csak élete vége fele kezdte részben megváltoztatni latinista felfogását, különösen a liturgikus nyelvhasználat ügyében. 1711 végén az udvarhoz, Szamosújvár ügyében írt felterjesztésében már ő is támogatta a miséken az örmény nyelv használatát. Ám ehhez a felismeréshez hosszú és rögös út vezetett. A püspök nyilván az 1690-es évek viszállyaiból okulva változtatta meg e kérdésben korábbi „keményvonalasnak” aposztrófált véleményét.

Nem könnyű meghatározni, vajon milyen történeti előzményei voltak az erdélyi örmény uniónak. A középkori kilikiai uniós kísérletekkel, valamint konstanz–ferrara–firenzei uniós zsinattal nem lehet párhuzamba állítani. Ugyan ezeken az uniós zsinatokon részletes dogmatikai és liturgikus problémákra is kitértek, de az örmény egyház nemzeti érdekekre hivatkozva valójában ezeket a zsinatokat határozottan elutasította. Hasonlóképp az erdélyi örmények szemszögéből az 1596. évi breszti uniót sem lehetett mintának venni, mert itt ugyan a konstanz–ferrara–firenzei zsinatokat vették alapul, de ezekből az örmények szintén kimaradtak.

A Nikol Torosowicz-féle unió pedig egyértelműen öncélú, saját ambíciókat dédelgető vallási egyesülés volt. Ez a folyamat ugyan a lengbergi apostoli érsekséget uniója révén Róma felé közelítette, azonban itt sem tértek ki az egyesülés szempontjából égetően fontos egyházfegyelmi, dogmatikai, és liturgikus kérdésekre. Torosowicz érsek uniója felemásra sikeredett: a sorozatos visszaélések inkább Róma nemtetszését vonták maga után, annak ellenére, hogy az áttért érseket hosszú ideig nem akarták elmozdítani hivatalából. Halálakor a lengyelországi örmény egyház a gyakorlatban sem keleti, sem unitus nem volt. Sőt egy inkább szervezetében szétzilált és szétesett egyház képét mutatta. A lengyelországi örmény unitus egyház megszervezése pedig – mint az jól ismert – Nersesowiczra, valamint Hunaneanra várt, mely munka számos helyi konfliktus után, csak az 1689. évi lengbergi zsinaton zárult le.

Az erdélyi örmény uniónak gyakorlatilag nem volt követendő mintája. Talán 1681 utáni (tehát Nikol Torosowicz halálát követően) lengbergi állapotokkal lehetne párhuzamba állítani, de azt is csak azért, mert az érsekség kezdeményezte 1684-ben az erdélyi örmények misszióját. Az erdélyiekkel kapcsolatban helytállóbb lenne az a megfogalmazás, hogy uniójuk

egy sajátos, helyi egyesülés volt, ami voltaképpen csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott.

Felvetődik a kérdés: vajon az örmények uniója része-e a többi Kárpát-medencében lezajló egyházi egyesülések folyamatának? A válasz határozott nem. Az erdélyi örmények unióját nem a Habsburg-udvar, de nem is a magyar katolikus klérus kezdeményezte. Az örmény unió a magyar egyháztörténet szempontjából egy mellékes, marginális unió volt, és kimondása nem is Erdélyben, hanem Lengyelországban történt.

Az örmények unióját a többi unióval azonban mégis párhuzamba lehet állítani. Például abban, hogy az erdélyi protestáns elit megpróbált beavatkozni mind a román, és mind az örmény uniók meghiúsításába. Ugyanis attól tartott attól, hogy az uniókkal Erdély felekezeti egyensúlya a protestánsok kárára felbomlik. Ezért igyekezett felkarolni a románok esetében Nagyszeghi Gábort, vagy Ion Tisca püspök mellé állni, vagy az örmények esetében közvetett és közvetlen támogatást nyújtani Vardan Martinus Potoczky és Elia Mendrul papoknak Oxendio Virziresco püspök ellenében.

További párhuzamként vehető fel, hogy az unitus rutének és az erdélyi románok is megsínylették a Rákóczi-szabadságharcot: De Camelist kiutasították, Atanázt elüldözték, Oxendiót pedig több éven keresztül fogságban tartották, majd De Camelishez hasonlóan kiutasították. Az ő esetükben nem a püspökökinevezések körüli legitimációs és kánonjogi viták (a rutének esetében) vagy a szakadárság (a románok esetében) voltak a fő problémák, hanem az, hogy a szabadságharc miatt számos örmény család Moldvába tért vissza. Oxendio püspök és segítői ezért szüntelenül attól rettegték, hogy idővel Moldvából az örmény katolikosz parancsára örmény papok jöhetnek Erdélybe az unitus örmények visszatérésére. Ez a félelem, az 1708. évi ebesfalvi elszigetelt esetet leszámítva, valótlannak bizonyult. Félelmüket a románok példája táplálhatta: a bukaresti metropoliták román papokat küldtek Erdélybe az erdélyi román unió ellen prédikálni. Nem is említve azt, hogy pópák kiküldésével a karlócai szerb pátriárkák a román unió meghiúsítására törekedtek.

Az erdélyi örményeknek Oxendio püspöksége alatt nem voltak kanonizációs problémái. Először Lembergnek, majd közvetlenül a Propaganda Fidének voltak alávetve. Nekik nem kellett az unitus ruténekhez hasonlóan egy közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt egyházmegye létrejöttéért küzdeniük. De valljuk be, nem is gondolkoztak azon, hogy önálló egyházmegyébe szerveződjenek. Megelégedtek azzal, hogy egy, a Szentszéknek közvetlenül alárendelt címzetes püspök irányítsa őket. Igaz, 1696-ban Oxendio két levelében előfordult az örmény egyházmegye szó, de nem sokkal ezután a püspök felhagyott ezzel a szóhasználattal. Minden valószínűség szerint azért, nehogy emiatt konfliktusba kerüljön a magyar katolikus

egyházzal, mivel az erdélyi római katolikus püspökséget hamarosan újra felállították, és nem kívántak konfliktusba keveredni a magyar katolikus egyházzal. Ekképpen nem merült fel olyan konfliktushelyzet, mint ami a rutének esetében fennállt (Munkács esetében) Esztergom és Eger között.

Oxendiót a Szentszék tudatosan címzetes püspöknek nevezte ki. Ennek három oka volt: először is Róma a magyar katolikus egyház érdekeit is figyelembe vette, különösen azért, mert a magyar egyház mindent elkövetett, hogy visszaállítsa az erdélyi püspökség megtépázott tekintélyét.

Másodszor a Szentszék a beérkező misszionáriusi jelentések alapján jól informált volt az erdélyi katolikusok helyzetéről. Az 1690-ben történt Erdély politikai változását követve figyelembe vette azt, hogy a protestánsok erős befolyása miatt még mindig nem lenne szerencsés, ha nyíltan püspököt nevezne ki az unitus örmények élére. Ezért határozott a címzetes püspökségről, hogy Oxendio inkognitóban, továbbra is egyszerű papnak vagy szerzetesnek öltözve tevékenykedjék Erdélyben, az unitusok, és katolikusok körében, ahogy ezt a Szentszék korábban Damokos Kázmér (Korón címzetes püspöke) vagy Kada István (Augustopolis címzetes püspöke) esetében is megtette. Igaz erre ellenpéldát is fel lehet hozni: De Camelis Józsefet 1689-ben többek azért nevezték ki az unitus rutének élére – merő véletlenségből az örményországi – Sebasteia címzetes püspökeként, nehogy megsértsék az egri püspök tekintélyét és egyházi joghatóságát, amely alá a rutének tartoztak.

Harmadszor ez a fajta kinevezési rendszer nem számított újdonságnak az örmények esetében sem. Számos olyan példáról van tudomásunk, főleg az anyaországi missziók ismeretében, hogy az ottani örmények közé a Szentszék egyszerű papi, vagy szerzetesi öltözetbe bújt érsekeket vagy püspököket küldött az ottani örmények közé, nehogy az oszmán és a perzsa hatóságok, vagy az örmény katolikosz emberei felismerjék őket. Ilyen volt például a naxijewani címzetes érsekek esete (Paolo Piromalli). De láthattuk, hogy a leMBERGI örmény érsekség esetében a koadjutoroknak címzetes püspöki címeket adományoztak: a Szentszék 1675-ben Hunaneannak Epiphania, 1683-ban Nersesowicznak Traianopolis, és 1710-ben Stefano Stefanowicz Roszkának Hymeria címzetes püspöki címeket adományozta.

Oxendio püspöksége alatt az örményeknek gyakorlatilag semmilyen viszonya nem volt az erdélyi római katolikus püspökséggel, mivel valójában ekkor nem is működött ténylegesen megyéspüspök Erdélyben. 1696-ban Illyés Andrást kinevezték püspöknek, ám Oxendióval ellentétben nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdélyben. Helyette Szebelébi Bertalan, majd Antalffy János apostoli vikáriusok kormányozták az erdélyi katolikusokat, akik viszont jó kapcsolatokat ápoltak az örmény unitus püspökkel, és saját előljárójuknak ismerték el. Sőt

1712-ben, amikor Illyés András elhalálozott, az örmény unitus püspököt kérték fel, hogy az új erdélyi megyéspüspök kinevezéséig időlegesen ő kormányozza az erdélyi katolikusokat. Illyés András utóda, 1713-ban Mártonffy György lett, akinek Bécsben zajló püspökperében, az egyik kihallgatott tanúja, az éppen a császári városban tartózkodó, és Szamosújvár ügyében „lobbizó” Oxendio volt.

Felvetődik végül a kérdés vajon a többi unióval összehasonlítva sikeresnek volt-e mondható-e az örmények uniója 1685–1715 között? Tudjuk a szerbek esetében az unió egyértelmű kudarc volt. Az udvar ugyanis az 1690-ben betelepülő szerbeknek komoly gazdasági és politikai kiváltságokat biztosított, ami értelmetlenné tette a Rómával megkötendő unió szükségességét. Ráadásul a korábbi szerb uniók a kánonjogi viták, valamint a szerb ortodox egyház határozott fellépésének köszönhetően nem bizonyultak hosszú életűnek.

A kárpátaljai rutének esetében ebben a periódusban (1685–1715) egyértelműen felsikerről kell beszélni. Az uniót megkötötték, és elfogadták az unitus papok javadalmazását, továbbá a katolikus papokat megillető előjogok biztosítását. Ezek gyakorlati megvalósítása azonban egészen a 19. század elejéig elhúzódott. Ezen túlmenően a rutének uniójára mélyen rányomta a bélyegét, hogy kánonjog szempontjából az egrí püspökség miatt nem volt önálló egyházmegyéjük. A vita egészen Mária Terézia koráig elhúzódott, amikor végleg döntöttek a megyéspüspökség felállításáról.

Az erdélyi románok ugyan sikeres uniót kötöttek 1701-ben. Sőt az erdélyi római katolikus püspökség akarata ellenére, el tudták érni a Szentszéknél az önálló fogarasi püspökség felállítását, de itt a hívek, az alsóbb klérus ellenállása miatt, valamint a román és szerb pópák által vezetett úgynevezett schisma-mozgalmak viszont beárnyékolták az uniót sikerét.

Az örmények esetében az unió sikeresnek mondható. Ennek egyik oka, hogy a többi unióra lépő néppel ellentétben, kevesen voltak. A 17. század végén a közösség száma a kivándorlások miatt megcsappant, de felekezetiileg homogénebbé és könnyebben kormányozhatóbbá, azaz kezelhetőbbé vált.

Oxendio püspök tevékenységével – és így az egyesüléssel – tulajdonképpen megbontott egy olyan régi örmény hagyományt, amelyben az örmény közösség egyet jelentett az egyházzal. A közösség középpontjában, különösen a középkori diaszpórákban pedig, az örmény apostoli egyház állt, mely egyet jelentett a nemzeti azonosságtudattal. Az erdélyi örmény unió kapcsán, valamint Oxendio tevékenységével, a latinizáció erőltetett bevezetésével az örmény identitás szorult háttérbe.

Ha viszont az uniót belülről, az örmények szemszögéből, nézzük, akkor az kudarcnak volt tartható, mert maga egyesülés nyelvi és kulturális asszimilációt eredményezett. A történelemben azok az örmény közösségek, vagy csoportok, amelyek akár Konstantinápolyal, akár Rómával léptek unióra, nyelviileg szinte néhány generáció alatt beleolvadtak az őket körülvevő idegen környezetbe.

Oxendiónak elévülhetetlen érdemei voltak az unió megteremtésében. Az utókor személyével, kérlelhetetlen, alkut nem ismerő jellemével sohasem foglalkozott. Tevékenységének bemutatását elsősorban az unióra, valamint Szamosújvár alapítására helyezték ki. Az unió körülményeiről, az ahhoz kapcsolódó viszályokról, a püspök egyházvezetésének árnyoldalairól azonban az utókor elfelejtett megemlékezni. A püspökről valójában egy igazságos, apostoli karizmával megáldott kisebbségi vezető, papfejedelem, vagy ethnarkhosz képe őrződött meg. Ebben az idealizált képben az akkor már asszimilált örménység a dicső történeti múlt egy darabját látta a püspök személyében. Talán ennek volt az oka, hogy nem tudtak, vagy nem akartak tudomást szerezni a püspök tevékenységének negatívumairól, vagy püspöki tevékenységéről Erdélyben.

6. RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

MOL= Magyar Országos Levéltár (Budapest)

MOL B 2= Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia

MOL F 43= Libri conceptuum regii Hungarici et Latini

MOL F 46= Gubernium Transylvanicum Levéltára. Ügyiratok

MOL F 49= Gubernium Transylvanicum Levéltára. Vegyes Conscriptiók

MOL F 234= Erdélyi Fiscalis Levéltár

MOL G 16 = II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára

MOL G 19= Fejedelmi Kancellária Levéltára

PL= Primási Levéltár (Esztergom)

PL AEV= Archivum Ecclesiasticum Vetus

PL AEV SPSZ= Sub Primatae Széchenyi

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Róma, Vatikán)

APF Acta SC = Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide

APF CP = Congregazioni Particolari

APF Coll. = Collegio Armeno e Ruteno

APF FV= Fondo di Vienna

APF FVC= Fondo Visite e Collegi

APF Lettere SC = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione

APF SC, Fondo Armeni = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni

APF SC, Fondo Armeni Misc. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni. Miscellanea

APF SC, Fondo Moldavia = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moldavia

APF SC, Fondo MPR = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moscovia, Polonia, e Rutheni

APF SC, Fondo Ungheria e Transylvania = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Ungheria e Transylvania

APF SOCG = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

ASV = Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano, Vatikán)

ASV ACPC= Archivio Concistoriale, Processus Canonici

ASV ANV = Archivio della Nunziatura in Vienna

MA= Matenadaran, Örmény Nemzeti Levéltár (Jereván, Örményország)

MA Ms. = Matenadaran. Manuscripta

BEKK = Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár (Budapest)

BEKK Coll. Hev. = Collectio Hevenesiana.

BEKK G. = Historia. (Res Transylvanica)

GYÖKPK = Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Kézirattára (Gyergyószentmiklós – Gheorgheni, Románia)

SZTMK= Szamosújvári Történeti Múzeum Kézirattára (Szamosújvár – Gherla, Románia)

7. FELHASZNÁLT IRODALOM

7.1. KIADOTT FORRÁSOK

- Akinean, 1921. = Hing panduxt t'afasac'ner. [Az öt elvándorolt papköltő.] Ašx.: Akinean, Nersēs. Vienna, 1921.
- Ališan, 1896a. = Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Ṛumenioy [Kamenec'i krónika: a lengyelországi és romániai örmények évkönyvei.] Ašx.: Ališan, Łewond. Venetik, 1896.
- Apor Péter. *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 1978.
- Balgy, 1877. = *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Ed: Balgy, Alex. Viennae, 1877.
- Benda, 2003. = *Moldvai csángó-magyar okmánytár*. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 2003. (Második kiadás.)
- Benkő, 1778. = Benkő, Josephus. *Transilvania sive magnus Transilvaniae principatus*. Vol. 1. Vindobonae, 1778.
- Bernád, 2006. = *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatiók mutatója*. Szerk.: Bernád Rita. Gyulafehérvár–Budapest, 2006.
- Bethlen, 1860. = *Gróf Bethlen Miklós Őnéletírása*. Kiadta: Szalay László. Vol. 2. Pest, 1860.
- Bischoff, 1864. = *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Hrsg von Franz Bischoff. Wien, 1864.
- Bíró, 1930. = *Apor István gróf naplója bécsi útjáról. (1697–1698)*. Szerk.: Bíró, Vince. Kolozsvár, 1930.
- Bṛni Miut'iwñ, 1884. = Bṛni Miut'iwñ Hayoc' Lehastani ěnd ekelec'woyn Hṛovmay. *Žamanakic' Yišatakarank'* [A lengyelországi örmények megszokott uniója Rómával, korabeli megemlékezések alapján.] Sankt-Petersburg, 1884.
- Cserei, 1983. = Cserei, Mihály. *Erdély históriája [1661–1711]*. Szerk.: Bánkúti Imre. Budapest, 1983.
- Carmelites, 1939. = *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Century*. Vol. 1. London, 1939.
- Dašean, 1895. = *C'uc'ak hayerĕñ jeṛagrac Matenadaranin Mxitareanc' i Vienna* [A bécsi mechitarista kongregáció örmény kéziratgyűjteményének katalógusa.]. Ašx.: Dašean, Hakob. Vienna, 1895.
- Dawrižec'i, 1896. = *Patmut'iwñ Aṛak'el vardapeti Dawrižec'woy* [Aṛak'el Dawrižec'i vardapet története.] Vałaršapat, 1896.
- Eganyan, 1970. = *C'uc'ak jeṛagrac' Maštoc'i anvamb Matenadaranani*. [Kéziratok katalógusa a jereváni Mesrop Maštoc' Matenadaranban.] Ašx.: Eganyan, Őhannes. Vol. 1–2. Erewan, 1970.
- Galanus, 1661–1690. = *Galanus, Clemens. Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana*. Vol. 1–2. Romae, 1661–1690.
- Garitte, 1952. = *La Narratio Rebus de Armeniae*. Ed. par Garitte, Gérard. Louvain, 1952.
- Girk' T'ĥ'oc', 1901. = *Girk' T'ĥ'oc'*. [Levelek könyve.] Tiflis, 1901.
- Grigor Magistros, 1910. = *Grigor Magistrosi t'ĥ'erĕ*. [Grigor Magistros levelei.] Alexandropol, 1910.
- Gündisch, 1975. = *Urkunden zur Geschichte de Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. von Gustav Gündisch. Band V. Köln–Wien, 1975.
- Hakobyan, 1956. = *Manr žamanakagrut'yunner XIII–XVII dd.* [13–17. századi rövid krónikák.] Ašx.: Hakobyan, Vardan. Vol. 2. Erewan, 1956.

- Hakobyan–Hovhannisyan, 1974. = Hayeren jeragereri XVII dari hišatakaraner [17. századi öményi kéziratok kolofónjai.] Ašx.: Hakobyan, Vardan.–Hovhannisyan, Aram. Vol. 1–2. Erewan, 1974.
- HC, 1935. = Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi. Ed. Patritius Gauchat. Vol. 4. (1592–1667). Monasterii, 1935.
- HC, 1952. = Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi. Ed. Remigius Ritzler–Priminius Sefrin. Vol. 5. (1667–1730). Patavii, 1952.
- HC, 1958. = Hierarchia Catholica medii et recentoris aevi. Ed. Remigius Ritzler–Priminius Sefrin. Vol. 6. (1730–1799). Patavii, 1958.
- Hofman, 1935. = Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum. Ed. Gregor Hofman. Romae, 1935.
- Hofman, 1944. = Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes. Ed. Gregor Hofman. Vol. 2. Romae, 1944.
- Ilia, 1730. = Ilia, Andreas. Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum. Claudiopoli, 1730.
- Katona, 1790. = Katona, Stephanus: Historica critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Tom. 10. Ord. 3. Budae, 1790.
- Magyari, 1994. = II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Szerk.: Magyari, András. Bukarest, 1994.
- Migne, 1834. = Patrologiae cursus completus graeca-latina. Ed. Jean-Paul Migne. Vol. 130. Paris, 1834.
- Nilles, 1885. = Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae Sancti Stephani. Ed. Nicolaus Nilles. Vol. 1–2. Oeniponte, 1885.
- Rákóczi, 1951. = II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Budapest, 1951.
- Rošk'ay, 1964. = Step'anos Rošk'ay Žamanakagrut' iwn tarekank' ekelec'akank'. [Kronológia avagy egyházi évkönyvek.] Viennae, 1964.
- Pray, 1777. = Pray, Georgius: Annales veteres Hunorum, Avarorum Hungarorum. Vindobonae, 1777.
- Sávai, 1993. = Ex tabulario romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Ed. Sávai János. Szeged, 1993.
- Sávai, 1997a. = A székelyföldi katolikus plébániák levéltára. I. k. Szerk.: Sávai János. Szeged, 1997.
- Soós, 1991. = Soós István-Varga János: A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk”. In: Századok 125 (1991) 5–6 sz. 500–516. p.
- Szabó, 1898. = Székely Oklevéltár. 7. k. Szerk.: Szabó Károly. Kolozsvár, 1898.
- Szádeczky-Kardoss, 1897. = Székely Oklevéltár. 6. k. Szerk.: Szádeczky-Kardoss Lajos. Kolozsvár, 1897.
- Szilágyi, 1898. = Erdélyi országgyűlési emlékek. 21. k. Szerk. Szilágyi Sándor. (Budapest, 1898.)
- Szögi, (2006.) = A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára I. (1429–2000.) (Repertórium). Szerk.: Szögi László. Budapest, 2006.
- Tóth, 1994. = Relationes missionarium de Hungaria et Transylvania (1627–1707). Ed. Tóth István György. Budapest–Roma, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes 1).
- Tóth, 2002. = Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1572–1717). Ed. Tóth István György. Vol. 1–2. Róma–Budapest, 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes 4.)
- Tóth, 2005. = Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1572–1717). Ed. Tóth István György. Vol. 3–4. Róma–Budapest, 2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. – Fontes 4.)

Tüzes, 1900. = Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról. In: Történelmi tár. Új Folyam, 1 (1900) 219–263. p.

Van den Oudenrijn, 1960. = *Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum et FF. Armenorum*. Ed: Van den Oudenrijn, Marcantonio. Bern, 1960.

Welikyj, 1954. = *Acta S. C. De Propaganda Fide. Ecclesiam catholicam Ucrainiae et Bielarusjae spectantia*. Vol. 2. (1667–1710). Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1954.

Welikyj, 1969. = *Nuntiorum Apostolicarum historiam Ucrainae illustrantes*. Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1969.

Welikyj, 1972. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 1. (1600–1640); vol. 2. (1675–1683). Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1972.

Welikyj, 1974. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 3 (1665–1690). Ed: Athanasius Welikyj. Romae, 1974.

Welikyj, 1976. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol 4. (1681–1710). Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1976.

Zimmermann–Werner–Müller, 1902. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band III. Hrsg. von Franz Zimmermann–Carl Werner–Gerhard Müller. Hermannstadt, 1902.

Zimmermann–Werner–Müller, 1937. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band IV. Hrsg. von Franz Zimmermann–Carl Werner– Gerhard Müller. Hermannstadt, 1937.

7.2. SZAKIRODALOM

Abrahamyan, 1964. = Abrahamyan, Ašot: *Hamaḡot urvagic hay gait'avayreri patmut'yan*. [Az örmény kolóniák vázlatos története.] Vol. 1–2. Erewan, 1964.

Akinean, 1917–1918. = Akinean, Nersēs. "Azatut'ean šaržumē XV–XVI darun Hayoc' mēj. [Szabadságeszmék a 16–17. századi Örményországban.]" In: *Handēs Amsorea*, 31–32 (1917–1918) 141–154. p.

Akinean, 1936. = Akinean, Nersēs: *Movsēs Tat'ewac'i Hayoc' Kat'olikosn ew ir žamanakē [Movsēs Tat'ewac'i az örmények katolikosza és pontifikátusa.]* Vienna, 1936.

Ališan, 1896b. = Ališan, Łewond: *Hay–Venet kam aḡnč'ut'iwnk' Hayoc' ew Veneteac'.* [Hay–Venet: Az örmény–velencei kapcsolatok története.] Venetik, 1896.

Ališan, 1901. = Ališan, Łewond: *Hayapatum*. [Örmény történet.] Venetik, 1901.

Ananean, 1992. = Ananean, Aram. "Grigorios Vkasasēr ew hay-hřomakan yaraberut'iwnerē [Hitvalló Gergely katolikosz és az örmény-római kapcsolatok.]" In: *Bazmavēp*, 1 (1992) 7–30. p.

Anasseean, 1956. = Anasseean, Armen: *Ditołut'iwne Stefanos Salmastec'u kensagrut'ean verabereal*. [Értekezés V. István örmény katolikosz életrajzáról.] In: *Ėjmiacin*, 12 (1956) 93–99. p.

Arpee, 1946. = Arpee, Alex: *History of Armenian Christianity*. New York, 1946.

Atamian, 1982. = Atamian, Ani: *Cilician-Roman Church Union*. In: *Dictionary of the Middle Ages*. Ed. by John Streyer. Vol. 1. New York, 1982. 394–395. p.

Ávedik, 1904. = Ávedik Lukács: *Az örmény kereszténység eredete*. Erzsébetváros, 1904.

Ávedik, 1896. = Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. (Szamosújvár, 1896).

Bärthelmass, 1897. = Bärthelmass, Martin: *Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712*. In: *Programm des evangelischen Obergymnasiums (...)*. Bistritz, 1897. 5–17. p.

Bárány, 1888a. = Bárány, Lukács: *Verzirescul Auxendius*. I. In: *Arménia* 4 (1888) 3. sz. 65–71. p.

- Bárány, 1888b. = Bárány, Lukács: Verziurescul Auxendius. II. In: *Arménia* 4 (1888) 4. sz. 101–106. p.
- Bárány, 1888c. = Bárány, Lukács: Verziurescul Auxendius. III. In: *Arménia* 4 (1888) 5. sz. 137–142. p.
- Bíró, 1925. = Bíró Vince: Az impériumváltozás kora (1690–1716). In: *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925.* 104–124. p.
- Bíró, 1935. = Bíró Vince: *Altortjai Gróf Apor István és kora.* Kolozsvár, 1935.
- Bíró–Boros, 1941. = Bíró, Vince–Boros Fortunát (Szerk.): *Erdélyi katolikus nagyok.* Kolozsvár, 1941.
- Blažejovskij, 1975. = Blažejovskij, Dimitrij: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv.* Rome, 1975.
- Bottlik, 1997. = Bottlik József: *Hármas kereszt alatt.* Budapest, 1997.
- Bžškeanc', 1830. = Bžškeanc', Minas: *Čanap'arhordut' iwn i Lehastan.* [Utazás Lengyelországban.] Venetika, 1830.
- Č'amč'eanc', 1786. = Č'amč'eanc', Mik'ayēl. *Patmut' iwn Hayoc' i skzbanē ašxarhi minč'ew c'ann 1784.* [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784-es esztendőig]. Tomus 1–3. Venetika, 1786.
- Charanis, 1963. = Charanis, Peter: *The Armenians in the Byzantine Empire.* Lisbon, 1963.
- Csala, 2004. = Csala Rita: *A Gyulafehérvári Érseki és Főképtalani Levéltár története és mai állapota.* In: *Levéltári Szemle* 20 (2004) 2. sz. 60–67. p.
- Cziple, 1910. = Cziple Sándor: *A máramarosi püspökség kérdése.* Budapest, 1910.
- Dan, 1891. = Dan, Demeter: *Arewelean Hayk' i Bukovina.* [Keleti örmények Bukovinában.] Vienna, 1891.
- De Guibert, 1919. = De Guibert, Jean: *Le decret du Concile de Florence pour les Arméniens; sa valeur Dogmatique.* In: *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, 20 (1919). 81–95. 150–162. 195–215. p.
- Dédéyan, 1990. = Dédéyan, Gérrard: *Les Arméniens: Histoire d'une Chrétienté.* Toulouse, 1990.
- Éble, 1915. = Éble Gábor: *A szamosújvári Verzár család.* Budapest, 1915.
- Farrugia, 2000. = Farrugia, Edward (Ed.): *Dizionario enciclopedico dell' oriente cristiano.* Roma, 2000.
- Fáraó, 1888. = Fáraó Simon: „A szépvízi örmény telep.” In: *Arménia* 4 (1888) 2. sz. 47–51. p.
- Fazekas, 2003. = Fazekas István: *A bécsi Pazmanéum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951).* Budapest, 2003.
- Fazekas, 2002. = Fazekas István: *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784).* In: *A bécsi Pázmáneum.* Szerk.: Zombori István. Budapest, 2002.
- Ferro, 2005. = Ferro, Teresa: *I Missionari Cattolici in Moldavia.* Cluj–Napoca, 2005.
- Fraknói, 1895. = Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.* Budapest, 1895.
- Galla, 1942–1945. = Galla, Ferenc: *A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújulás korának püspökei.* In: *Levéltári Közlemények*, 20–23 (1942–1945). 141–186. p.
- Galla, 2005. = Galla, Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben.* Szerk.: Fazekas István. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae Vol. 2.)
- Garda, 1992. = B. Garda Dezső: *Gyergyó a történelmi idő vonzásában.* Székelyudvarhely, 1992.
- Garda, 2007. = B. Garda Dezső. *A gyergyószentmiklósi örmény céhek és társulatok a 18. században és a 19. század első felében.* In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk.: Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 227–257. p.

- Garsoian, 1983. = Garsoian, Nina: Secular Jurisdiction over the Armenian Church. (IVth–VIIth centuries). In: Essays presented to Ihor Sevchenko. Harvard Ukrainian Studies, 7 (1983) 220–250. p.
- Gay, 1904. = Gay, Jean: La Pape Clement VI. et les affaires d'Orient. Paris, 1904.
- Gill, 1959. = Gill, John: The Council of Florence. Cambridge, 1959.
- Gopcsa, 1895. = Gopcsa, László. „A magyarországi örményekről.” In: Erdélyi Múzeum, 12 (1895) 375–382. p.
- Govrikean, 1896. = Govrikean, Grigor: Elizabēt’opol. Dransilwanoy Hayoc’ metropolisē [Erzsébetváros. Az erdélyi örmények metropolisza]. Vienna, 1896.
- Grigorian, 1980. = Grigorian, Vardan: Istoriija armjanszkih kolonij Ukrajni i Pol’si. (Armjane v Podolii). Erewan, 1980.
- Gyárfás, 1925. = Gyárfás, Elemér: Az erdélyi románok uniója s a román görög katolikus szervezet kifejlődése. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. 125–146. p.
- Halecki, 1993. = Halecki, Oscar: Európa millenniuma. Ford.: Bérczes Tibor. Budapest, 1993.
- Halecki, 1958. = Halecki, Oscar: From Florence to Brest. Rome, 1958.
- Heckenast, 2005. = Heckenast, Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Szerk.: Mészáros, Kálmán. Budapest, 2005.
- Hermann, 1973. = Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.)
- Hodinka, 1909. = Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Budapest, 1909.
- Hodinka, 1912. = Hodinka Antal: A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának az ügye. 1725–1772. Budapest, 1912.
- Hodinka, 1943. = Hodinka Antal: Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adomány Levelet két I. Lipót királytól. Pécs, 1943.
- Hofman, 1939. = Hofman, Gregor: Die Einigung der armenischen Kirche. In: Orientalia Christiana Periodica, 5 (1939) No.1. 151–185. p.
- Iványi, 1971. = Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. In: Levéltári Közlemények, 42 (1971) 1. sz. 137–160. p.
- Iványi, 1987. = Iványi Emma: „Magyar Einrichtungswerk.” In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Szerk.: Praznovszky Mihály–Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 159–180. p. (Discussiones Neogradienses, 4.)
- Jakab, 1944. = Jakab Antal: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 172.)
- Kalmár, 1991. = Kalmár János: A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* és a 18. századi bánági berendezkedés kérdése. In: Századok, 125 (1991) 5–6. sz. 489–499. p.
- Karácsonyi, 1985. = Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete. Budapest, 1985. (Második kiadás.)
- Knapp–Tóth, 2005. = Catalogus Librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum. Pótkötet a szakrendbe sorolt kéziratokhoz. Szerk.: Knapp Éva–Tóth Péter. Budapest, 2005.
- Kogean, 1961. = Kogean, Stepan: Hayoc’ Ekelec’in minč’ew P’loretean žołovč. [Az örmény egyház a firenzei zsinatig]. Bëyrut’, 1961.
- Kogean, 1981. = Kogean, Stepan: Hamařot patmut’iwn hay-latin yaraberut’eanc’ skizbën minč’ew 1382. [Az örmény latin kapcsolatok rövid története a kezdetektől 1382-ig.] Ant’elias–Bëyrut’, 1981.
- K’olanjian, 1962. = K’olanjian, Suren: Geřla hayak’alak’ ew nra hayeren jeragreri žołovacun. [Gerla örmény város és örmény nyelvű kéziratgyűjteménye]. In: Banber Matenadarani, 6 (1962) No. 2. 499–531. p.

- K'olanjian, 1967. = K'olanjian, Suren: Les Arméniens en Transylvanie en Xe-XVIIIe siècle. In: *Revue des études arméniennes*, 4 (1967). 355–376. p.
- K'olanjian, 1983. = K'olanjian, Suren: Hayeri masnake'utyunë hakat'urk'akan ligayi stelcman ev Hungariayi azatagman gorcum (XVII d.). [Az örmények részvétele a török-ellenes liga létrehozásában és Magyarország felszabadításában.] In: *Hay-hungarakan patmakon ev mšakuyt'ayin kaperi patmut'yunic'*. [Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből.] Ašx: Barxudaryan, Vladimir. Erewan, 1983. 105–127. p.
- Kollányi, 1900. = Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1000–1900. Esztergom, 1900.
- Kosáry, 1996. = Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1996. (Negyedik kiadás.)
- Kovács, 2006. = Kovács Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 47–68. p.
- Kovács, 2007. = Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17–18. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 30–46. p.
- Kowalsky–Metzler, 1983. = Kowalsky, Nikolaus–Metzler, Johannes: Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelisation of Peoples „de Propaganda Fide”. Rome, 1983. (Studia Urbaniana.)
- Kölönte, 1910. = Kölönte Béla: Gyergyó története a kialakulástól a határország szervezéséig. Gyergyószentmiklós, 1910.
- Kristó–Barta–Gergely, 2002. = Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő: Magyarország története az előidőktől 2000-ig. Budapest, 2002.
- Lacko, 1955. = Lacko, Michael: Unio užhorodiensis ruthenorum carpatiorum cum ecclesia catholica. Romae, 1955.
- Lukácsy, 1859. = Lukácsy, Christophorus: Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata. Vienna, 1859.
- Lukácsy, 1867. = Lukácsy, Kristóf: Adalékok az erdélyi örmények történetéhez. Kolozsvár, 1867.
- Macler, 1927. = Macler, François: Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine. In: *Revue des études arméniennes*, 7 (1927). 11–117. p.
- Mahé, 1993. = Mahé, Jean-Pierre: L'Église arménienne de 611 à 1066. In: *Histoire du christianisme*. Ed. par Grégoire Dagron. Vol. IV. (Paris, 1993.) 420–532. p.
- Maksoudian, 1982. = Maksoudian, Krikor: Armenian Church, Doctrines and Councils. In: *Dictionary of the Middle Ages*. Ed. by Joseph Strayer. Vol. 1. New York, 1982. 498–502. p.
- Mauer, 1887. = Mauer, Joseph: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887.
- Mécérian, 1965. = Mécérian, Jean: Histoire et institutions de l'église arménienne. Beirut, 1965.
- Merza, 1913. = Merza Gyula: Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény katolikus püspöki, illetőleg vikáriusi szék. Vác, 1913.
- Merza, 1902. = Merza Gyula: Az örmény püspökség. Kolozsvár, 1902.
- Mesrop Vardapet, 1957. = Mesrop Vardapet. Patmut'iwn hay ekelec'ii. [Az örmény egyház története.] Pëyrut', 1957.
- Miron, 2004. = Miron, Greta Monica: Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782). Cluj–Napoca, 2004.
- Molnár, 2002. = Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. 1. k. Budapest, 2002.

- Molnár, 2001. = Molnár, Antal: Rudolf Bzenszky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichtsschreiber in Siebenbürgen. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des nideren Klerus*. Hrsg. von István Monok. Szeged, 2001. 67–78. p.
- Molnár, 2007. = Molnár Antal: Bzensky Rudolf jezsuita történétíró és az erdélyi örmények. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 18–28. p.
- Nagy, 2001. = Nagy Kornél: II. Aristakes katolikos enciklikája 1476-ból. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2 (2001) 1. sz. 103–120. p.
- Nagy, 2006a. = Nagy Kornél: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: *Örmény diaszpóra Kárpát-medencében*. Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 39–46. p.
- Nagy, 2006b. = Nagy Kornél: Vardan Hunanean Iwówi uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről. In: *Századok* 140 (2006) 4. sz. 1007–1019. p.
- Nagy, 2007. = Nagy Kornél: Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 156–169. p.
- Năsturel, 1996. = Năsturel, Petru: Attitude de patriarcat eocuménique envers les arméniens des pays roumains. In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. Paris, 1996. 144–151. p.
- Nistor, 1912. = Nistor, Igor: Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Czernowitz, 1912.
- Olbertyński, 1934. = Olbertyński, Zbigniew: Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog. Roma, 1934.
- Örmanean, 1914. = Örmanean, Małakiay: Azgapatum. [Nemzettörténet.] Konstandupol, 1914.
- Örmanean, 1993. = Örmanean, Małakiay: Hayoc' ekelec'in. [Az örmény egyház.] Erewan, 1993.
- Pach, 1975. = Pach, Zsigmond Pál: A levantei kereskedelem erdélyi útvonala. In: *Századok*, 109 (1975) 1. sz. 3–32. p.
- Papadakis–Meyendorff, 2002. = Papadakis, Aristeides–Meyendorff, John: A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Ford.: Bódogh-Szabó Pál. Budapest, 2002. (Varia Byzantina – Bizánc Világa VI.)
- Patmut'yun, 1972. = Hay žołovurdi patmut'yun. [Az örmény nép története.] Vol. 4. Erewan, 1972.
- Pál, 1997. = Pál Judit: Az erdélyi örmények népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. In: *Erdélyi Múzeum*, 59 (1997) 1. sz. 104–120. p.
- Pál, 1999. = Pál Judit: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: *Kötődések Erdélyhez*. Szerk.: L. Balogh Béla. Tatabánya, 1999. 64–73. p.
- Pál, 2005. = Pál Judit: Armeni în Transilvania. Contribuți la procesul de urbanizar și dezvoltare Economică a provinciei. Cluj–Napoca, 2005. (Romanian Cultural Institute, Center for Transylvanian Studies.)
- Pál, 2006. = Pál Judit: Örmények Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 27–38. p.
- Pál, 2007. = Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 75–94. p.
- Petrowicz, 1950. = Petrowicz, Gregorio: L'Unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Secunda. Roma, 1950.
- Petrowicz, 1971. = Petrowicz, Gregorio: La chiesa armena in Polonia. Parte Prima. Roma, 1971.
- Petrowicz, 1988. = Petrowicz, Gregorio: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza. Roma, 1988.

- Pingirian, 1980. = Pingirian, Gayane: La chapitre 28 du „Livres des Histoire” d’Ařak’el Dawriřec’i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d’Ukraine durant les années 20–50 du 17e siècle. In: *Revue des études arméniennes*, 14 (1980). 443–457. p.
- Pirigyi, 1990. = Pirigyi István: A magyarországi görögkatolikusok története. 1. k. Nyíregyháza, 1990.
- Pirigyi, 1991. = Pirigyi István: A görögkatolikus magyarság története. Budapest, 1991.
- Poghossian, 2004. = Poghossian, Zaruhi: Letter of Love and Concord between the Great Emperor Constantine and the Holy Pope Sylvester and Trdat, King of the Armenians, and Holy Gregory, the Illuminator of the Armenians. Ph.D Thesis. Budapest, 2004. CEU.
- Pop, 1998. = Pop, I. Virgil: Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 21 (1998) No. 2. 168–191. p.
- Puskás, 2006. = Puskás Attila: Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006.
- R. Várkonyi, 1987. = R. Várkonyi Ágnes: A balászfalvi szerződés és fogarasi nyilatkozat; Thököly fejedelemsége és a Diploma Leopoldinum; Gubernium; Egyházak és a románok uniója; Haldokló Erdélyország. In: *Erdély története*. Főszerk.: Kőpeczi, Béla. 2. k. Budapest, 1987. 874–893. p.
- Richard, 1977. = Richard, James: La Papauté et les missions d’Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles). Rome, 1977.
- Roszko, 1964. = Roszko, Cyrill: Les Arméniens à Kutuy. In: *Revue des études arméniennes*, 2 (1964) 145–156. p.
- Šahaziz, 1947. = Šahaziz, Erwand: Kat’olikosakan kondaknerē ew ōrhnut’ean t’lt’erē. [Katholikoszi bullák és püspökszentelési levelek.] In: *Ėjmiacin*, 3 (1947) No. 2. 25–36. p.
- Sarkissian, 1975. = Sarkissian, Karekin: The Council of Chalcedon and the Armenian Church. London, 1975.
- Sarpi, 1699. = Sarpi, Paulus: *Historia Concilii Tridentini*. Lipsiae, 1699.
- Sávai, 1997b. = Sávai János: A csíksomlyói és a kantai iskola története. Szeged, 1997.
- Selian, 1999. = Selian, Sergiu: Schita istorica a comunitati armene di Romănia. București, 1999.
- Schünemann, 1933. = Schünemann, Konrad: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. Szerk: Angyal Dávid. Budapest, 1933. 214–225. p.
- Schütz, 1987. = Schütz, Edmond: An Armenian–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*. Ed. by György Kara. Budapest, 1987. 247–330. p.
- Schütz, 1988. = Schütz Ödön: Az örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es ’nagy szürgün’ örmény források alapján. In: *Keletkutatás*, (1988 ősz). 50–66. p.
- Sugár, 1984. = Sugár István: Az egeri püspökök története. Budapest, 1984.
- Szádeczky–Kardoss, 1907. = Szádeczky–Kardoss Lajos: II. Rákóczi Ferenc Erdélyben. Kolozsvár, 1907.
- Szántay, 2005. = Szántay, Antal: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn in der Lombardei und in der österreichischen Niederlanden. 1785–1790. Budapest, 2005.
- Száva, 2003. = Száva Tibor: Szépvízi magyarörmények nyomában. Bécs, 2003.
- Szeghalmy, 1942 = Szeghalmy Gyula: Erdélyi vármegyék. Budapest, 1942.
- Szongott, 1903. = Szongott Kristóf: A magyarországi örmények ethnographiája. Szamosújvár, 1903.

- Szongott, 1901. = Szongott Kristóf: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900. 1. k. Szamosújvár, 1901.
- Tarisznyás, 1982. = Tarisznyás Márton: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982.
- Tekeyan, 1939. = Tekeyan, Petros. Controverses christologiques en Arméno-Cilicie dans la second moitié du XIIe siècle (1165–1198). Rome, 1939.
- Temesváry, 1896. = Temesváry János: A magyar-örmény nemes családok czímerlevelei. Szamosújvár, 1896.
- Temesváry, 1910. = Temesváry János: Öt erdélyi püspök rangemelése. Kolozsvár, 1910.
- Temesváry, 1913–1914. = Temesváry János: Erdély választott püspökei. 2. k. Szamosújvár, 1913–1914.
- Tēr-Mkrtič'eān, 1908. = Tēr-Mkrtič'eān, Keworg: Hayoc' Ekelec'woy patmut'iwñ. [Az örmény egyház története.] Valaršapat, 1908.
- Tocănel, 1972. = Tocănel Petru: La briosa organizzazione delle Missioni in Bulgaria, Valachia, Moldavia e Transilvania. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni (1622–1700). Vol. 1/2. Ed.: Johannes Metzler. Roma–Freiburg–Wien, 1972. 239–274. p.
- Tóth, 1998. = Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). In: Történelmi Szemle, 60 (1998) 1. sz. 61–85. p.
- Tóth, 2004. = Tóth István György: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi misziók 1622–1700. In: Századok, 138 (2004) 6. sz. 843–892. p.
- Tournebize, 1900. = Tournebize, François: Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1900.
- Trócsányi, 1983. = Transilvaniaiy hayeri iravakan kac'ut'iwñē Leopoldyan hrovartaki šrjanum. (1690–1848) [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában.] In: Hay-hunagarakan patmakan ew mšakuyt'ayin kaperi patmut'iwñic'. [Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből.] Ašx.: Vladimir Barxudaryan. Erewan, 1983. 168–271. p.
- Trócsányi, 1987. = Trócsányi Zsolt: Különleges jogállású kereskedő elemek. In: Erdély története. 1606-tól 1830-ig. Szerk: Köpeczi Béla. 2. k. Budapest, 1987. 999–1003. p.
- Trócsányi, 1988. = Trócsányi Zsolt: Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740. Budapest, 1988.
- Tusor, 2002. = Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről. (Archivio Santacroce). In: Levéltári Közlemények, 73 (2002) 1–2. sz. 199–241. p.
- Tusor, 2005. = Tusor Péter: Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae. Vol. 3.)
- Van Den Oudenrijn, 1956. = Van Den Oudenrijn, Marcantonio: Uniteur et Dominicain d'Arménie. In: Oriens Christianus, 40 (1956) No. 3. 94–112. p.
- Vanyó, 1933. = Vanyó Tihámér Aladár: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1815. Pannonhalma, 1933.
- Vanyó, 1986. = Vanyó Tihámér Aladár: A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Budapest, 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentoris).
- Varga J., 1991. = Varga J. János: Berendezkedési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének Időszakában. Az 'Einrichtungswerk'. In: Századok, 125 (1991) 5–6. sz. 449–488. p.
- Varga J., 1999. = Varga J. János: A bécsi kormányszata telepítés és valláspolitikája Magyarországon a századfordulón. In: A román, magyar és rutén népcsoportok egymáshoz való viszonya a 18. századtól napjainkig. Ed.: Hans Gehl–Viorel Ciubotă. Satu Mare – Tübingen, 1999. 41–50. p.

Veszely, 1860. = Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténeti adatok. 1. k. Kolozsvár, 1860.

Végheő, 2000. = Végheő Tamás: Pálos hittérítők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaival. In: *Athanasiana*, 12 (2000). 65–81. p.

Végheő, 2003. = Végheő Tamás: Benkovich Ágoston váradai püspök működésének görög katolikus vonatkozásai. In: *Athanasiana*, 16 (2003). 99–122. p.

Végheő, 2007. = Végheő Tamás: <<Catholica reformare.>> Ágoston Benkovich O. S. P.P. E. missionario Apostolico vescovo di Várad (1631–1702). Budapest–Róma, 2007. (Collactanea Vaticana Hungariae. Classis II, Tom. 2.)

Vörös, 1983. = Vörös Antal: Hungariayi hay hamarakut'yunë feodalizmi zamanakaşırjanum. (1672–1848). [A magyarországi örmény társadalom a feudalizmus korában.] In: *Hay-hungarakan ev mşakuyt'ayin kaperi patmut'yunic'*. [Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből.] Aşx: Barxudaryan, Vladimir. Erewan, 1983. 128–167. p.

Zacharyasiewicz, 1842. = Zacharyasiewicz, Frank: *Wiadomořç o Ormianach w Polsce*. Łwów, 1842.

Zekiyani, 2000. = Zekiyani, Lewon: Bōlos 14 dari kronakan veçerë: naxak'ayler Hayoc' ekelec'banakan kargaviçakë. [Hitviták a 14. században: Presztízis viták és egyházi státusz az örmény egyházban.] In: *Ėjmiacin*, 56 (2000) No. 1. 106–127. p.

Zsatkovics, 1884. = Zsatkovics Kálmán: Az egri befolyás és az ellen vívott harc a munkácsii görög szertartású egyházmegye történetében. In: *Századok*, 13 (1884). 680–696., 766–786., 839–877. p.